291 39 vf

S. A. DKB.

00 AUG 2010

ՀԱՆԴԷՍ ՄՇԱԿՈՑԹԻ ԵՒ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

N4

4.9

304640 - 204840640

фигья 1936

"VEM,

REVUE BIMESTRIELLE ARMÉNIENNE D.recteur: S. VRATZIAN

EU.	LUI	U7-1	140	10	ומח
	The second secon				

ԳԱՌՆԻԿ ԳԻՒԶԱԼԵԱՆ — Մ․ Փորթուգալհան
ՎԱՀԱՆ ՄԻՆԱԽՈՐԵԱՆ - Արհաւիրքի օրեր
ՊՐՕՖ․ ՆիԿ․ ԱԳՈՆՑ Նոր Հայերէն Քերականութիւնը 4
ՏՕՔԹ․ ՎԱՀՐԱՄ Յ․ ԹՈՐԳՈՄԵԱՆ — Ցուշատետրէս, դ․ ․ ․ 5
ՅՈՎԱԿ ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ - Անդրանիկը Սիւնեաց Երկրում զ 5
վ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ - Համաշխ. պատերազմը եւ Տարօնի Աշխարհը 7
ՀԱՅ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ
2 h to the the control of the contro
ԱՆՑԵԱԼՔ - Դերասան Ա. Ցարութիւնեան - Միքայել Մինասեան - Պրոֆ. Անտւան Մէյեէ
ԿԵԱՆՔ և ՄՇԱԿՈՅԹ - Աննախընթաց հալածանք Խորհրդահայ Գրականութեան և Գրողներու դէմ , Ա. Խ · · ·
ԳԻՐՔ և ՄԱՄՈՒԼ – «Նախագահ վիլսոն իրաւարար Տանկաստանի և Հայաստանի միջեւ» – «Տանկաստանի եւ Նախիջեւանի հիւսիս-արեւելեան սահմանը» – «Խալդերէն լեզւի րանա լին» – «Նահատակ գրագէտներու բարեկամները – «Զո
ւարթնոց» տարեզիրքը
«Հայկական ընդհ․ Դրամազիտութիւն», Հ․ Հ․
ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻ8 , , , <u>117</u>
ՅԱՒԵԼՒԱԾ — վահրամ Եպ․ Մանկունի, «Գէորգ Գ․ և իր Ժա մանակը» ․ ․ ․ ․ ․ ․
ՆՈՐ ՏԱՐԻԱՅ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ Ամհրիկա, Բրիտ. կայսրութիւն, Եգիպտոս՝ տարեկան 4 դոլար Ֆրանսա հւ մնացեալ երկիրները.

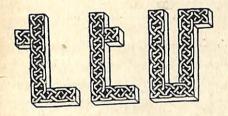
Ֆրանսա եւ մնացեալ երկիրները, տարեկան 4 դոլար Ֆումանիա, Բուլգարիա, Ցունաստան Սիւրիա, եւ Պարսկաստան՝ ,, 50 ֆրանք

ՆԱԽՈՐԴ ՑԱՐԻՆԵՐԻ ԵՒՐԱՔԱՆՉԵՒՐ ՑԱՐԻՈՑ 6 ԳԵՐՔԸ՝ 25 ՖՐ Հասցէ՝ նամակների, դրամի, յօդւածների եւ ուրիշ ամէն տեսակ առաքումների համար.-

S. VRATZIAN - 13, Rue des Platanes, Cité Jardins de Plessis-Robinson (S.)

Gérant: V. Hampartzoumian

Imp ARTISTIQUE 42 fine de la Junquière, PARIS 417.

ԵՐԿԱՄՍԵԱՑ ՀԱՆԴԷՍ ՄՇԱԿՈՑԹԻ ԵՒ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

Խմբագիբ՝ Ս. ՎՐԱՑԵԱՆ

Դ ՏԱՐԻ, ԹԻՒ 4

1936

ՑՈՒԼԻՍ - ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ

ԳԱՌՆԻԿ ԳԻՒԶԱԼԵԱՆ

Մ. ՓՈՐԹՈՒԳԱԼԵԱՆ

(ՄԻ ԷՋ ՑԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՄՏՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԻՑ)

I

Բերլինի Վեհաժողովը դարձակէտ եղաւ հայ հասարակականջաղաջական մաջի համար։ Հայ ղեկավարութիւնը՝ Կ. Պոլսում եւ Ռուսա-Հայաստանում՝ տարբեր գնահատում տւեց 61-րդ յօդւածին, սակայն բոլոր Հոսանըների Համար նա հղաւ մէկ խԹան վերագնա-Հատելու Հայութեան ուժերը, նպատակները ևւ գործունկութեան ձեւերը։ 80-ական Թւականները այդ վերագնահատումի չրջանն է։ Նրա բովում մչակւում է, ծանր հիասթափումներից ու խարխափումներից յետոյ, Հայ յեղափոխական-քաղաջական միտջը եւ ձեւաւորւում են Հայոց ջաղաջական կուսակցութեիւնները։ Նոյն ժամանակներում ձեւակերպւում էր եւ մեծ պետութիւնների ջաղաջականութիւնը Հայկական Հարցի նկատմամբ։ Մինչ եւրոպական դիւանագիաունեան ձեռջին 61-րդ յօդւածը նոր միջոց էր Թուրջիայի ներջին դործերին միջամաելու, կամ մէկ դործիջ՝ նրա ասիական նահանգները փրկելու Ռուսաստանի գրաւումից, Հայութեան Համար նա յոյսի եւ իրաւունջի աղբիւր էր, նոր աչխատանջի մղիչ մի աղդակ։ Ամէնից յուսալըւածներն անգամ , որոնք գործին աւելի մօտ էին կանգնած, գտնում էին, որ նրանով սկսւում է մէկ նոր շրջան մեր ազատագրական չարժման մէջ։ Բերլինի վեհաժողովը առաջ բերեց յուսալջում , Հայ ղեկավարութեան մէկ մասի մէջ դործունեութեան ե-

SOM

510-2001

դանակի խնդրում , ազատագրութեան Հաւատր մնաց անխախտ ։ Հայ դործիչները յոյս ունէին, որ եւրոպական դիւանագիտութիւնը կր դնի հայ դատը միեւնոյն գետնի վերա, ինչ որ բալկանեան ժողովուրդների դատը եւ Հայերը կստանան այն , ինչ որ ստացան սյաւոն ժողովուրդները։ Բայց այդպէս չեղաւ եւ ադատագրութեան փոխարէն Հայ ժողովուրդը ստացաւ անորոչ խոստում, առանց իրական Հսկողութեան : Շատերի Համար Սան-Ստեփանոյի 16-րդ յօդւածը աւելի խոստմնալից էր։ Նա հայկական հարցը կապում էր ոչ թե մրցակից պետութիւնների, այլ միայն Ռուսաստանի հետ։ Ռուսա_ կան օրիանթասիոն ունեցողների Համար այդ առաջին աստիճանն էր Հայկական նահանդների բռնադրաւման, որը, ըստ նոցա, չատ դրական երեւոյն էր լինելու։ Այդ տեսակէտն ունէր, օրինակ, ռուսագայերի մեծագոյն հրապարակախօսր Գր. Արծրունին։ Բերլինի ժողովից իրական բան չստացան Հայերը, բայց այն ինչ էլ որ նրանք ըստացան , ստացան առանց մասնակցելու մեծ վերիվայրումների մէջ: Հայ ժողովուրդը պատերազմի ժամանակ չրմբոստացաւ եւ յեղափոխական արիւն չթափեց։ Եթե Հայութիւնը իրական բան չստացաւ, սակայն նա դարձաւ իրաւատեր – Հայկական Հարցը դադարեց Թուրջիայի ներջին հարց լինելուց եւ վերածւեց միջազգային հարցի՝ մեծ պետութիւնների իրաւասութեան եւ չահադրգոութեան առարկայ։ Հայութիւնը այնուհետեւ նոր պահանջներ կարող էր անել, կամ իր ունեցած իրաւունքը նոր եղանակներով պաչապանել։

Հայ դատի պաչտպաններից մէկը՝ խրիմեանը լաւատես չվերադարձաւ արտասահմանից։ Նրա կարծիքով Հայկական հարցի լուծումը միայն դիւանագիտութեան միջոցներով կարելի չէ եւ, պա-Հանջում է նաեւ զուգրնթաց ձեռնարկներ։ Մեծ պետութիւնների խաչաձեւող չահերը նեցուկ են Թուրբիայի դոյութեան, եւ ազգերի ազատութիւնը առանց պայջարի, արիւնի երբեջ ձեռջ չի բերւում։ Հայր պարտւած ելաւ միջազգային մեծ վերիվայրումների միջից, որով հետեւ «անղէն, անեղջիւր, անասպար կապրինը»: Նա ներկայա_ ցաւ Թուրջիայի ջրիստոնեայ ազգերի բախտը որոչողներին ԹղԹով, աղերսագրով, որ մի չատ փխրուն զէնք էր իրաւունքի պաչտպանութեան Համար։ Հայերի ներկայանալը միջազգային գիւանագիտու-[# եան առաջ այդպեսի մի ձեւով , այսին ըն անպատրաստ եւ մուրացիկի դերում, մի դաս էր գործունեու ժեան նոր մե ժոտներ որոնելու։ «Աշխարեր սորվեցաւ այդ դասը, իր մրցանակն առաւ, դու դեռ անուս մանուկ մնացիր», ասում էր Խրիմեանը Հայութեան։ «Աչխար-Հի ոսնված մասն» հանքարբար ամմբնի մոնջաժնած դինսնը էն, ատնուսույն եսւ երերը: «Զբերբիրբեն» ծունսակիչն ունեն որպես Հետադայ դործունեութեան միջոց։ «Հայ Գոյժի» մէջ նա մշակել էր արդէն Հայոց յեղափոխութեան սկզբունքը եւ եղանակները։ «ԱՀաւասիկ Աստուծոյ մատն ու հրեչտակ աչխարհիս յեղափոխունեան աւազանին ջուրը կյուզեն. ով գէնքը վաղ ձգէ նրա մէջ, - գրում էր Խրիմեան, - նա միայն իր ցաւերէն ազատ կլինի» ։ Խրիմեանի մտածողութեան տեսակէտից այս չատ նչանակալից է։ Յեղափոխութիւնը Աստուծոյ գործն է. նրա մատր խառն է ազգերի ազատաղրութեան գործի մէջ. կնչանակէ յեղափոխութիւնը արդար է եւ իրաւացի. լեղափոխականը Աստուծոյ առաջեալն է, որ կոչւած է արդար կարգ ստեղծելու այս աչխարհում ։ Խրիմեանի յեղափոխական մտայնութիւնը մչակւած էր դեռեւս 60-70ական թեականներին, երկրում, րուն ժողովրդի մէջ, Մուչում եւ Վանում, ուր նա տեսել էր Հայոց ՀարստաՀարուԹիւնները եւ այն եզրակացութեան եկել, որ Հայի աղատադրումն պիտի լինի իր րաղկի միջոցով։ Եւրոպական դիւանագիտութիւնը եւ բալկանեան ազգերի ազատագրման փորձը աւելի համոզեցին նրան այգ տեսակէտի մէջ։ Նա հրահրում էր այն միաջը, որ հայր պէտք է կազմակերպւի, գորանայ, մտաւոր եւ գիև-Նական ուժ անտեսի եւ առաջ բերի այնպիսի չարժումներ, որ Հարկադրէ մեծ պետութիւններին միջամտելու Թուրքիայի ներքին գործերին։ Միայն այդ դէպքում օտարը ի նկատի կունենայ մեր Հարցը՝ *թէկուղ եւ իր չահերի տեսակէտից* ։ Խրիմեանը հայութեան ազատա_ գրութիւնը դիւանագիտական ճակատից թեքում էր ներքին՝ ազգային ճակատի վրա:

Հայոց աղատարրութեան այր ուղին էր ցոյց տալիս եւ մչակում Րաֆֆին իր րազմաթիւ վէպերով, որոնք լցւած էին ուժեղ քաղա-քական միտումներով։ Րաֆֆին ամենից աւելի չեչտւած քաղաքական մտածողն է հայ դրականագէտների չրջանակում, դուցէ նրա հայտր, որ ամենից չատ պատմական հետաքրքրութիւն ու պատրաստութիւն ունի։ Նրա պրպտումների չրջանը հայոց պատմութիւնն է, որ նրա համար հանդիսանում է ներչնչումների աղբիւր եւ քաղաքական աչխարհայեցողութեան կառուցման միջոց։ Նա ոչ միայն դրածեց հայոց աղտտադրութեան պայքարի մեթոտները, այլ եւ ձեւակերպեց հայութեան քաղաքարի մեթոտները, այլ եւ ձեւակերպեց հայութեան քաղաքական նպատակները, որոչեց նրա ձեւը, տեղը, եւ այսպիսով եղաւ հայոց յեղափոխութեան ներչնչողներից մեծագոյնը։ Նա դիտակցօրէն մղում էր հային ղէպի կազմակերպւած քաղաքական ըմբոստացում։ Այն ժամանակ, երբ հայ մտաւորակահութեան եւ ղեկավարութեան որոչ մասը դոհ էր Բերլինից ստացած

տրդիւնքով, երը անդամ Ծերենցը՝ որ այնքան Հոդեկից էր Րաֆիին վիպադրութեան մէջ՝ պնդում էր, որ յուսահատւելու կարիք չկայ, («Մի՞թէ Լէնկթեմուրը մեր դուռն է հասեր»), Րաֆֆին դիւանադիտական բոլոր աչխատանքները եւ նրանից ստացած արդիւնքը հատարակ յոյսերով ենք ապրում ..., – դրում էր դատութելու հայն արդերնը արտութելն իրն արտութելն արտութելն արտութելն արտութելն արտութելու հայաց արտութելն արտութելու համար արտութելու հայաց արտութելն արտութելուն արտութելն արտութելուն արտութելն արտութելուն արտութելն արտութելն արտութելն արտութելուն արտութելն արտութելուն արտութելուն արտութելուն արտ

«խենթի» մէջ Րաֆֆին խորունկ ճչմարտութեամը երեւան է բերում Հայ-Թրջական չահերի հակադրուԹիւնը եւ համողւած է, որ այդ երկու աղդերը գործակցել չեն կարող . ուստի հայութեանը մնում է բռնել միայն լեղափոխութեան ուղին։ Եւ Րաֆֆին պնդում է իր «Տանկահայք» աչխատութեան մէջ, թէ «Հայերն այժմ յաւ են Հասկացել այդ ։ Հասկացել են , որ հասել է մի վճռական րոպէ , երբ կամ պէտը է լանձն առնել ստրկաբար ոչնչանալ, կամ եթէ ցանկանում են իրենց գոյութիւնը պահպանել՝ հարկաւոր է միացած ուժերով ընդդիմադրել քրդերի վայրենի յարձակումներին։ Ուրիչ ճար չկայ»։ Այս տողերը նա գրում էր 80-ական Թ. կէսերին, բայց արդէն 70-ական Թ. վերջերին նա մշակել էր իր վէպերի մէջ այդ տեսակէտր։ Հայոց յեղափոխութեիւնը պիտի լինի ժողովրդական. նա պիտի «դածից դէպի վեր բարձրանա_{յ»}։ Ըստ Րաֆֆիի յեղափոխու*Թիւնը ար*դար է եւ իրաւացի՝ Թուրջիայի նկատմամբ, որովհետեւ իր բովանղակ պատմութեան մէջ նա ցոյց չի տւել խաղաղ յառաջադիմութեան մի փաստ, իր պետական մեջենան չի յարմարեցրել ժամանակակից պահանջներին , չի դարձրել այն մչակոյթի , ազատութիւնների , տրևտեսական բարգաւաձման մէկ անօթ, այլ միայն բռնութեան, Հայա_ ծանըների, կոտորածների դործիք։ Եւ ամեն խօսը, ըարոց «Հաւատարիմ Հպատակութեան»՝ դա ինքնակործանում է, նւաստացում, հրաժարումն իր արժանապատւութիւնից։ «Հաւատարիմ հպատակու– թիւնը, – ասում է Րաֆֆին նոյն «ՏաձկաՀայը» ուսումնասիրութեան մէջ, - մի այնպիսի պետութեան վերաբերմամբ որպիսին է Թուրթիան, նչանակում է կոյր Հնագանդութեիւն, այսինքն անտրտունք տանել բռնակալի բոլոր բարբարոսութիւնները։ Եւ Հայերը մինչեւ այսօր իրենց Հաւատարիմ Հպատակութեամբ ոչինչ չահեցին, միայն ծանրացրին իրենց ստրկութեան չղթաները»։ Միակ միջոցը Թուրջիայի հետ խօսելու մնում է յեղափոխական գործելակերպը։ Եւ Րաֆ-

ՄԿՐՏԻՉ ՓՈՐԹՈՒԳԱԼԵԱՆ

ֆին իր մեծ տաղանդը նւիրեց ՀայուԹեանը յեղափոխուԹիւն քարողելով։ Նա կառուցանում էր Խրիմեանի հետ միասին յեղափոխական հայութիւնը։

Մյս ձեւով Հայոց ջաղաջական միտջը երկու տեղումն էլ՝ Թուրըահայաստանում եւ Ռուսահայաստանում մչակւում էր միեւնոյն ուղղու թեամբ՝ Հասցնելով միեւնոյն Հետեւանջին՝ յեղափոխական մեթեսաների կիրառման։ Կար եւ մի այլ Հոսանը, որ գլխաւորում էր Ներսէս Վարժապետեանը։ Սկիդբը Վարժապետեանը Հակառակ էր միջազգային դիւանագիտութեան Հայկական գործերի մէջ խառնելուն՝ ոչինչ լաւ բան չսպասելով նրանից։ Ներսէս պատրիարքը Համողւած *Թրքական* օրիենթ-ասիօն ունէր եւ նոյնիսկ յատուկ չրջաբենարար սումանիրն գրենաչավունքրար, սուս-գրենար անաարհամդի գուղուրուի, քառանբնու ինբրո ճամաճանիարոր առնաճն աբասւքբորը րվատղողե ։ բեռը գէռի գրետոինունիւր մեսեսմե Արտողար վախն էր, այն Ռուսաստանի որ աստիճանաբար տարածւում էր Հարաւ եւ Սաև-Ստեֆանոյի դաչնագրով միակ Հովանաւորն էր դառնում **Թրջա**Հայու*թեան* ։ Դա առաջին ջայլն էր գրաւման ։ Իսկ այդ գրաւումից սարսափում էր թերջաՀայ մտաւորականութեան մէկ մասը։ ՌուսաՀայերի ըախտը նրանց Համար որոչ էր՝ ռուսաՀայերը գնում էին դէսլի ռուսացում ։ Կապել Թրջահայութեան բախտը Ռուսաստանի հետ՝ կը նչանակէր գիտակցօրէն մղել ԹրջահայուԹիւնը դէպի նոյն ուղին՝ ռուսացումը։ Բայց երբ Հայկական Հարցը Բերլինի վե– Հաժողովից դուրս եկաւ որպէս 61-րդ յօդւած, Ներսէս Վարժապետեանը եւ իր կողմնակիցները ջանացին լաւապէս օգտագործել այ»։ Նրանջ հաւատում էին, որ այդ յօղւածը իրագործելի է, որ Թուրբբ իր յանձնառութիւնը կը կատարի, որ Եւրոպան իրապէս կեսկի բարենորոդումների դործադրութեան վերա, որ այդ բոլորը Հայկական նահանդների համար ապահովութեան դուռ կրանան եւ խաղաղ աչ*խատանջի համար նոր ասպարէզ կստեղծեն* ։ Այս հաւատն ու վստա– հութիւնը նրանց մղում էր մշակութային_տնտեսական վերակառուցման աշխատանքի ։ *) Յիչելով նրանց , ով քեր ամ էն բան սպասում էին

^{*)} Սրւանձտեանը յուսախարւած էր վեհաժողովից նա առաջարկում է կըտրել ամէն կապ դիւանագիտութեան հետ եւ ջանալ, որ հայութիւնը կենտրոնանայ բուն Հայաստանում։ Սրունձտեանը եւրոպական միջամտութիւնը համարում է վը-

Բերլինի վեհաժողովից , Վարժապետեանը ասում էր. «Ս.յսպիսի դործ ոչ մէկ օրւան մէջ, ոչ մէկ մարդու ձեռքով կընայ կատարւիլ. պատրաստուինը մեր ապագային . նախ չկենանը հոս . Հայաստան երթանը . Հայաստան գրկենը ինչ որ ունինը ազդին մէջ բանիրուն, տաղանդաւոր, ազգասէր, եկեղեցասէր։ Հայաստան երթան մեր դաստիարակջ, ուսուցիչներ, մեր վառվուուն երիտասարդներ։ Ուղիներ պիտի բացւին , ջրանցջներ պիտի չինւին , գործարաններ պիտի կառուցւին . . . Հնդկաստանեն , Անգլիայեն , Թուբրիայեն , Ռուսիայեն եւ Աւստրիայէն մինչեւ Պարսկաստան միանան , ձեռք ձեռքի տան բոլոր Հայերը» ։ ԱՀա գործի ինչպիսի Հեռանկար էր բաց անում 61-րդ յօդւածը Հայութեան առաջ։ Թուրքահայերի վերածնունդր պիտի լինէր համայն Հայութեան գործը, նրա չուրջն է, որ կերտւելու էր նոր, աչխարհիկ եւ գիտակից Հայութիւնը, Համախմբւելու էր Հայոց կամջը։ Այդ դործը լինելու էր կուլաուր-կրթական եւ անտեսական ։ Նախ պիտի կառուցւէր մշակութային հայութիւնը։ Մեր պարտունիւնը միջաղդային դիւանագիտութեան մէջ Հետեւանը է մասամբ նրան, որ չկար այդ հայութիւնը։

Այս մէկ տեսակէտ էր , որ լայն արձագանգ գտաւ հայութեան բոլոր խաւերում ։ Մինեւ այդ կային ընկերութիւններ Թրջահայաս–

տանգաւոր։ Եւրոպական պետութիւնները իրենց շահերի համար ստեղծեցին 61-րդ յօդւածը, որ առիթ ունենան միջամտելու Թուրքիոյ գործերին։ Տուժողը մենք ենք, բայց ոչ թուրքը եւ ոչ էլ եւրոպացիք։ Դիւանագիտութեան վրա յենւելը սխալ եւ կործանարար ուղի է։ «Այդ կեղծ բարեկամները ոչ հայուն հօրեղբայրն էին, ոչ հայուն քեռին, այլ՝ աւելի ճարպիկ որսորդներ եւ մսագործներ, որ զմեզ երէ վայրի եւ պատրաստ ոչխարներու եւ պարարակ կովերու տեղ դնելով, մեր փարախէն կ'ուզէին խրտցնել, հեռացնել եւ իրենց ձեռքը ձգելով ի սպանդ մատուցանել»։ Եւրոպայի վրա յոյս ունենալով, Սրւանձտեանը թելադրում էր, որ հայութիւնը յենւի իր սեփական ուժերի վերա եւ գուրգուրանքի ու սիրոյ նիւթը դարձնի Թուրքաց Հայաստանը։ Հայութեան ամենամեծ չարիքը այն է, որ նա բարձի թողի է արել եւ բուն հայրենիքը մոռացւած մէկ անկիւն է դարձրել այն. սակայն պիտի գիտակցինք, որ այնտեղ է մեր ապազան, ուստի եւ «փափագելի է, որ մեր դրամատերները իրենց ուշը դարձնեին Հայաստանի մեջ հողեր գնելու... Նրանք մեծ ազդեցութիւն պիտի ունենային տեղական կառավարիչներուն, թուրք եւ քիւրդ պէյերուն վրայ իրրեւ օրէնսգէտ եւ քաղաքագէտ մարդիկ... Պէտք է օրէնսգէտներ եւ րժիշկներ երթան հոն, այս երկու դասուն ալ մեծ ասպարեզ կայ Հայաստանի մեջ, որոնցմով կպաշտպանւէին գոյից եւ կենաց զոհեր։ Հայաստանի մէջն է բուն հայhuhud bunhpp be abuf Abpihah ate hapnabaf quils:

տանի կրթական գործին նպաստող, այժմ սկսւում է չարժում դէպի երկիր՝ նւիրւելու, դաւառի վերազար Թօնջին։ 80-ական Թւերին երկու սահմաններից էլ գաղափարական երիտասարդութիւնը դիմում էր դէպի հայկական ընաչխարհը՝ ոմանք լոկ հետաքրքրութեան համար , ոմանք ուսումնասիրական նպատակով , ոմանք դպրոցական աչխատանջին նւիրւելու, ոմանջ յեղափոխական գաղտնի աշխատանջ կատարելու։ Թրքահայաստանը դառնում էր «Աւետեաց երկիր»։ Այդ մեծ Հետաջրջրութեան, եռուղեռի մէջ կերպարանը ստացան, ձեւաւորեցին Հայ քաղաքական Հոսանքները եւ մկրտւեց նոր ՀայուԹիւնը։ «Արարատեան» ընկերուԹիւնը իր աչխատանըները կենտրոնացնում էր Վանում ։ Այնտեղ Հաստատւեց նաեւ Մկրտիչ Փորթուդալեանը, որ հիմնեց իր նչանաւոր վարժապետանոցը։ «Միացեալ Ընկերութիւնը» իրեն գործի ասպարէզ ընտրեց Մուչը եւ Մչոյ դաչտը, որտեղ տեղաւորւեց Սարըեանը՝ իր գործակիցների հետ ։ Մուչի մէջ հիմնւեց Կենտրոնական Դպրոցը։ ԻՀարկէ, դպրոցական այս չարժումը նորու– թիւն չէր, նա ունէր իր նախորդող դործը, որ կապւում էր Ազգային Սահմանադրութեան մչակութային աշխատանքի հետ, սակայն չարգուղը այգղ աւբքի ժիսարին բև ու իաժղարբենաւաց բւ իատւաց, ճաղաջական աղօտ հեռանկարների հետ։ Գործի ասպարեղ են մտնում նոր մարդիկ, որոնք Հոդեպես յեղաչրջւած էին պատերազմի, աղդային աղատագրութեանց անմիջական ազդեցութեան տակ։ Այդ նոր մարդիկը ոչ միայն դպրոցի ներոն էին ուսուցանում, այլ եւ դպրոցից դուրս՝ հասարակութեան մէջ։ Նոր դաղափարներ, տրամադրու*թիւններ են ըերում նրանը*, ջանալով ստեղծել հոգեկան յեղաշրջու_ մր, ինքնաճանաչութեան հասցնել ստրկացած, գլուխ ծռած հային, ազատել նրա միտքն ու զգացումը կապանքներից եւ ստեղծել անհրաժեչու նախապայմաններ ընկերային, քաղաքական յեղաչըջման։ Հայ դարոցը կերպարանափոխուում է. փոխուում են դասաւանդութեան ա_ ռարկաները՝ մացնում են մարզանը. Հայ լեզուն, Հայոց պատմու*թիւնն ու աչխարհադրութիւնը դառնում են հայութիւնը պատւաս*տելու լաւագոյն զէնջերը. ուսումն ու դաստիարակութիւնը ազգայնանում է։ Շատ տեղերում անդամ զինավարժութիւն էին սովորեցրնում , գործածելով փայտէ հրացաններ եւ այս բոլորը կատարւում *էր ժողովրդի աչջերի առա* ։ *Փոխւում էր եւ* դասաւանդութեան մե թոդը՝ վանական – սխոլաստիկ եղանակին փոխարինում էր կենդանի խօսքը, փորձը, կեանքը՝ գունեղ եւ Հետաքրքիր։ Այս մի յեղաչրկում էր՝ խաղաղ, անաղմուկ եւ կուլտուրական յեղաչրջում, որ Հայութեան Հոգեկան կենտրոնացման ուժերի հաւաքման էր նւիրւած ։ Ա-

ռանց դրան անկարելի է հասկանալ հայոց յեղափոխութիւնը։ Հայ դպրոցը իր վանական-կրօնական շրջանից անցնում էր ազգային դաստիարակչական շրջանը եւ հայ վանական վարդապետը տեղի էր տալիս աշխարհիկ ուսուցչին։

Այսպիսով, 80-ական Թւականներին, մչակւեց մեր մէջ Հայու-Թեան կառուցման երկու դործելակերպ՝ յեղափոխական-քաղաքական եւ խաղաղ-կուլտուրական։ Երկուսի մէջ էլ ընդՀանուրն այն էր, որ մեր փրկուԹիւնը որպէս աղգային Հաւաքականութիւն պիտի կառուցւի մեր ուժերով եւ մեղ Համար։ Նա պիտի լինի մեր ղոՀողութեան, մեր մտաւոր եւ նիւթական կարողութեան արդիւնքը։ Հայկական Հարցի լուծումը նախ մեր ներքին ուժերի Հետ պէտք է ղուղակցել, ապա միայն դիւանադիտութեան ապաւինել։ Երկու դործելակերպի միաժամանակ մչակւելը զարմանալի չէ — Գրանք հայ ինքնաճանաչումի եւ ինքնորոշման երկու տարրեր եղանակներն են՝ ուղղւած միեւնոյն նպատակին — հայութեան քաղաքական եւ մշակութային վերակառուցման։

II

Այս չրջանի լաւագոյն գործիչներից մէկը Մկրտիչ Փորթուգալեանն է, որի անունը սերտօրէն կապւած է Վանի դպրոցական-կրթական գործերի Հետ , ապա «Արմենիա»յի միջոցով՝ Հայ յեղափոխական մտջի պատմութեան հետ ։ Հայոց մտաւորականութեան եւ հասարա<u>-</u> կական չարժման մէջ Մ․ Փորթուդալեանը յայտնի է որպէս կրթական մշակ · 1877 թ. նա գնաց Վան , ուսումնասիրեց ապագայ իր գործունկութեան չրջանը եւ 1878 թ. վերադարձաւ նոյն տեղը, հիմնեց իր «Վարժապետանոց»ը, որի միջոցով նա տարածեց իր դաղափարները՝ Հասցնելով մէկ նոր սերունդ։ Ցեղափոխութիւն բառը նա չարտասանեց , ինչպէս որակում է Ա. Արփիարը , բայց , «պատրաստեց յեղափոխական սերունը»։ Ինջն իրեն զգում էր կոչումով ուսուցիչ՝ Թէ դարոցում , Թէ դարոցից դուրս , եւ ասպարէզից հրաժարւեց ցաւով ։ Վանի պահպանողական հոսանջի ջանջերով եւ Թուրջ իչխանութեան Հրամանով՝ նա մի ջանի տարւայ աչխատանջից յետոյ թողնում է Վասպուրականը, հեռանում է Կ. Պոլիս եւ դպրոցն էլ փակւում է ։ Կ.Պոլսու մ , որ նրա համար մի տեսակ «պատւաւոր» աջսո– րավայր էր, ի դուր է որոնում արդարունիւն եւ ի դուր է փորձում վան վերադանալու իրաւունը ձեռը բերել։ Համոզւում է, որ Թուրջիոյ մէջ իր առաջ փակւած են աշխատանքի բոլոր դոները։ 1885 թ. անցնում է Ֆրանսիա , դառնում է կամաւոր տարագիր , Հաստատւում է Մարսէյլում եւ ձեռնարկում «Արմենիայի» Հրատարակութեանը։։ ԱրտասաՀման փոխադրւելը դարձակէտ է նրա կեանջի եւ դործի մէջ. ուսուցիչը դառնում է խմբագիր, կուլտուրական մչակը՝ յեղափոխական գործիչ, Թէպէտ եւ իր խառնւածջը յեղափոխականի չէր։ Նա ժողովրդական արիբուն չէր․ նրա յեղափոխական գործը ջարողչական էր։ Նորմալ, ազատ պայմաններում նա կլինէր սերունդների դաստիարակիչ եւ նրա անունը պատւաւոր տեղ կը գրաւէր հայ դարոցի եւ մանկավարժութեան պատմութեան մէջ։ Սակայն թուրքը իր յոռի վարչաձեւով , արդէն մչակւող հակահայ քաղաքականու *թեամբ* , նրան մղեց յեղափոխական գործի ասպարէզ ։ Այս սահմա<u>-</u> *նում նա Հանդիսացաւ* – յեղափոխական մտքերի եւ հոսանքների նա_ խապատրաստող ։ *Ցեղափոխութեա*ն գործին նա մէկ անդամից չփարեց. նրա մէջ յեղափոխականը մշակւեց դանդաղօրէն, ներջին պայքարներից յետոյ։ «Արմենիայի» Հրատարակութեան առաջին ամիսներում, նա իրեն եւ իր դործը չի հակադրում Թուրքիային. ընդհակառակն նա Թուրքիայի հետ է եւ ջանում է ուղղել նրա վարչութեան ախտաւոր կողմերը։ Նա սկզբում յեղափոխական չէ Թուրջիայի նըկատմամբ, այլ բարենորոգիչ։

1885 թ. Վանում եւ շրջադայքում սկսւում է Հալածանք Թէ Հայերի եւ Թէ Հայ Հաստատութիւնների ղէմ ։ Հետապնդւում էին մասնաւորապէս երիտասարդները, որոնք աչակերտել էին Մ․ Փորթու– դալեանին ։ Վերջինիս Համար այս Հալածանջները մեկուսացած մէկ երեւոյթ են , կապ չունեն բնաւ պետութեան ընդեանուր ջաղաջականութեան Հետ եւ որ եւ է ընդՀանուր նպատակ չեն Հետապնդում ։ Այդ գործն է «տեղական կառավարութեան» եւ Հայ «աղաների», պահպանողական հոսանջի ։ Վերջիններս «զօրաւոր դիրջի» տէր են եւ չեն Հանդուրժում այն Հոդեւոր չարժման , որ տեղի ունէր նախորդ տարի 80-ական Թեերից։ Մ․ Փորթուդալեանի աչխատանքը Վանում առաջ էր բերել զաղափարների չերտաւորում կրօնի, եկեղեցու, ընտանիջի, վարջուրարջի, վարչական սիստեմի չրջանում ։ Սկսւում էր Հնի եւ նորի, հայրերի եւ ղաւակների պայքարը։ Նոր սկզբունջների աղդեցութեան տակ՝ կազմակերպւում էր եւ պահպանողական հոսանքը, որի գլուխը կանգնում է Վանի Առաջնորդը։ Այդ «ազդեցիկ մարդերը» յենւում են Վանի Թուրջ իչխանուԹեան վերա։ Նրանց միացեալ ջանքերով ուսուցիչը աքսորւում է, դպրոցը փակւում եւ այժմ էլ Հալածանը սկսւում նոր Հոսանջի՝ երիտասարդութեան դէմ։ Թուրը-աղայական այս հալածանքը նա համարում է պատահական երեւոյթ: Նրանը «կյաջողին պղտորել Վանի նահանգապետ Վսեմ. Համիտ փաչայի միտջը», որ ըստ Մ․ Փորթուդալեանի բնաւ մասնակից չէ այդ խաղերին ։ Ընդհակառակն նա մեր հեղինակին՝ Վանից աջսորւելու ժամանակ, յայտնել է իր «համակրանջը» ։ «Անմեղ ժողովուրգը» իր բողուջը չի կարող Հասցնել «իր սիրած Թագաւորին եւ իր յոյոր գրած սադրագամին»: Բարձր իչխանութեան եւ ժողովրդի մէջ կան «մեծամեծները», պետական պալտօնէութիւնը, բիւրոկրատիան, որոնջ փոխանակ ծառայելու ժողովրդին՝ նրա գլխին պատիժ են դարձել։ Այս բիւրոկրատիան է, որ հազար ու մի ձեւով հարստահարում է ժողովուրդը իր անձնական չահերի համար։ Դրա դէմ է, որ պէտը պայջարել։ Բարձր իշխանութիւնը «ժողովրդասէր է ու հայրենասէր»։ Այս տեսակ , Հայահալած քաղաքականութեան մէջ մաս չունեն ոչ Սուլթանը, ոչ Եպարջոսը, ոչ էլ նահանգապետները եւ առհասարակ Մ. Փորթուգալեանի համար այդպիսի քաղաքականութիւն դոյունքիւն չունի։ Պատասխանատւունեան մեծ բաժինն ընկնում է Հայերի վերա, որոնք իրենց չահերի համար, կառավարութեան ստորադաս պաշտօնեաների հետ խարում են իչխանութիւնը։ Այն ինչ չէր կարող անել ժողովուրդը՝ ճչմարտութիւնը յայտնել բարձր իչխանութեան՝ փորձում է անել ինջը Փորթուդալեանը «Արմենիայով»: Եւ Օսմանեան կայսրին ու պետական ղեկավարներին արած իր գիմումների եւ ըննադատութեանց մէջ նա հանդէս է դալիս ոչ միայն որպես անիրաււած Հայութեան պաշտպան, այլ եւ որպես օսմանեան հայրենասէր : «Օսմանեան տէրութեան չահերին վնասակար է , երբ մի անմեղ ժողովուրդ չարաչար կհալածւի եւ ի ղուր» - («Արմենիա»-ի յուչարար - Մարսէյլ 1890 · Ա. տարեկան 1885-1886) ։ Հայերը «ամենահաւատարին , հանդարտ եւ օգտակար հպատակներն են Օսմանեան տէրութեան» եւ Հալածան քները կարող են միայն գրզռել նրան, յուսահատեցնել «այն բարենորոգութիւններէ զորս թուրք կառավարու-Թիւնը մտադիր է հետզհետէ անել աւելի հանգիստ եւ անդորը մի ապագայ պատրաստելու համար իր ժողովրդին» (Արմենիա»-ի յուչաпшр · 10):

ԵԹԷ մեր Հեղինակը այսպիսի վստահութիւն ունի Թուրջ իչխանութեան վերաբերումի մասին դէպի հայերը, ապա պարդ է Թէ ինչ դիրջ կարող է ունենալ նա դէպի օսմանեան կայսրութիւնը։ Որպէս հանրային դործիչ, Մ․ Փորթուդալեանը իրեն յայտարարում է Թուրջիայի չահերին նւիրւած, «Հաւատարիմ հպատակ Օսմանեան տէրու-Թեան եւ նրա ճչմարիտ չահերի պաչտպան» (9)։ Նա դէպի Թուրջիան ունի «անյողդողը սէր». Թուրջիան նրա «հայրենիջն» է։ Ինջը պատկանում է «աղգի եւ տէրութեան օգտին հաւատարմութեամբ եւ եռանդով աշխատողների» չարջին , ուստի եւ «սաստիկ կյուղւի» «կյուսա-Հատւի», տեսնելով նրա ընթացքը։ Ներկայացնելով ինջն իրեն Թուրբ իշխանութեան որպես Հանրային գործիչ՝ նա ասում է «եթե այս տոդերի գրողը մի յանցանք ունեցած է՝ սա է Թէ Թերեւս, որ իր ազգի եւ օսմանեան տէրութեան օգտակար լինելու ջերմ եռանդով վաուող մի սիրտ ունի․ իր այդ յանցանքը կիտստովանի Հրապարակի վերա, եւ չի դադարիլ գործելէ դայն քանի որ կենդանի չունչ կայ իր մէջ» (11) ։ Այսպիսով Մ. Փորթուգալեանը բանաձեւում է իր Հանրային աշխատանքը որպէս « իւր ազգի եւ օսմ. տէրութեան» զոյգ շահերին նւիրւած գործ: Նա Հայոց ազգութեան գիտակից անդամ է, փորձում է նրան յատուկ իրաւունջները պաչտպանել, Հալածանջներից ազատ պանել, սակայն եւ օսմանեան պետութեան հպատակ է, նրա չաների *Տատագով . փորձում է* ազգայինը եւ համապետականը հաշտեցնել միմեանց հետ ։ Ուզում է, որ կայսրութիւնը բարենորոգւի եւ ամուր պատշանդանի վերա կանգնի ։ Իր քննադատութեան նպատակն է՝ վերանորոգել պետութիւնը։ Մ․ Փորթուգալեանը օսմանեան քաղաքացի է եւ հայոց ազգային - հոգեւոր մարմնի անդամ : Ս.յս երկուսը , ըստ նրա, անյարիր դաղափարներ չեն եւ հետեւանք են օսժանեան կայսրութեան բազմազգեան լինելուն, բաւական է, որ իշխանութիւնը Հասկանայ, «ԹԷ օսման. տէրութեան ճչմարիտ չահերին Թչնամութիւն, դաւանանութիւն է ճնչել, հալածել անմեղ, աշխատաւոր եւ Հանդարտ ժողովուրդ» (10)։ Ըստ Մ․ Փորթուդալեանի Հայր իր ջաղաքական գոյութիւնը պատկերացնում է միայն օսմանեան կայսրութեան սագգաններում . նա անջատողական ձգտումներ չունի , ինչպես շատերը տարածում էին այդ ժամանակ եւ ոչ էլ ռուսական քաղաքականութեան առաջապահն է. «կհամարձակինը ըսել մեր այժմեան դիրքի մէջ ոչ մէկ տեղէ ակնկալութիւն չունենք, թէ Վանի մէջ բացարձակապես ոչինչ չկայ օսման․ պետուԹեան կողմէն այդպիսի խոստու Թիւններ Հրաւիրելու արժանի» (7):

Մ. Բորթուդալհանի բանաձեւը Հայ քաղաքականութեան մասին երկարմատ է, որովհետեւ «ազդը» եւ «տէրութիւնը» բաժանւած են։ Պետութիւնն ուրիչինն է, թուրքինը, բայց նրա սահմաններում ազդը մերն է. քաղաքականապես թուրք, մշակոյթով հայ։ Այս բանաձեւը ժխտում էր դրսի՝ ռուսական կամ անդլիական դիմորոչումն։ Նա հային պահում էր թրքական պետութեան մէջ եւ նրանից սպասում իր վիճակի բարելաւումը։ Նման մի բանաձեւ Հայ քաղաքականութեան մասին նոր չէր մեր հրապարակախոսութեան մէջ։ 19-րդ դարի 60-

A.R.A.R.@

ական Թշականներին Ստ. Նազարեանը ձիչտ նոյն ոգւով էր բանաձեւել ռուսահայունենան ջաղաջական վարջագիծը, ասելով, որ հայր քաղաքականապէս ռուս է, կուլտուրապէս հայ։ *Դասական այս բա*նաձեւումը, մօտ 25 տարի յետոյ, կիրառում էր Մ. Փորթուդալեանը, որոչելով հայերի յարաբերութիւնը օսման․ կայսրութեան հանդէպ։ Մինչեւ 19-րդ դարի 80-ական թեւականների կ<u>էսերը մեր Հա</u>սարակական միտքը ընթանում էր այն ուղղութեամբ, թէ Հայր չի կարող իր «քաղաքական անօթեր» ունենալ, թե չի կարող քաղաքականապես մեկ հայունիւն ստեղծւել, եւ որ գոյունիւն ունին ուրոյն ռուսհայ եւ Թրջահայ հարցեր, որոնը պիտի լուծւին այս երկու մեծ կայսրութեանց սահմաններում ։ Այս տեսակէտը հետագայում մտաւ Հ. Յ. Դաչնակցունեան ծրագրի մէջ որպէս ֆեդերացիայի պահանջ։ Առաջին անգամ Հայոց անկախութեան երազը մչակւեց Րաֆֆիի երկերի մէջ, իսկ Հնչակեանները դարձրին այն որպէս ծրադրային պահանջ ։ Եթե , _ ասում են Սա . Նազարեանը եւ Մ . Փորթուգալեանը , _ վիճակւած է որ հայութիւնը իր կեանըն անցնի ռուս եւ Թուրք կայսրութեանց սահմաններում , ապա նրա վարքագիծն էլ ուղղւած պիտի լինի այն բանին, որ երկու պետութիւնների մէջ էլ նա իրաւունը ունենայ իր կուլաուրական Հաւաջականութիւնը անաղարտ պահելու։ Նախորդ սերունդը երկու տեղումն էլ ձեռը էր բերել որոչ մշակութային-կրթական իրաւասութիւն՝ ազգային սահմանադրութեամբ եւ պոլոժենիայով, սակայն նոր պայմաններում նրանք անրաւարար էին Տայի պատմակուլտուրական դիմազիծը պահելու **Համար**։ Մ. Փորթուդալեանը Հաւատարիմ քաղաքացի է օսմ · պետութեան բայց միայն մէկ պայմանով , որ այդ պետութեան սահմաններում ադատ եւ անկաչկանդ հնարաւորութիւններ ստեղծւին հայի ու հայութեան նրպաստող ։ Միայն այս պայմաններում դիտակից հայր եւ օսմ . քաղաջացին միմեանց հետ հաշտ կլինին միեւնոյն հոգու մէջ։ Այդ երկուսր պիտի համադրւեն ստեղծելու իրօք Օսմանեան հայրենասիրութիւնը։ Եթե Համապետական կարգերը չեն Հանդուրժում Հայոց Հաւաքակարունչիւրն, տանա արխուսափբնի է անաշծանն «օողար. ճամաճանու» հոգու մէջ, ինչպես անխուսափելի դարձաւ «ռուս» քաղաքացի՝ Սա. Նադարեանի հոգու մէջ։ Նա պիտի կանգնի նոր խնդրի առաջ՝ հայ թե օսմանցի : Հայ հաւաջականութեան զաղափարը պիտի յաղթանակի Մ. Փորթուգալեանի մտածողութեան մէջ եւ իր դիրջն էլ պիտի փոխի «տէրութեան» նկատմամը։ Օսմանեան քաղաքացին պիտի տեղի տայ հայ ազգայնութեան ջատագովին։

Բայց ի°նչ էր Հայն ինջն իր մէջ։ Մ. Փորթուգալեանը ազգու-

Թեան բաղաղրիչ տարրերի խնդրով չի զբաղւում, Հակում չունի տեսական ընդՀանրացումների եւ պրպտումների. դրա Համար անհրաժեչտ ՀմտուԹիւնը չունի։ Նրա Համար ազդուԹիւնը կայ, պատմահան փաստ է և կանդ է առնում նա այն ազդակների վրա, որոնջ նպաստել կարող են ՀայուԹեան բարդաւաձման։ Նա բողոջում է Փարիզի «Le Soleil» լրագրի դէմ, ըստ որի «Հայը իբրեւ ազդուԹիւն դոյու-Թիւն չունի. այլ իբրեւ կրօնական ժողովուրդ»։ Մ. ՓորԹուդալեա-նին ցաւ է պատձառում, որ ոչ միայն օտարների, այլ եւ ՀայուԹեան մէջ էլ այդպիսի մտածողներ կան, որոնջ մոռանում են Թէ «Հայը ազդային անուն է եւ ոչ Թէ կրօնական» (62):

Ազգութեան եւ կրօնի խնդիրը 19-րդ դարի մեր Հրապարակախօսութեան գլիսուոր Հարցերից մէկն էր։ Դրա չուրջն ստեղծւում էին Հոսանըներ , մղւում էր կատաղի պայքար ։ Դարի յառաջաղէմ – աղատական մտաւորականութիւնը Ռուսահայութեան մէջ լուծեց այդ խնդիրը Սա. Նագարեանի մէկ բանաձեւով՝ «այլ է կրօնի հանդէսը, այլ է աղգութեան Հանդէսը», սակայն ԹուրջաՀայութեան մէջ դեռ երկար ժամանակ նրա չուրջը նիզակներ են ճօճւում ։ Այս Հարցը Հայոց աշխարհիկ, ապա-կրօն ազգութիւն կերտելու Հարցն էր։ «Կրօնական ժողովուրդ» լինելու տեսակէտը ըստ Մ. Փորթուդալեանի ոչ միայն սխալ է, այլ եւ վնասակար․ նա բաժանում է Հային ինքն իր մէջ, մասնատում Հակադիր դաւանանջների եւ պառակտում նրան ներջին պայջարներով։ Ըստ այսմ էլ կրօնի եւ դաւանանջի փոխելը դառնում է նաեւ աղդութեան ուրացումն։ Մեր Հրապարակադիրը ունի պայծառօրէն ապա–կրօն ՀայուԹեան դաղափարը, որի Հիմջը մջակութժային լեզւական է։ Նա ղէմ չէ կրօնին, դերադասում է նրա րարոյական սկղբունւջները եւ ցանկանում է, որ «սերմանւեն եւ արմատ բունեն մեր ժողովրդի սրտին մէջ» (62), բայց միանդամայն ղէմ է, որ նրանը Թմրեցնեն քաղաքական առաջինուԹեան զգացումները։ Ըստ այսմ էլ նա որոչում է եկեղեցու եւ ազգութեան յարաբերութիւնը։ Եկեղեցին ազգային մարմնի մէջ եղող հաստատունիւններից մէկն է, հետեւապես ստեղծւած է նրա կարիջների համար։ Այդպես էլ եկեղեցականները, որոնց պարտականութեւնն է առաջնորդել ժոդովրդին ճչմարիտ կրօնի սկզբունքով ։ «Եկեղեցականները աղդին Համար եղած են եւ ոչ թէ ազգր եկեղեցականներուն Համար» (106): Ս.յս տեսակէտից նա չատ խիստ գնահատական է տալիս Թուրջահայ եկեղեցականներին, որոնջ կրօնի սկղբունջը մոռացած, դործակցում են Թուրը իշխանութեան հետ եւ հայածում հայութեան մէջ գործող ուժերին։ Հոդեւորականութիւնը, ըստ իր Հասարակական դիրջի եւ

թիւնը» . «այդ տխուր վիճակի մէջ, Քեղ կր մնայ, ով հայ ժողովուրդ,

Համախմբել ջու մէջ դանուած ուժերը, Հաղորդակցութեան միջոցներ ստեղծել չրջահայեաց խոհեմութեամբ, չընկրկիլ դժւարութեւնների առջեւ եւ միութեամբ զօրանալով ցոյց տալ մի օր թէ հայ ժողովուրդը ջունի մէջ է եւ ոչ թէ մեռած, թէ մի կենդանի ազգի իրաւունջները վերջապէս յաղթող դուրս կուդան նոյնիսկ սւինների դէմ մինչեւ անդամ, երբ իւր գլխաւորները ծախւած եւ ձեռջ առնւած ալ լինեն» (108): Այս ձեւով Մ. Փորթուդալեանը իր ուսմունջին տրւեց վերին աստիճանի ժողովրդական-դեմոկրատիկ բնոյթ՝ հայութեան ջաղաջական եւ մչակութային աչխատանջի մէջ բացառիկ դեր վերագրելով միայն «ժողովրդին», նրա խոնարհ խաւերին, դաւաուին։ Այս տեսակէտը իւրացրին եւ հետադայ հասարակական դործիչներն ու ջաղաջական հոսանջները։

Հայութերւնը պիտի կառուցւի եւ պահւի հայ լեզւի վերա. լեզւի պահպանումն առաջին եւ գլխաւոր պահանջն է ուրոյն ազգութեան, որովհետեւ վերջինս արդէն լեզւական միութեւն է։ Այս տեսակէտից Մ. Փորթեուդալեանը բողոքում է հայ լեզւի անգիտացման դէմ։ Կ. Պոլսի Արամեան «ՀԱՅ» դպրոցում հանդէսներին բոլոր երգերը օտար լեզւով են երգւում։ Հայ երգն ու լեզուն տեղ չունին հայ գպրոցում։ Նա արդարօրէն վչտանում է այդ բանից. «Տէր Աստուած, ինչ է պատահեր ձեզ, Գատը-Գիւղացիներ, որ ձեր մայրենի հայերէն լեզուն թողած, ֆրանսերէն, թուրքերէն եւ այլ օտար լեզուներով միայն կուղեք երգեն ձեր զաւակները հայ դպրոցի մէջ եւ մի հայկական հանդիսի մէջ» (21-22):

^{*)} Պօղոս Եպիսկոպոս։ (Խմր.)

րազգային , դի ժողորդական վեհապետութեան հրատարակութիւնն էր այն՝ բռնութեան դէմ, ազատութեան, Հաւասարութեան եւ եղբայրութեան յաղթանակն էր այն՝ բռնաւորների դէմ, երեք վսեմ սկրզբունջներ գորս ամէն ճչմարիտ մարդ կպաչտէ ինչ ազգի ալ որ պատկանի» — (101) ։ Յեղափոխութեան յայտարարած սկզբունջներով էլ նա պայքար է մղում Թուրքական բռնութեան դէմ՝ ազգային Հաւասարութիւնը եւ ազատութիւնը իրականացնելու․ այս տեսակէտից՝ իր աշխարհայեցողութեամբ նա ացատական է, որ մեր պայմաններում ստանում է ազգային – ազատական դունաւորում ։ ԵԹէ ֆրանսացին ունի իր յուլիսի 14-ը, ապա հայն էլ իր անցեալում դէպքեր, փաստեր ունի, որոնը արժանի են լիչատակութեան եւ կարող են արմատացնել մեր մէջ ազգային Հաւաբականութեան զգացումը։ Վարդանանց պատերազմը *մեր պատմութեան ամենէն Հետաքրքիր փաստե*րից մէկն է իր առաջադրած սկզբունըներով — նա «անձնադոհ ազգասիրութեան եւ կրօնասիրութեան» փաստ է, խտացրել է իր մէջ «խղճի աղատութեան» եւ «բաղաբական ին քնավարութեան զոյգ պահան կները» ։ Նա մեր պատմութեան այն եղակի փաստն է, որին «կպարտինը այսօր մեր ջրիստոնեայ եւ միանդամայն Հայ յինելը եւ առանձին Հայրենիը ունենայր» (64) ։ Մեր Հեղինակի տեսակէտով Վարդան Մամիկոնեանը եւ նրա «լաջորդ» Վահան Մամիկոնեանը «ջանացել են դաչնագրութեամբ ապահովել խղճի ազատութիւնը»։ Նոյն պահանջն է անում Հայն այժմ էլ «Օսմանեան Դռնէն» — Հայր չպիտի Հայածւի իր կրօնի, դաւանանքի համար։ Խղճի աղատութիւնը այն ամբողջական աղատութեանց մէկ մասն է, որ յայտարարւեց ֆրանսական յեղափոխութեան ժամանակ որպէս «մարդու եւ քաղաքացու իրաւունը»։ Վարդանանց պատերազմը որպէս ազատ դաւանանքի եւ ապատ քաղաքական պաշարչի խորշեսեարչար անակ աօրբի «ոչ դիամը եկեղեցու մէջ, իբրեւ կրմական տոն, այլեւ եկեղեցիներէ դուրս՝ իբրեւ ազգային – ջաղաջական մեծ տօն և այդ օրը Հանդիսաւոր կերպով պիտի յիչեցնել ժողովրդին իրեն մյր Հայրենիջի անցեայն ու ներկան եւ ոգեւորել ու վառ պահել իրենց մէջ հայ հայրենիքի եւ ազգութեան սէրը» (65)։ Ոչ միայն այդւթան . այդ տօնի յիչատակութիւնը պիտի դառնալ Հայութեան տարրեր դաւանութեանց միութեան միջոց։ «Խղճի ազատութեամբ» ընտրած դաւանութեանց Հետեւողները միեւնոյն Հայրենիջի եւ ազգային Հաւաջականութեան անդամներն են, ուստի նրանք պիտի տօնեն այն «իրը աղգային քաղաքական Հանդէս մեր բոլոր Հայ ազգակիցների մասնակցութեամբ առանց խտրութիւն անելու նոցա մէջ կրօնական բաժանումներին պատճառով» (65):

Լեզւի պահպանումն, ազգային անցեալ ղէպջերի հրապարակային տոնումն հոգեւոր միջոցներ են Հայութիւնը ստեղծելու եւ պաՀելու։ Սակայն դրանք ջիչ են. Հաւաջական Հայութիւնը պիտի ունենայ նիւթական հիմքեր։ Առանց վերջինի Հոդեւոր Հայութեան գոյութիւնը ամուր պատւանդան չի ունենայ։ Նիւթականի Հարցը կապւոմ է Հայ Հայրենիջի եւ նրա մէջ Թազնւած տնտեսական Հարստու– թեան ու նրա չահագործման հետ ։ Հայ հայրենիջը պիտի հաց տայ իր զաւակներին ։ Սակայն Հայր իր աչխատանքով եւ արտադրութեան ձեւերով չատ յետ է մնացած , ուստի և ժողովուրդը մատնւած է աղջատութեան եւ զաղթի։ Մ․ Փորթուգալեանը ցաւ է յայտնում , որ Հայ զիւղի եւ ջաղաջի տնտեսական պատկերը երեւան չի գալիս մեր լրադլու [ժետն մէջ. մենը չգիտենը «Արմենիա»-ի տնտեսական աչխարհագրութիւնը եւ ընդհանրապես չենը ճանաչում մեր հայրենիջը։ Մեր ժառախանարնունքիւրը էն որուն է ատևւաջ, զբատճևճևւուդ բրճ բւևսովական ազգերի պատվուներացը, արաբոտիար ու ճամաճանաը մաևդացման ձեւերով, բայց մերը, ազգայինը՝ չգիտենը։ «Պէտը է նախ մենը մեղ ճանաչենը»։ «Հայ լրագրութիւնը չատ անգամ այդ դերը կատարելու նպատակին չի ծառայած․ նա աչխատած է ընդՀանրապէս <u> Ըւրոպայի ջաղաքական դործերին եւ դէպքերին աւելի ծանօթացնել</u> Հայ ժողովուրդը ջան Թէ բուն իր ազդի ,իր Հայրենի ջի վիճակին» (42) : Հայ Թերթի աչխատակիցները մեծ տեղ են տալիս վարդապետների վէճերին, «ըրդերի եւ չերբէղների արած Հարստահարութիւններին», թան Հայ չինականի տնտեսութեանը։ Պէտր է ստեղծել տնտեսական աւելի բարձր ձեւեր, մչակել մեր երկրի Հարստութիւնները, երկրադործութիւնը եւ անասնապահութիւնը կատարելագործել։ Մ. Փոր-**Աստանրանը զգում է, որ այս տնտեսական վերանորոգու Թիւնը ոչ** միայն Հայ չինականի աչխատանքից է կախւած , այլ եւ մեզնից դուրս գտնւող ազդակների հետ կապ ունի։ Կան պատճառներ, որ կասեգրուց բր գավանակար արաբուներոր մանմանույն, իրչակո էաղորդակցութեանց միջոցների չլինելը, ինչջի եւ գոյջի անապահովութիւնը, ծանր ու բազմատեսակ Հարկերը, բայց եւ այնպես կան անտեսական ճիւղեր, որոնը, գոյունիւն ունեցող պայմաններում էլ կարելի է զարգացնել։ Դրա Համար , սակայն , պակասում է փորձր , դրամադլուխը եւ գիտութիւնը։ Ուստի Հայաստնի տնտեսութիւնը պիտի զարգանայ Հաւաջական ուժերով։ «Հայաստանի եզբայրների» րիւթյական հանժառաջդար շաղտև «անան է օնկրաշան բւ մօնտոսն ևըկերութիւն կազմել եւ ամէն ջանք ի գործ դնել արհեստները եւ վաճառականական գիտութիւնները ծաղկեցնելու Համար Հայաստանի

ASI

5

մէջ» (26) · ապա մի ջանի երիտասարդներ պիտի ուղարկել Եւրոպա առեւտրական եւ արհեստաւորական դպրոցների մէջ կտարելագործւելու · «այն ընկերութիւնը , որ այս դործը կստանձնէ ազգին ամենամեծ ծառայութիւնը մատուցանող ընկերութիւնը կլինի» (26) ։
Մենջ ընկերութիւններ կկազմենջ միայն «վարժարաններ բանալու»
համար · պէտջ է ու ժամանակն է , «որ տնտեսական հարցերի վրայ ալ
խորհինջ ու աչխատինջ» ։ Միայն այդ դէպջում , առողջ նիւթական
հիմջերի վրա կառուցւած հայութիւնը կլինի ընդունակ «հոդեւոր
հարստութիւն» ստեղծելու եւ ազգ դառնալու ։ Այլապէս «անօթի փո-

Թուրջահայունեան քայքայւած արաբուները բւ ընտ ատաճաների վերայ կանգ են առել մեր հրապարակադիրներից չատերը։ Մ. Նալբանդեանն առաջինն էր, որ յատուկ ուսումնասիրութեան *նիւթ դարձրեց այն իր* «Երկրագործութիւնը որպէս ուղիղ ճանապարհ» գրւածքի մէջ։ Շեչտւած ֆիզիոկրատ տեսակէտներ ունենալով, ժողովրդական անտեսութեան հիմ բր հողի վերա պատւաստելով՝ նա ջանում էր ստեղծել ազգային վաճառականութիւն եւ արդիւնաբերութիւն։ Հայր պիտի դուրս դայ իր փակ տնտեսութեան չրչանակից եւ մանի ՀամալիարՀային անտեսութեան ջրապառյաի մէջ, բայց որպէս նրա բաղադրիչ մասը՝ իր երկրի Հարստութեանց չաՀագործումով , մշակումով եւ օտար երկիրներ արտահանելով ։ Հայ վա-*Տառականը եւ արդիւնաբերողը* հայ մարդկանց *միջոցով* , հայ երկրի Հում նիւթերը պիտի մչակեն, Հարստանան իրենք եւ Հարստադնեն գիւղացի եւ աշխատաւոր Հայութեանը։ Թէ Նալրանդեանը, Թե Մ. Փորթուգալեանը տնտեսական աւելի կատարեալ ձեւ քարողեցին Հայութեան՝ կապելով այն մեր ազգային գոյութեան հետ. սակայն երկուսն էլ ի նկատի չունեցան Հարցի քաղաքական կողմը։ Ձենը ուցում ասել, թէ Մ. Նայրանդեանը՝ ապա - քաղաքական մտածող էր. ոչ, րայց Թուրքահայութեան հարցի լուծումը նրա համար տնտեսական խնդիր դարձաւ, աանց կապւելու քաղաքական պահան կերի հետ։

III

Հնարաւո°ր էր Հայ եւ Թուրք ժողովուրդների խաղաղ կենակցու-Թիւնը Օսմանեան կայսրութեան շրջանակում, մէկ կենակցութիւն, որ երաչիաւորէր Հայի ազգային – կուլաուրական անկաչկանդ դարդացումը եւ կայսրութեան ամբողջականութիւնը։ Մ. Փորթուդալեանը չուսում Հիասթափւում է Թուրք ղեկավար չրջաններից. այդ իչխանութիւնը ջանք գործ չի դնում ստեղծելու երկու ազդերի գործակցութիւնը իրաւաՀաւասարութեան սաՀմաններում ։ 80-ական թեերի կէսերին արդէն պարզ էր, որ թուրջ ղեկավար չրջանները մտադիր չեն իրականացնելու ծրագրւած բարենորոգումները եւ կեանջի ու դոյջի տարրական ապահովութիւն ստեղծելու հայկական նահանդներում ։ Իսկ եւրոպական գիւանագիտութիւնը չկարողացաւ ընդՀանուր ջանատ ոտեղջբնու Թունճիայի մէդ, 81-նմ նօմւաջն մոնջամնբնու Համար ։ Հոգերանական ու ջաղաջական այս մ թնոլորտում էլ ծնունդ առաւ Հայ յեղափոխական միտքը, որ բնական բէակցիան էր այդ կեցութեան։ Ըստ ժամանակի տիրող մտածողութեան թուրջ ազդի եւ պետութեան անցեալն ու ներկան յոյս չէին ներչնչում գրական, ներջին չինարարութեան ։ Նախորդ դարում կայսրութիւնը բարենորոգե**–** նու եսնսն փանգբեն իրող անւաջ բիր անատճիր աշխանչն խանբնու, խուսափելու մեծ պետութիւնների միջամտութիւնից իր ներջին գործերի մէջ, կամ անյաջողութեան են մատնւել, որովՀետեւ թուրջ պատմունքիւնը չստեղծեց Հասարակական այն դասերը, որ բարենոհաժաշուրթենի Դբրանուրն քիրբեն բու ընտորձ քանիծն մետև։ Սոսաի բու նբֆորմները արմատ չձդեցին կեանջի մէջ, չյեղաշրջեցին ընկերային ու ջաղաջական յարաբերուԹիւնները։ Հպատակ ջրիստոնեայ ազդերի մէջ, ընդՀակառակը, ղարգացաւ այն խաւը՝ Հասարակը, մտաւորականը, բուրժուադիան, որ կարիջ ունէր իրաւական եւ ընկերային նոր պայմանների ու, չդանելով այդ Համապետական վերանորողութեանց փորձի մէջ, գլուխն անցաւ աղդային չարժումների ու փորձեց լուծել այդ Հարցերը Թուրջիայի սաՀմաններից դուրս, ազգային անկախութեան ուղիով ։ Այս բոլորը լաւ դիտէր Մ. Փորթուգալհանը եւ եթէ այնուամենայնիւ Հայկական Հարցի լուծումը նա կապում էր Թուրջիայի հետ, պատճառն անչուչտ մեր ներջին Թուլութեան դիտակցութիւնն էր, «անպատրաստ դտնւիլը»։ ԱյսուՀանդերձ նա էլ չուտով համողւում է, որ հայուժեան բախտր Թուրջիայի հետ կապել չի կարելի։ «Թուրջ կառավարութեան ամենէն յուսաՀատական կողմն սա է արդէն, որ նա բնաւ չուղեր խօսք Հասկանալ, նա բրրու դիած չուրի հանբիանմաւներող դանրբես իշն առիարոր բերկինրբph 1559» (46):

Շուտով «Արժենիա»-ի ժուտքը Թուրքիա արդելւում է, ժեր Հրապարակագիրը դա Հաժարում է նչան որ թուրք պետական վարիչները անընդունակ են «ճչժարտութեան, արդարութեան» ձայնը լսելու։ «Թուրքիան որոչել է վերջնապէս բնաւ խօսք չՀասկանալ»։ Բայց այս հգրակացութեան գալը պիտի բերէ իր Հետ Հաժապատասխան դործ-

Հայկական Հայածան ըները ռուս - տաճկական պատերազմից եւ Բերլինի վեհաժողովից լետոյ ընդունում են տեւական եւ կազմակերպուած ձեւ ու կապւում են Թուրքական պետութեան ղեկավարների *ջաղաջական նոր* օրիէնտացիայի *հետ ։ Մինչ այդ էլ հալածանջները* կային։ Թուրը իչխանութիւնը բրդերից արեւելեան նահանդներում ստեղծում էր արտօնեալ դաս , հայր զրկւում էր իր հողից , տնից ։ Այդ պատճառով նախորդ դարի 30-ական Թւականներին , Հայկական չարժումները ուղղուած են ջրդի ղէմ. 70-ական թ. վերջերից Հայածանըները չեչաւած քաղաքական նպատակներ են Հետապնդում ։ ԵԹԷ Հայ – քրդական Հարցը դլիաւորապէս հողային, տնտեսական Հարց է եւ կազմում է Հայ յեղափոխական չարժման առաջին գլուխը, ապա Հայ – Թրջական խնդիրը՝ դերազանցօրէն քաղաքական է եւ կազմում է Հայ յեղափոխական չարժման երկրորդ գլուխը։ Մինչեւ 70-ական **Եւականների վերջերը Երջական կայսրու Եիւնը իր ջաղաջականու** թեան առանցջը դարրձել էր Բալկանները, Արեւելեան Միջերկրակաъր։ Կ . Պոլիսը կապող օղակն էր պետութեան արեւելեան եւ արեւմահան նահանդների ։ Այդ Թւականներից Թուրջիան ռազմական եւ դիւանագիտական Հարւածների տակ ընկրկեց արեւմուտքում , և բալկանեան ազգերը դուրս եկան Թուրքիայի անժիջական ազդեցունքիւնից ու բռնեցին ազգային անկախ պետութիւն կազմելու ուղին։ Թուրք կայսրութիւնը մղւեց դէպի արեւելը։ Կ. Պոլիսը մնաց միչա վտանգի տակ. Փոջը – Ասիան եւ արեւելեան Հայկական նահանգները դարձան նրա քաղաքական գոյունեան հիմքը։ Այդ մէկ բեկումն էր նրա պատմութեան եւ Հասարակական մաջի մէջ։ Նա դառնում էր ասիական պետութիւն ։ Թուրջիայի ջաղաջական այս կացութիւնը նոր երազներ է ոնուցանում Ռուսաստանի Թուրը - ԹաԹարական ժողովուրդների մէջ, ըստ որոնց, դէպի Ասիա դարձող Թուրջիան կարող է եւ պետը է կանդներ Թուրանական չարժման գլուկսը։ ԵԹԷ բալկանեան

աղդերը անջատւեցին, եթէ Թուրջիան ընկրկեց ջրիստոնեայ ազդերի առաջ, դրա փոխարէն կան արեւելջում Թուրանական ժողովուրդների Հոկայ զանդուածները, որոնջ կարող են Հաւաջւել ուժեղ եւ կազմակերպւած պետութեան չուրջը։ Թուրքիան իր գոյութեան Հիմ– են անակ սևսրի փոճն Որնաևուղ բւ իև անապարնար աստճբնունիւրն պիտի Համարի Թուրջ – ԹաԹարական ժողովուրդներին ազգային դի– տակցութեան բերելը եւ ջաղաջական պայջարին մղելը։ Պանսլաւիզմը մասամբ յաղթեց Բալկաններում․ պանթուրանիզմը *պիտի յաղթի Ա*սիայում ։ Այս մէկ փոխվրէժ էր Ռուսաստանի ղէմ ։ Սակայն կայսրու– *թեան արեւելջում նա հանդիպում էր* հայութեան, *որին Բերլինի դաչ*րաժինն ժանգրուդ էն ինաշատէն ին շայնբրինի վետ ՝ սեր աժմայիր գիտակցութիւնը մչակւում էր թէ Հրապարակախօսութեան, ղրականութեան եւ թէ այն բազմաթիւ ընդհարումների մէջ, որ սկսւած էր նախորդ դարի 30-ական Թւականներին ջրդերի , չէրջէզների եւ Թուրքերի դէմ ։ Բերլինի դաչնագրից յետոյ Հայ – Թրքական յարաբերու– թիւնը աւելի ձգւած եւ սուր բնոյթ է ստանում . կար եւ ռուսական վտանգը, որ կախւած էր Թուրջիայի գլխին՝ Հայկական բարենորո– գումների պատրւակով։ Այս ամէնը մղում է Թուրք վարիչներին հետեւողականօրէն գործադրել քաղաքական մէկ ծրագիր , որի էուխիւնն էր ընաջինջ անել հայերին, կամ առնուազն Թուլացնել Թւական տեսակէտից եւ Հասցնել այնպիսի մի վիճակի, որ այլեւս բարենորոգումների խոսք չլինի։ ԵԹԷ 80-ական Թ. կէսերին Մ. ՓորԹուդալեանը Հայ – Թրջական Համաձայնութիւնը կարելի էր Համարում , երկուսին էլ իրաւատէր Հոչակելով, Թուրք ղեկավար չրջանները, Հայ թերջական չահերը համարում էին հակադիր, չէին ուղում հաչաւել այն մաջի հետ, թէ իրենց պետութեան արեւելջում կարող է դոյութիւն ունենալ ազգային Հարց։ Երեւոյթների, փաստերի նման կապակցու-**Թեան մէջ, Մ. Փոր**Թուդալեանի Համար, նոր իմաստ են ստանում Վանում եւ ընդհանրապէս Հայաստանում կատարւող դէպջերը։ «Սամի պատահար կամ բացառութիւն չէ Համիտ փաչայի կողմէն, այլ Բարձր. Դրան կողմէն կարդադրւած ծրագիր, Թուրջ կառավարու-Գրար իսեղչը հատուի ըատարիսի նրևսւրւաց դի միսւևիիւր է, առ- ռակտել Արմենիայի Հայ ժողովուրդը Հայ անուն կրող Վասակների միջոցով եւ անդադար անՀանդիստ անել զայն» (115)։ Թուրջ իչխանութիւնը, իր Հայահալած գործի մէջ, ըստ Փորթուդալեանի, իր հետ ունի հայ հոգեւորականին, որ խաղալիք է տիրողի ձեռքին, եւ հայ «աղային», որ իր անձի, Հանդստի եւ նիւթի մասին է միայն մտածում ։ Բարձր Դուռը իր պաչտոնկութեան միջոցով «կաչխատի անդա-

դար խուովութիւններ սերմանել հայ ժողովրդի մէջ, պառակտել դանոնը իրարու հետ կուեցնելով անհանգիստ անել եւ սպառել նրա ուժերը» (113): Եւ դրա հետեւանքով Հայաստանում ստեղծւել է «բադաջական ստրկութիւն, ապահովութեան բացակայութիւն, տնտեսաակն անստոյգ եւ միչտ ադետաբեր վիճակ»։ Արդ, ի՞նչ է այս բոլորի նպшտակը եւ ի՞նչ «ծրագիր» է հետապնդում Թուրքիան : Մ · ФորԹուգալեանի համար այլեւս գաղտնիք չէ Թրքական քաղաքականութեան իմաստը։ Նա օսմանեան պետութեան ղեկավարների անունից այսպես է մեկնասանում Հայաստանում ստեղծւած դրութիւնը՝ «Մենջ չենք կարող լաել այդ տեսակ ճչմարտութեան ձայնը։ Մենք թուրք կառավարութեան համար իբրեւ վճուած դրութիւն ընդունած ենջ Տնչել եւ հարստահարել հայ ազգը, որ հետզհետէ բոլորովին վերանայ աշխարհի երեսից ։ Չէ՞ բ տեսներ , որ բանի տարիներ առաջ 5 միլիոն հռչակւած հայր 3 միլիոնի իջած է այժմ, նրա մէկ միլիոնէ աւելին ալ Ռուսիայի մէջ է. իսկ Թուրջիայի մէջ հացիւ 2 միլիոն կր գտնւի այժմ ։ Դուք մեր այսչափ ջանքերի եւ զոհողութիւնների դէմ ինչպես կյանդոներ պաշտպանել հայ ազդի գոյութեան իրաւուն-*₽₽*» (35):

Այս եզրակացութեան հասնելով թեռրը ղեկավարների հայաջինջ քաղաքականութեան մասին, բնական է, որ մեր Հրապարակագիրը վերաջննէր իր նախորդ «օսմանեան ջաղաջացու» բանաձեւը։ «Օսմանեան քաղաքացի եւ Հայ Հոդեւոր միութեան՝ ազգութեան անդամ լինելու բանաձեւր այժմ պարունակում էր ներջին հակասութիւն ։ Այդ երկուսը միացնել անկարելի էր․ Թուրջ աւանդուԹիւնը, պատմուԹիւնր չատ աւելի ուժեղ են՝ որ կարելի լինի նրա հետ վերանորոգութեան երաղներ կապել։ Հայի եւ Թուրքի չահերը հակադիր են. Թուրքը չի ուզում ճանաչել հայի ապրելու իրաւունքը, դիտակցարար նպաստում է հայկական նահանգների անիչխանութեան, նա մերժում է մեր ագգային - Հաւաջական իրաւունըները, բարենորոգումները ձգձգում է եւ որոշել է երբեջ չմացնել - ու բնական է, որ Մ. ՓորԹուդայեանը Հասնելով իր նախորդ բանաձեւի ներքին Հակասութեան գիտակցութեանը, ընտրէր միայն Հայկական չահերի պաչտպանութեան ուղին *եւ դառնար* հայ քաղաքականութեան հետապնդող մարդ : *Այժմ նրա* համար Թուրքը «հայութեան Թչնամին է», իսկ իր պարտքն է «պաչտպանել Հայ ազգի դոյութեան իրաւունքը» ։ Այլեւս անիմաստ խօսք է հայ - Թրջական գործակցութիւնը. նա չի ճանաչում մեր ապրելու եւ ստեղծելու իրաւունքը, ուստի եւ Հայութեան անելիքը ուղղւած պիտի լինի ընդդեմ թուրքի։ Ձկայ այլեւս միացնող կամուրջ Հայի եւ

թուրջի մէջ, Հետեւապէս Հայկական Հարցի լուծման Համար այլ մեգրեր անան սեսրը:

Արդ, ի՞նչ պէտք է անել։ Այդ Հարցը ոչ միայն Մ. Փորթուդալեանն էր դնում իր առաջ, այլեւ եւ ժամանակի լաւադոյն մտածողները թէ ՌուսաՀայաստանում (Րաֆֆի, Գամառ – Քաթիպա), թէ ԹուրջաՀայաստանում (Խրիմեան) եւ Թէ արտասահմանում ։ Բոլորի Համար մի բան պարզ էր. — միայն Թուրջիայի Հետ կապել եւ նրանից սպասել մեր հարցի լուծումը՝ անկարելի է. ուրիչ միջոցներ են հարկաւոր. «Ժամանակը սկսւեր է փոխւել եւ ձայներ կը հասնեն մեզ դանազան կողմերէ, անցած օր Լոնդոնկն, այսօր Ֆիլադելֆիայկն, թե եղրայրներ Հերիք խոսեցանք ու գրեցինը, եկէք ձեռք – ձեռքի տանք եւ սկսինը նաեւ գործել» (66)։ Այս միտքը [ժէ խօսքը գործ պիտի դառնայ, Հասունանում է եւ երկրում ։ Վանից գրած մէկ թղթակցու*թեւն «Արմենիա»-ի համար կրում էր* «Ազգային պաշտպանութ-իւն» մակագիրը։ Այդ յօդւածը այսպէս է որոչում Հայութեան անելիջը.— «Հայի համար ազգային պաչտպանութեան միակ փրկարար միջոցը զէնւըն է այժմ»։ Լոնդոնեն մէկ սրտացաւ Հայ, խորհրդածելով Հայունեան կացունեան մասին, ելը է որոնում ստեղծւած դրունիւնից։ Ըստ նորա «ռուս – Թրջական պատերազմից ի վեր» Հայի վիճակը ծայր աստիճան վատացել է, որից ազատւելու Համար «չէ թէ միայն յեղափոխութեան կամ ապստմբութեան, այլ ամէն բան ընել կուզենջ մեր վրայէն նետելու Համար այս անտանելի լուծը» (5)։ Արտասահմանեան Հայութիւնը պատերազմից յետոյ սպասում էր, որ Թուրջիան իրականացնէ իր յանձն առած բարենորոգումները, սակայն ի վուր. տարիներն անցնում են եւ այդ ուղղութեամբ ոչինչ չի արւում ։ Հայուքեան արամադրունիւններն էլ դէպի Թուրջիան փոխւում են. «Եւրոպաէն, Ասիաէն, Ափրիկէէն, Ամերիկաէն՝ Հայրենաընակ եւ դաղթական Հայերէն գրութիւններ եկան խմբագրութեանս՝ են գրև ամառնիր մասն անահամարը ևս շաղան անան անան է ծամաճարար յեղափոխութերւն յարուցանել Արժենիաի մէջ» (74)։ Իր ժամանակին այս է հղել «ընդ-Հանուրին մէջ տիրող զգացումը եւ բաղձանջը» ։ Մ. Փորթուգալեանի համար այս ամէնը նչան է, որ համահայկական տրամադրութիւն եւ մտայնութիւն է ստեղծւում Հայկական Հարցի չուրջը։ Նչանակում է «գիրն ու խօսջը իրենց հետեւանջն ունեցած են», ստեղծել են Հաւաջական միտք եւ կամը։ Ըստ մեր Հեղինակի, խօսթը «գործ» դարձնելու պարտականութիւնը ընկնում է արտասահմանի Հայերի վերա, որոնք աւելի ապահով պայմանների մէջ են գտնւում, ազատօրէն միանալու, ժողովելու, խորհելու եւ գործելու Հնարաւորութիւններն ունին։ Նրանք «չատ աւելի մեղապարտ» կլինեն, եթէ այդ դրծի դլուիսը չանցնեն։ Պէտք է «Եւրոպաի եւ Ամերիկայի մէջ եւ այլ ուրեք սփուած հայերը միանան, ձեռք ձեռքի տան,
համատարած մի զօրաւոր ընկերութիւն կազմակերպեն այս նպատակի համար, ազատ մի տեղ իրենց կենտրոնն անեն եւ սկսեն այնպիսի
զօրաւոր միջոցներով դործել, որ կամայ ակամայ աշխարհի ուչադրութիւնը հրաւիրեն իրենց արդար դատի չուրջը (68)։ Այս ձեւով
ոչ միայն արտասահմանի, այլեւ Ռուսաստանի հայութիւնը պիտի
դառնայ օժանդակ բանակ, թեւ ու թիկունք Թուրքահայաստանի ագատադրութեան համար. նա պիտի տայ իր դրամը, անձը եւ զոհի
ամէն բան։ Այսպէս էր պատկերացնում «թիկունքի եւ ճակատի» կապը նաեւ Րաֆֆին եւ այդպէս ըմբռնեցին հետագայում հայ յեղափոխութեան բոլոր հոսանըները բուն «երկրի» եւ նրանից դուրս դտնւող

Մ. Փորթուգալեանը թելադրում է Հայութեան չուտ գործի անընել. մէկ անդամ «պատեն ժամը կորսնցուցինը» — բայց լետոլ էլ «չպատրաստւեցինը» ։ «ԵԹԷ դարձեալ Թուլանանը, չկազմակերպ– ւենը, չպատրաստւենը ապադայի համար, միչտ պիտի կորսնցնենը այսպես պատեհ ժամերը անդարձ կերպով» (69) ։ «Գործի ժամը հրևչած է» ։ Մեր հրապարակագիրը հարց է դնում «ի'նչպէս պէտքե կագմակերպեինը մենը ազատ երկիրների մէջ բնակերդ Հայերս»։ Այս Հարցին պատասխանելուց առաջ նա մէկ խորհրդածութիւն է անում Թուրջիայի իշխանութեան տակ ապրող ժողովուրդների ազատագրութեան փորձի եւ մեթոդների նկատմամբ, որ անչուչտ միայն ակադե<u>-</u> միկ վերլուծութեան խնդիր չէր, այլ արդէն գործադրւած եւ որոչ արդիւնըներ տւած միջոցների ընդօրինակումն ։ Ըստ նրա , «պատմութեան մէջ տեսնւած բան չէ բնաւ, եւ հայերն էլ չեն կարող մի միակ բացառութիւն կազմել ընդհանուր ազդերի մէջ, որ իրենց ինջնավարութիւն արւի առանց արիւն թափելու, առանց որ եւ է ծանր գոհաերևուները, գումնի կասևրբև ատի սասևաժևունիւրբև ծանրևով թե այս կամ այն տէրութեան իրաւունջն ու դթութիւնը մուրայով միայն» (47)։ Պատմական այս ընդ-Հանրացումը միաժամանակ Հրաժարումն էր մինչ այդ Հայերի ընդգրկած քաղաքականունիւնից՝ մեծ պետութիւնների «ստորագրութիւններին» վստահել եւ Թուրջիոյ նրկատմամբ էլ խաղաղ, լոյա։ դիրք բռնել։ Դա հրաժարումն էր, սակայն նաեւ իր անցած ջաղաջական ուղիներից։ Ըստ ՓորԹուդալեանի, չի եղել Թուրքիայի մէծ մէկ աղպ, որ առանց կուի եւ միայն հադազանըսանգրող ջարտանուն այգ գրած նրևոց քերի ին անտասանիւթն:

«ԹուրջաՀպատակ ազգերէն ո՞րը՝ յոյնը, գարադաղցին, պուլկարը եւ այլն կրցան ազատիլ Թուրջիաի հարստահարող լուծէն առանց արիւն թափելու» (47): Այս տողերը դործունկութեան մէկ ամբողջ ծրագիր են, ըստ որի, հայութիւնը յեղափոխութեամբ միայն կարող է ձեռը բերել քաղաքացիական եւ «ազգային քաղաքական» ագատու– *թիւններ* ։ Ցեղափոխութիւնը ոչ միայն նրա իրաւունջն է , այլ եւ նրա պարտականուներենը, որից հրաժարւել նա չի կարող՝ առանց վտանդելու իր ազգային գոյութիւնը։ «Թուրքիային խօսք հասկացնելու եւ աշխարհի ուչադրութիւնը մեր վերա դարձնելու միակ ելջը մնացած է նիւթական ճնշումը, Հայերի բողոքը գործնական միջոցներով, ապստամրութիւն բռնութեան դէմ»։ (Ընդգծումը հեղինակինն է)։ Ահա ո՛ւր հասաւ օրմանեան քաղաքացին, կամ աւելի ճիչտ, ո՛ւր հասցրեց նրան Թուրջը իր յոռի, կոյր եւ սպանիչ ջաղաջականութեամբ։ Ամենից նւիրւած եւ րարեցակամ մարդկանց անգամ նա մղում էր՝ յե<u>-</u> դափոխական դործելակերպի, որպէս «փակ ելջի», որով կարելի է «Թուրջիային բան հասկացնել» ։ Մ․ Փորթուգալեանը իր նոր դաղափարներով մօտենում էր Խրիմեանին , Րաֆֆիին , Գամառ – Քաթիպա– *յին* , ու սրանց Հետ միասին նախապատրաստում էր այն ուղին , որով գնալու էին հայ յեղափոխական կուսակցութիւնները։ Վերջիններս ընդերկեցին ու գործադրեցին այն, ինչ որ գոյութիւն ունէր մաջերի մէջ, մչակւած էր 70 – 80 Թւականներին ։ Ուստի եւ ոչ միայն Րաֆ– ֆին ու Խրիմեանը, այլեւ Մ. Փորթուգալեանը հայոց յեղափոխութեան ուսուցիչներից մէկր դարձաւ։

Այդ «զօրաւոր միջոցը, նիւթական ձնչումը» գործադրելու Համար հայը պիտի կազմակերպւի մէկ մեծ ընկերութեան մէջ. անհատական ձեռնարկները պիտի միանան. «հանրային գործերը յաջողցնելու գլխաւոր պայմաններէն մինն է ամփոփել եւ միացնել անհատական ուժերը». մեր պատմական անցեալում ուժերի այդ համախմբումը չատ ջիչ է տեղի ունեցել. անդամ բախտորոչ 1876-77 թ. թ.
հայը երեւան չրերեց ոչ րոպէի պայծառ գիտակցութիւնը, ոչ էլ լարեց իր ուժերը կարելին ստանալու համար։ Այդ ժամանակ «անպատրաստ էր ժողովուրդը օգուտ ջաղելու հանդամանջներէն... այդ թըւականը անցնելէ յետոյ ափսոսեցինջ, որ պատեհ ժամանակը կորուսինջ, բայց դարձեալ չպատրաստւեցանջ» (69)։ Դա հայոց հարցի
«մանկական չրջանն էր», լալու, աղերսելու չրջանը, այժմ պիտի
անցնել բողոջի, պահանջի, «ապստամ բութեան» չրջանին։ Հայութիւնը իր բոլոր խաւերով արդէն գիտակից է, որ «հայ ազգի վիճակր անտանելի է հղած այսօր իւր հայրենիջի մէջ», ուստի եւ համա-

պատասիան դործուն էու թեան պիտի դիմ է «նրանց փրկելու միակ միջոցը միութեան մէջն է» ։ Արտասահմանի հայութիւնը», որը պիտի հաշաջեր, կազմի «հայ հայրենասէրների Դաշնակցութիւնը», որը պիտի լինի «համատարած հայ ընկերութիւն» եւ ճիւղեր պիտի ունենայ աժմենուրե ը ։ Այդ «Դաչնակցութիւնը» իր ենթամասերն ունենալով «Եւրոպաի, Ամերիկաի եւ Ափրիկէի եւ նոյնիսկ Ռուսիաի եւ Թուրջիաի մէջ», պիտի նւիրւած լինի «Արմենիայի դատի պաչտպանութեան» ։ Այսպիսով, Մ. Փորթուդալեանը հայութեան բոլոր ուժերը, ուր էլ որ նրան ըլինեն, վերապահում է միայն «Արմենիայի», այսինջն Թուրջահայաստանի աղատագրութեան համար ։ Բոլոր խնդիրները, որոնք տեղական նչանակութիւն ունեն, պիտի յետ մղւեն . բոլորի կամ ջր պիտի համադրւի հայկական դատի չուրջը ։

Մ. Փորթուգայեանը, հայոց հարցը այսպիսի եզակի ու ամբողջական հետաքրքրութեան նիւթ դարձնելով , կռահեց այն , ինչ որ իրօք եղաւ 90 Թւականներից սկսած ։ ՌուսաՀայուԹիւնը իր ուժերի մեծագոյնը նւիրաբերեց սահմանի այն կողմի ապրող հայութեան ազատագրութեան․ Հայ մտաւորականութիւնը անգիտացաւ բոլոր այն Հարցերը, որ ռուսական ջազաջական կեանջը դրել էր նրա առաջ։ Հայ քաղաքական կուսակցութեանց համար գոյութիւն չունէր ռուսահայոց հարց , կար միայն ԹրջահայուԹեան խնդիր , որին եւ տւեց նա իր ուժերի ամբողջութիւնը։ Այստեղ նրանը թեջւեցին Սա. Նադարեանի գծած ուղիից, որի համաձայն հայոց հարցը՝ ռուսահայ Հարց էր, նրա ուրոյն պտամա – կուլաուրական դիմադիծը պաչապա_ նելու հարց եւ հետեւեցին, ուղղակի թէ անուղղակի, Մ. Փորթուդալեանին, որի համար հայոց հարցը «Արմենիայի»՝ այսինըն Թուրթահայ ժողովրդի պաչապանութեան խնդիրն էր։ Այս իմաստով Մ. Փորթուդայեանը կանխորոշեց եւ մշակեց ոչ միայն պայքարի ձեւերը, այլեւ հայկական դատի ըմբռնումը։ Հայ յեղափոխական կուսակցութիւները՝ Հնչակեան թէ Դաչնակցական՝ գնացին նրա ուղիներով ։ Րաֆֆիի Համար նոյնպէս գոյութիւն չունէր ռուսահայութեան առանձին հարց. նրա ամբողջ ուչքը կենտրոնացած էր Թուրքա-Հայութեան ազատութեան խնդրի վերա։ «ՌուսաՀայերին նա նկատում էր առ այժմ իբր պահեստի ոյժ , որի բախտր որոշւում էր սահմանի այն կողմը։ Հայկական օջախ Հայաստանի Թուրջական բաժնում՝ դա նրա մտորումների սրբութիւնն էր» (Դ. Անանուն՝ «Ռուսա-Հայերի Հասարակական գարգացումը», 2-րդ Հատ. 201)։ Նոյն տեսակէտն էր մշակում նաեւ Գամաո _ Քաթիպան իր հրաչունչ բանաստեղծութեանց մէջ։ Նրա համար հերթականը, հրատապ խնդիրը

Թուրջահայութիւնն էր, որի վիճակը, ըստ Մ. Փորթուդականի, դարձել էր «անտանելի»։ Այսպիսով, սկսած 80-ական թեականների սկզբից, Հայ Հրապարակախոսութիւնը, Հայ վիպադրութիւնը, բասաստեղծութիւնը, եւ նոյն թեականի կէսերից նաեւ Հայ ջաղաջական Հոսանջները Հայոց Հարցը ըմբռնում են որպէս թուրջաՀայոց Հարց, Համարելով արտասահմանի Հայութեան եւ ռուսաՀայերին որպէս օժանդակ ուժեր՝ նրա աղատագրութեան Համար։ Մէկ հայութեան գաղափարը զարթնում ու մշակւում էր Թուրքահայաստանի շուրջը։

«Համատարած» Հայկական այդպիսի ընկերութիւն պիտի ունե«Համատարած» Հայկական այդպիսի ընկերութիւն պիտի ունետայ իր նիւթական միջոցները, նրա անդամները ամսական կամ չանայ իր նիւթական տուրջ պիտի տան «ազգային ընդհանրական գործի հարաթական տուրջ պիտի տան «ազգային ընդհանրական գործի հանրա հրահանդներին։ Այստեղ մեզ օրինակ կարող են ծառայել Իրլանդական Ընկերութիւնը՝ նւիրւած իրենց ազգութեան ազատման գործին, «Իսրայէլական Դաչնակցութիւնը», որ ջանում է հրեայ պահել
ծին, «Իսրայելական միռւած իր ազգակիցներին եւ ոչնչից հայրենիջ

1886 թ. Մ. Փորթուդալեանի եւ իր Համակիրների ջանջերով ստեղծւում է «Հայոց Հայրենասիրական Ընկերութիւնը», որ «լուիկ մնջիկ կչարունակէ գործել եւ Թէեւ ոտն առ ոտն, բայց միչտ կյառաջոլին է դէպի իր նպատակ»: Այդ միութեան մէջ մանում են միեւնոյն դաղափարը, նպատակը եւ դործելակերպն ընդունող մարդիկ։ Բայց ի՞նչ անմիջական նպատակ են Հետապնդում Մ․ Փորթուդալեա_ նը եւ իր կազմած «Հայոց Հայրենասիրական Միութիւնը». ի՞նչ ձեւով են պատկերացնում նրանք ԹուրջաՀայութեան ապադան։ Մ․ Փոր-Թուդալեանի ջաղաջական պահանջները արժատական չեն, նոյնիսկ վերին աստիճանի չափաւոր են։ Նա ուղում է որ իրադործւեն Բերլինի դաչնագրով սրբագործւած բարենորոգումները։ Դաչնագրի այդ կէտը պիտի տար Հայերին — ազգային սկզբունքով վարչական նոր րաժանումներ, հայերի մասնակցութիւնը տեղական գործերի մէջ, կեանջի եւ գոյջի ապահովութիւն, արդար ու ժողովրդական դատարան, տուրջերի արդար բաշխումն, Հողային Հարցի լուծումն, մի խօսջով այն անմիջական խնդիրների բաւարարումն, որոնջ տանելի եւ ապահով կը դարձնէին հայութեան գոյութիւնը։ Այս բոլորը նա որակում է «ինքնավարութ-իւն» բառով ։ Վարչական ապակենտրոնացումը, անիչխանութեան վերացումը, օրէնջների եւ իրաւունջի հաստատումն՝ ահա նրա պահանջը։ Նա ուրոյն քաղաքական հեռապատ_ կեր չունի, ցանկանում է, որ Թուրքիայի սահմաններում եւ մեծ պե-

տութիւնների հսկողութեան տակ ստեղծւի «ինքնավար» հայկական շրջան : Եւ այս նպատակին Հասնելու Համար՝ նա առաջարկում է նախ եւ առաջ դիմել Թուրջիային, «դիտնայով Հանդերձ Թէ անյսելի կմրնшյ» : Բшյց шյդ պէտը է՝ ցուցահանելու հшյերի բարեացակամ եւ оրինապահ վերաբերումը դէպի Օսմանեան կայսրութիւնը։ «Այդ կերպով մենջ մեր Հպատակութեան պարտքը կատարած կլինենը» ։ Միաժամանակ պէտը է դիմել եւրոպական մեծ պետութիւններին, «որոնը իրենց ստորագրութեամ բ պարտականութիւն ստանձնած են Հսկել Արմենիայի մէջ Թուրք կառավարութեան ի դործ դնելիք բարեկարգու-Թիւնների վերայ»: Այս դիմումով նա ուղում է ապացուցանել օտարի առաջ, որ «անցգայ ժողովուրդ չենք եւ 61-րդ յօդւածին մէջ ճանաչւած մեր իրաւունը պահանջելու չափ ազգային զգացում ունենը» (47) ։ Բայց նա չի Հաւատում , որ մեծ պետութիւնների միջամտու– *ենամբ «կյաջողինը* 61-րդ յօդւածը գործադրել տալ» : Ուստի չրшւшկանանանը որանով՝ այլ «գործենք», որով հետեւ «Թուրքին խօսք *հասկացնելու... միակ ելը մնացած է* նիւթական ճնշումը, *հայերի* բողութը գործնական միջոցներով, ապստամրութիւնը բռնութեան դէմ» (48) ։ Ուրեմն ըստ մեր Հրապարակադրի՝ «Համատարած» Հայութեան, «Հայ Հայրենասէրների Միութեան» նպատակն է Հայաստանի բարենորոգումները՝ 61-րդ յօդւածի հիմքով եւ միջոցներն են՝ դիմումը Թուրքիային, մեծ պետութիւններին եւ ապստամբութիւնն ու յեղափոխութիւնը։ 80-ական Թւականների կէսերին Մ․ Փորթուպալեանի հեղինակութիւնը չատ մեծ էր՝ թէ երկրում, յատկապէս Վանում , Վասպուրականում եւ Թէ արտասահմանում եւ կովկասահայունեան մէջ։ Նրա աչակերտները Վանի մէջ կազմեցին աաջին լեզափոխական կուսակցութիւնը՝ տարածելու իրենց ուսուցչի գաղափարները։ Արտասագմանի ուսանողութիւնը եւ դադափարական ևրիտասարդութիւնը մի առժամանակ հաւաջւեց նրա չուրքը, մտածելով օգտւել նրա հեղինակութիւնից եւ դարձնել նրան խորհրդանիչը հայոց յեղափոխութեան։ Բայց Մ․ Փորթուգալեանի չուրջն ստեղծւած Համակրանքը երկար չտեւեց։ Իր նկարգրով նա յեղափոխական չէր։ Նա յեղափոխական գաղափարների սերմնացան էր, բայց երբեջ յեղափոխական գործիչ։ 80-ական Թւերի կէսից Հանդէս եկող նոր երիտասարդները, գանագանւում էին նրանից իր խառնւածքով, յեղափոխական գործի պահանջով . նրանք է , որ համողւած էին Թէ գաղափարը մշակւած է, գործադրութեան եղանակը՝ նոյնպէս եւ պէտը է անցնել գործի , դաղափարը փոխադրել ԹուրքաՀայ իրականութիւնը և պատուաստել յեղափոխութերւնն այնտեղ։ Այս նոր սերունդր տարբեր

էր Մ. Փորթուգալեանից եւ իր ընկերային դաւանանջով ։ Նա երեւան էր գալիս եւրոպական եւ ռուսական ջաղաջական ու Հասարակական մաջի ղեկավարներից առած ընկերվարական սկզբունջներով։ Ջանում էր Հաչտեցնել ընկերվարութիւնը ազգային Հարցի, ԹուրքաՀայ Հարցի Հետ։ Դա ոչ միայն արամադրութիւն էր, այլ եւ ծրագրային պահանջ։ Դրա դիմաց Մ. Փորթուգալեանը իր ազգային – ազատական աչխարհայեցողութեամը, իր չմչակւած եւ կցկտուր տնտեսական ծանօթութիւններով մենակ էր եւ նոր Հոսանքի կենտրոնը լինել չէր կարող։ Նա նոր երիտասարդութեան Համար պաՀպանողական էր, յետաղէն ։ Նրա անձր ժխտումն էր իր իսկ ջարողած մեթողների գործադրութեան։ Բայց ամենից էականը ջաղաջական ուսժունջի տարբերութիւնն էր նրա եւ նոր մտաւորականութեան միջեւ։ Մ. Փորթուգալեանի ջաղաջական պաՀանջը 61-րդ յօղւածի դործադրու-Թեամբ բառարարւում էր, մինչդեռ նորերի Համար վարչական ինջրավարունիւրը չատ ենչ էև․ ընտրճ և աւնճազավարարըն ճամաջական անկախութեան ծրագիրն էին մչակում․ 80-ական թւականնեւր վերջերին Հայ մտաւորականութիւնը իր լաւագոյն եւ գործօն տարրերով բաժանւած էր Մ. Փորթուգալեանից, որը նրանց չէր բաւարարում՝ ոչ իր ընկերային եւ ոչ էլ քաղաքական պահանջներով ։ Հայոց յեղափոխութեան ջարողիչը մնաց մենակ իր «Արմենիա»-ով ։ Նա Հայ յեղափոխական մտջի անցած փուլն էր այլեւս։ Նոր ջաղաջական ուսմուն ըներ մշակում էին Հնչակեաններն ու Հ. 8. Դաչնակցութիւնը, որոնցից առաջինը ձեւակերպել էր Հայաստանի անկախուքժեան , իսկ երկրորդը՝ ֆեդերացիայի պաՀանջը։

upauhhreh orbr

VI

4 ԵՐԱԴԱՐՁԸ

Անցել էր երեւի մէկ կամ երկու ժամ, երթ բակում ոտնաձայն իր դործը ու , մէկ կողմ ջաչւելով, կծու Հեղնանջով ասաց.

— Հիմա ջանդ ազատիր տեսնեմ , Թէ ինչպէ՞ս պէտք է յաջողիս , կոմիտէ բաչի՛ :

Հասկացայ, որ ներչնչւած է...

Անաստուած կերպով էր կապել եւ այնջան իրարու մօտ, որ հազիւ կարողացանջ ոտջի ելնել։ Գաճաճը ախոռից դուրս էր բերել ձին եւ լծում էր երկանիւ սայլը։ Երբ աւարտեց եւ սայլը դարձրեց դէպի րակի դուռը, փոլիսը դոչեց.

— Հայտէ՝ , ելէք սայլը ։

Իրարու Հրմչակելով մօտեցանը, բայց մի կատարեալ տառապանը եղաւ վեր բարձրանալը։ Սայլը սովորական սայլերից բարձր էր․ երկուսով միասին, եւ այն էլ յետ պրկւած Թեւերով, չէինը կարող վեր ելնել։ Միւս կողմից Հնարաւորութիւն չկար որ նախ մեզանից մէկն ու մէկը անցնէր։ Վերջապէս մօտեցաւ բակի մէջ անտարնից մէկն ու մէկը անցնէր։ Վերջապէս մօտեցաւ բակի մէջ անտարբեր կանգնած մելամազձոտ ժանդարմը, որի օգնութեամբ ես ներս սողացի, ջաչելով Գարեգինին։ Այդ նոյն վայրկեանին, խուլ ճըրձռթոցով ծոցիս մէջ մի բան փչրւեց։ Հասկացայ, որ ակնոցներս ջարդւեցին։ Ժանդարմը մեզ մօտ դրաւ Գարեգինի բակում մնացած կապոցր եւ տեղ բռնեց դաձաձի մօտ։ Սայլը չարժւելուն պէս պարզ եղաւ, որ ջով ջովի նստել չենջ կարող։ Թէ իմ եւ թէ Գարեգինի թեւերը ցնցումներից, կարծես թէ, կարտւում էին։ Ես ջիչ առաջ անցայ, իսկ Գարեգինը, դառնալով ղէպի յետ, յենւեց ինձ։

Թէ որ ուղութեամբ էին մեղ տանում, դժւար էր Հասկանալ։ Ամեն անդամ, երբ վեր էի առնում դլուխս, աչքս սաստիկ կծկծում էր։
մեն անդամ, երբ վեր էի առնում դլուխս, աչքս սաստիկ կծկծում էր։
մեն անդամ , երբ վեր դիմաց երեւաց խարխլած արդիլարանը։ Բիչ անց
նա մնաց մեր յետեւը եւ մենք մտանք դաչտը ձեղքող մի ձամբայ։
նա մնաց մեր յետեւը եւ մենք մտանք դաչտը ձեղքող մի ձամբայ։
կռջեւում, դէպի վեր երեւում էր մեր քարւանսարան։ Հասկացայ, որ
թունել ենք աղջամուղջին մեկնած սայլերի ձամբան։ Շուտով մօտեցանք քարւանսարայի պատին, որի տակ լուսաբացին չարւած էինք
ցանք քարւանսարայ, ոտարորիկ մի Թուրք, բԹամատերը դոտիի մէջ
հութած, նայում էր մեղ։ Քիչ վերը, ձամբու ծայրին, մի դամբո
ծուլօրէն դիտում էր ձին։ Դունչն առաջ նետելով, նա յանկարծ բա-

Ելանը խճուղին։ Թւաց, Եէ մեղ տանում են միացնելու գաղ-Ելանը խճուղին։ Թւաց, Եէ մեղ տանում են միացնելու գաղ-Եին, բայց յանկարծ Եեբեցինը դէպի աջ։ Դեռ ախոռի մէջ, որջան երկարում էր մեր կեանքը, այնջան սկսում էի Համոզւել, որ առաջին առիթով մեղ սպանելու միտք չունեն։ Այժմ, երբ բռնեցինը կաւգայի ճամբան, Հասկացայ, որ խնդիրը միայն պարղ սպանութեան մէջ չէ։ Վերյիչեցի Ստկիի վերջին խօսբերը, փոլիսի «կոմիտէ բաչին», բայց իրադարձութիւններից որեւէ եղրակացութիւն Հանելը Հնարաւոր չեղաւ։

Գամամը, թեւերը վեր – վար անելով եւ յետ ու առաջ ընկնելով, դղրդադին փախցրեց սայլը։ Կարծես, թէ երեխայ է եւ փայտի ձի է ջչում։ Ու յիչեցի Բելեդիէից Չախալլի անցած ձանապարհը, «սայլապանները», դլխացաւս... Բարերախտարար ցաւի ոչ մի նրան չկար. դլուխս միայն դմբում էր պարապ տակառի պէս։

Բաւական ձամբայ էինք անցել, երբ Գարեզինը յետ նայեց ու Հչնջաց, Թէ Սակին, ժանդարժների պետը եւ փոլիսը ձիերով գալիս են մեր յետեւից։ Հասան մեզ ու, Թանձր փոչի բարձրացնելով, առաջ անցան։ Քիչ վերը ժանդարժների պետն ու դոկԹոր Սկին ձիերը

33

ջառասմբակ ջչեցին։ Կարծես , Թէ մրցման փորձեր էին անում ։ Գա– ճանը հարայհրոցով ձին նստեց ու փախցրեց ։ Ըստ երեւոյԹին , ուղում էր գոնէ փոլիսին հասնել, որ բաւական յետ էր մնացել երկուսից։ Բայց ձին գնաց, գնա՛ց եւ վեր ցցած գլուխը Թափահարելով, գաձաճի Հարուածների տակ ակամայ մէկ – երկու ոստիւններ կատարեց ու դոհացաւ միայն արագ ջայլերով։ Շուտով երեք ձիաւորները անհետացան մեր եւ նրանց մէջ տարածւած թանձր փոշու յետեւում ։

Ճանապարհը նորից ամայացաւ։ Կարծես Թէ այդ լայն, փոչոտ խձուդին հաստատւած էր միայն հայերը տեղահանելու համար։ Թէև մի օր առաջ երբ անցնում էի այդ խճուղիով , աշխատում էի մաքիս մէջ նչաններ անել նրա վրա, բայց այժմ ոչինչ չէի կարողանում վերյիչել։ Ձախ կողմից, բլրակների վրա, խորդուբորդութիւնների մէջ մերթ ընդ մերթ պատահում էին վայրի ծառեր, որոնց վրա թառած խոչոր, սեւ Թոչունները, սայլի դղրդոցից անհանդիստ, ճախրում ու ապա իջնում էին բլուրների Թիկունքում ։ Աջ կողմից տարածշում էին անմչակ դաչտեր։ Ձին ընթացքը դանդաղել էը։ Գաձաճր, ըստ երեւոյթին, ձանձրացել էր իր գործից. ձեռքը դրած այտին, երգում էր այգ օրերին յատկապէս տարածւած «Մէմօ» սիրային երգը: «Ամա'ն Մէմօ», «դա'այր Մէմօ» — խուպոտ ու այլանդակ ձիչերր բախում էին ուղեղս...

Ճամբու պտոլաներից մէկի ծայրին ուչադրութիւնս գրաւեց դէպի մեզ չարժւող մի դանգւած ։ Տարածւած փոչին խանգարում էր յաւ տեսնել ու թւաց, թէ ձիերի երամ է։ Գաճանը երգը ընդհատեց ու ցցշեց նստած տեղը՝ բաղէի պէս։ Հայեր էին, դիւղացիներ, բայց Թէ որ չրջանից , չգիտեմ ։ Դեռ մեզ չհասած՝ դանդւածը ճեղջւեց ։ Ստւարադոյն մասը կանայք եւ երեխաներ էին։ Վերջինները դզգգւած ու գրեթէ մերկ էին։ Կանայը, սակաւ Հանդիպող տղամարդիկ, ցնցոտիների մէջ էին։ Բեռ, անասուն, սայլ չտեսայ։ Բոլորը, մէկ մարդու պես, դետինը Թնդացնելով գնում էին հա' գնում, կարծես Թե օր առաջ «տեղ» Հասնելու անխախտ որոշումից դրդւած։ Լաւ նայելու դէպջում՝ ամէն մարդ կարող էր նկատել, որ նրանք, Թէեւ գնում են մէկ արագութեամբ, բայց տարբեր ձեւերով են քայլում. մէկը գլուխը առջեւ երկնցած, միւսը ուսի վրայ մէկ կողմը Թեջած, ոմանջ գլխիկոր, ոմանք խրոխտ, դմբեխաձեւ դիրքի մեջ, ոմանք կոյրի նրման սեւեռուն, ոմանք էլ ցաջ ու ցրիւ, անհաստատ։ Ընդ-հանուր էր միայն մէկ բան՝ գնում են հա՝ գնո'ւմ ։ Փոջրերից բացի , ոչ ոջ , կարծես թե, մեր սայլը չէր նկատում. մեզ պիչ - պիչ նայում էին զանգւածի յետեւից ջայլող ձիաւոր երկու ոստիկաններ, մտրակների ծայրերը ծնկերին յենած ։

Միրեւն արդէն կախւել էր դիմացի բլուըների վրա, երբ մենջ մօտեցանը ինչ որ աւերակների։ Անգաչիւ քանակութեամբ սեւ ու խոչոր թուչուններ ելնում էին աւերակների թիկուն քի բլրագագաթներից, առաջին պատահած ծառի վրա նստում , ապա , կամարաձեւ չրջան արբնով՝ դանին ինրուդ բիր ենսենթեն որսնան։ ժանջար և չ ընտրճ էլ էին դաղթում ։ Ու ծանր էր օդը եւ այնքա՛ն Հեղձուցիչ, որ գլուխս դառնում էր։ Երեւի բառական ժամանակ էր անցել, երբ Հասանջ մի կիսաջանը վայր։ Փլած խըձիթները, մարագները եւ ճամբու վրա ընիաջ խոչսև ճանբևն ամօա իբևանով վենաիարմրուց բիր դաճիս դեն դի օր առաջ կաւզայից անցած ճանապարհը։ Պէտը է, որ չատ հեռու չը լինկինը քաղաքից։ Կիսաքանը, ելևազգր գի չերքին երչ վաև ոտյնն կանգ առաւ : Վերը, դէպի ձախ, մի ջանի ջայլի վրա չարջով կանգնած էին երեք Թամրած ձիեր։ Ուրեմն, Սակին, ժանդարմների պետը, փոլիսը դեռ այստեղ էին։ Բայց ոչ ոջի չտեսայ։ Մելամաղձոտ ժանդարմը ձեռքով նչան արաւ, որ իջնենք։ Գրեթե միաժամանակ գուծումը վաղեց ղէպի Թամբած ձիերը։ Ժանդարմը մեզ առաջնորդեց ճամբու վրա ընկած մի կիսաջանը չինութիւն։ Քանդւած պահե°ստ էր, ախո° ո., ձմերային մարա° գ, գո° մ թե ինչ՝ չգիտեմ ։ Այստեղ ու այնտեղ անինամ կուտակւած իէն փոշիացած ազբեր։ Շէնջի մուտեն թւ կրաբրի առան մերինք ինրով չափ փնագ ու մրարի շրա շարա-பயராயல் திங்:

<u> Գանդարմը տարաւ մեզ այդ երկար չինութեան մինչեւ կենտրո-</u> նը։ Գարեգինը, կարծես Թէ, ինջնաժոռացութեան մէջ էր ու այնջան դանդաղ էր ջայլում , որ ստիպւած էի լինում ջաչել։ Չարաչուջ տրպաւորութիւն էր թողնում այդ չէնջը։ Ժանդարմը պատի տակ կանդ առաւ ու նչան արաւ , որ նստենք։ Աւելի ջան ժռայլ էր։ Այդ վայրկեանին, գարմանալի է, ոչ մի մանրամասնութեիւն չէր վրիպում աչջիցս։ Գետնին յենած հրացանի կոթի ծայրը մէկ բթաչափ ելնում ու նստում էր։ Թեւս պրկւած վիճակում ցնցւեց։ Գարեդինը ինձ նայեց, կարծես Թէ ուղեց ձայն Հանել։ Բայց նոյն վայրկեանին ժանդարժը դարձաւ, յամրաջայլ յետ գնաց ու դուրս ելաւ չէնջից։ Պատի տակ կկղած՝ Գարեդինը անընդՀատ ցցւոմ էր առաջ ու վեր – վար նայում ։ **Ցանկարծ նա չնչահեղձ չչնջաց.**

— Փախինը...

Բոլորովին այլայլւած նայում էր աչքիս մէջ. - Կզգա՛մ , որ հիմա մեզ հոս պիտի սպանեն...

35

Նրա անհանդստութիւնը ամբողջապէս համկեց նաեւ ինձ ու ոչինչ չկարողացայ ասել։ Բայց անժիջապէս երեւի ինչն էլ հասկացաւ, որ փախչելու ոչ տեղ կայ եւ ոչ էլ հնարաւորութիւն․ գլուխը կախեց ու կարծես Թէ հանդարտւեց։ Անցաւ մէկ – երկու վայրկեան եւ յանկարծ նա ցնցւեց.

— U. ... pq. 5 ...

Իսկոյն նկատեցի մուտջից դէպի մեզ ջայլող մէկին եւ բոթեցի Գարեդինին, որ լռի : Մաջերս, ինչ որ հրաչքով կարգի ընկած վիճակում , դատում , ճչդում էին արադ ։ Երեւի բնազդն էր ինձ առաջնորդում ։ Չերջեզի հաղուստով մի բարձրահասակ մարդ, դանդազ ու համաչափ քայլերով , գալիս էր դէպի մեզ ։ Նա ձեռքերը դարսել էր յետեւում : Դաչոյնը քայլի հետ հորիզոնաձեւ ճօնւում էր : Ատրճանակի պատեանի բաց ծածկը, զարնւած Թոչնի Թեւի պէս, ԹարԹում էր։ Գարեգինը ուզեց վեր կենալ, բայց ներջին մի Թելադրու**թ**եամբ պահեցի։ Իսկ երբ մարդը բոլորովին մօտեցաւ ու կանգ առաւ, ոտջի ելանը։ Եկւորը անխօս նայում էր մերի ինձ, մերի Գարեգինին։ Մի աներեւակայելի համր տեսարան էր այդ, որ չա՛տ երկար Թւաց ինձ ։ Բայց ահա մարդը գլուխը կախեց եւ դաչոյնը, դաստակից բռնելով, ծայրը ոտքերի մէջ առաւ։ Դէմքը կնճռած նայում էր մեր ոտջերին : Ամենայն յոտակութեամբ զգում էի, որ ոչ մի ձայն չպէտը է հանել։ Ցանկարծ նա գլուխը վեր առաւ ու Թւաց, որ ուղում է բան ասել։ Եւ ես, որ մինչեւ այդ Գարեդինից աւելի ինջնագիտակ վիճակի մէջ էի, սկսում էի տեղի տալ՝ մարդու վրաս քարացած ու ծանրացած հայեացջի առջեւ։ Բայց ահա նա նստեց, ապա վար առաւ գրլունը, նոյն դանդաղ ու համաչափ քայլերով դնաց դէպի վար եւ չէնջի միւս ծայրից դուրս գալով , անհետացաւ . . .

Թուլացել էինք ու գրեթե վայր ընկանք պատի տակ։

Երեւի անցել էր մօտ մէկ ժամ , երբ յայտնւեց ժանդարմը եւ առաճնորդեց մեզ սայլի մօտ։ Թամրած ձիերը չկային։ Գաճաճը այլեւս ոչ մի աճապարանք չէր արտայայտում։ Ձին էլ կամք չունէր
դնալու։ Ժանդարմը արձանացած նայում էր մէկ կէտի։ Մտքերս դեռւ
դառնում էին չերքեղի հաղուստով մարդու չուրչը, երբ աջ կողմից,
աւերակների մէջ, նկատեցի մի խումբ կացինաւորներ, որոնք նման
էին տներ այցելող փայտահատների. նրանք նստած վիճում էին. մեզ
տեսնելով մէկէնիմէկ ամքեցին։ Աւերակների ծայրից երկարում էր
նոյն լայն, փոչոտ ճանապարհը, որով անցել էինք մի օր առաջ, րորորի հետ միասին։ Ու մտքերս, չերքեղից անցնելով փայտահատներին եւ նրանցից տարադիրներին, նորից սկսում էին չփոթեւել...

Բաւական ժամանակ էր անցել, երբ մեր դիմաց, ձամբու բովանդակ երկարութեան վրա , նչմարեցի մարդկանց ահագին բազմու թիւն : Նեղ չերտով , ճամբու ձախ եզրի ուղղութեամբ , բաւական մեծ տարածութեան վրա նստած էին անհաչիւ մարդիկ։ Գիւղացի տարագիրներ էին։ Յանկարծ յիչեցի Չախալլիից դուրս մեզ պատահած Չարչամրայի չրջանի գիւղացիներին... ԵԹէ նրանք են, փոխւած են։ Ու ոչ Հորթ, ոչ կով , ոչ եզ , ոչ բեռներ չկան այլեւս ։ Եւ ինչո՞ւ այնտեղ են նստել ու ոչ թէ ջիչ վերը՝ աւերակներում , որ ոտքով Հազիւ մէկ ժամշայ ճամրայ է...Սարսուռը ցնցում է ինձ... Մեծ մասամբ կանայը, երեխաներ, բայց կան նաև բաւական Թւով տղամարդիկ։ Առաջինները, տեսնելով մեղ, կայծակնաՀար նայում են, բայց դեղջկուհիներից ոմանը ամաչելու ձեւով երեսները դարձնում , կամ ծածկում են ձեռ բերով ։ Մէջ ընդ մէջ պատահող տղամարդիկ, երբ նրանց հաւասարւում էինւը, գլուխները կախում էին։ «Չեն տեսել», «չգիուբը» — ավոտքը բև ընտրը նրևանքն։ Ո՛հո շանճի ջաննիր ՝ եաշարար մեծ ընդմիջման վրա, կար տղամարդկանց մի ստւար խումբ։ Դեռ բևիատոտեմ դանմին Բիր։ Եսևսեր հրբերն ատևարսվ մատկանագ միացւած էին։ Երբ Հաւասարւեցինը, սրանց մէջ իրարանցում, խլբբաոց, չարժումներ եղան. մէկը մինչեւ իսկ, ըստ երեւոյթին, մոռանալով, որ կապւած է, փորձեց վեր կենալ ու մօտենալ մեզ, բայց րնկաւ:

Ուրքի վաև որոշուց էև գի բևրևսևմ շանճ. ոհարճ ետաատանքո երիտասարդ կանայը, աղջիկներ ու փոքրիկներ էին։ Դժւար է նկարագրել այս տեսարանը։ Մեռերսթեաղի Հաւաջւած կանանց նժան էին։ Ոմանը չարունակում էին լալ, ոմանը, մեզ տեսնելով, լացը ընդ-Հատում , նայում էին . ոմանը էլ բոնում , յետ էին բաշում փոքրերին։ Արդեօք վերը կապւած աղամարդիկ սրանց ամուսիննե[®]ըն էին, թե առաջին չարջից դատւած երիտասարդներ, չգիտեմ ։ Մի գեղջկու-Հի ինչ որ բան է ասում երեք - չորս տարեկան աղջնակին, որ գրեթե մերկ, բղբառած չապիկով կանգնած, ոստի պէս դողալով, նայում էր մեզ ու չուրթերը դժգուութեամը ուռանում ։ Առջեւս ընկած Գարեգինի կապոցից դժւարութեամբ դուրս ջաչեցի մի կտոր Հաց՝ աղջնակին նետելու Համար , բայց սայլը անցաւ եւ ես ուչացայ։ Քիչ վարր մի կին, իր տղեկի մօտ նստած տեղից կիսով չափ վեր ելած ու գունատ դէմբի վրա սեւ, մեծ աչջերը լայն չռած, բերանաբաց նայում էր։ Ես Հացր նետեցի փոջրիկին, որից նա սարսափելի վախեցաւ, ճչաց ու, մօրը գրկելով, պահւեց։ Ու Թկեւ դանանը ձին յանկարծ փախցրեց, բայց տեսայ, պա՞րզ տեսայ, Թէ ինչպես կինը Հացի վրայ խոյացաւ։ Նա էր, Թէ նա չէր... Այն փոքրիկ տղեկի դեռատի մայրը, որին պատահեցինը կարադաղի սարի տակ, չգիտեմ ։ Ու ղեն քեր, անհաչի՛ւ դեն քեր... մա՛նչ, կի՛ն, մե՛ծ, փո՛քը ... կիսшտ – պռատ դէմ քե՛ր... քի՛թ, դլո՛ւխ, ակա՛ն ... Ու մի աչը սե– ւեռաբիբ, կարծես Թէ, գլտորւում էր սայլի հետ զուգահեռ...

ՍԹափւեցի։ Բայց փոխնիփոխ այրւում եւ մրսում էի։ Դիմացը մայր մտնող արեւի Թեք ճառագայԹները Հորիզոնում կազմել էին վարդագոյն չերտեր, որոնք վերէն – վար չիթ – չիթ դեղնելով, տրժ– գունում էին ու մոխրանալով չքանում։ Աջից եւ ձախից այժմ պատաչում էին արտեր, բանջարանոցներ։ Մի գիւղացի դաչտից աձապարանքով դառնում էր։ Ուսին դրած բահի վրա ուլ մնացած մի ճառագայթ էր խաղում ...

**

Մ Թևեց ։ Սայլր Թէեւ դղրդում էր , բայց , կարծես Թէ , չէր գնում ։ Գանանը անվերջ մարակում էր ձին ու մերթ ընդ մերթ նրա հետ վէճի մէջ մանում : Մ թութեան մէջ, դէմս նստած ժանդարմի ցից սւինից զատ՝ ուրիչ ոչինչ չեմ տեսնում ։ Ջարդւել էի իսպառ, ոտքերս երկարելու տեղ չկար , իսկ ծալւած վիճակում յարատեւ մնայր դժւարանում էր։ Նստած տեղս, կարծես Թէ, ընում, արթնանում էի։ Ճամբու վրա ծւարած տարագիրները այժմ ինձ պատկերանում էին աւերակների մէջ։ Ու, որպէս թե, մայրը չակում է աղջնակի վեր րարձրացած չապիկը եւ ասում .

- « U.70 / / /p»:

Եւ աղջնակը, ղժգու դեմ քով, ցցում է չրթուն քներն ու ասում.

- « Um' p, st' np bu mofth shubbs:
- « Сив', шуспри, Zu' jp выр ...
- « Zu' Ip выр:
- « Որ յերկինս ես...
- « Որ յերկինս ես։
- « Սուրբ ըլլայ Քո անունը...
- « *Иперр р*ишј...
- « Ըսէ՛, Քո անո՛ւնը...
- _ « Ըսէ՛, Քո անո՛ւնը...

Ցանկարծ գլուիսս դարձաւ ու նստած տեղս կջեցի...

_ 4_11141118 ...

Բոլորովին մոռացել էի Գարեգինին։ Ու մաջերս բուռն Թափով

նրանից անցան կնոջը, Արժենակին, Պարունակին, Տիգրանին, բոլորին ։ Ո՞ւր են , արդեօք , Հիմա ։

- «Ամասիայի կիրձի այն կողմը» … ԱնՀնարին է։
- «Ամասիայի կիրձի այս կողմը»… Թերեւս։
- _ «Ամասիայի կիրձի մէջ»… Չգիտե՛մ ։

վեր վար Թառած տների միջից մերթ ընդ մերթ առկայծում էին լոյսեր։ Քաղաքի վարի մասերում, մի մռայլ չէնքի առաջ, սայլը կանդ առաւ ։ Մի ծուռ լապտեր լուսաւորում էր մայթեը ։ Մուտքի մօտ կանգնած էր մի պահակ։ Վար իջանք ու միջանցջից անցնելով մըտանջ մի գետնայարկ պատչգամբ, որի անկիւնում կախւած էր Թի-*Թեղեայ մի ճրադ։ Դէպի ձախ*, մեր դիմաց բացւոմ էր մի դուռ, որից ներս մաաւ ժանդարմը ու , մի երկու վայրկեան յետոյ դուրս գալով, մեզ ներս տարաւ։

Միջին մեծութեամբ մի սենեակ էր. երկու գրասեղան, մի ջանի աթոռներ, պատից կախւած ինչ որ մարդկանց պատկերներ եւ մէկ կահաւորման ։ Դէպի աջ, սենեակի խորջում , գրասեղաններից մէկի առջեւ, նստած էր կանացի ղէմ քով մի երիտասարդ պաշտօնեայ եւ ձրագի տակ դարձնում էր ինչ որ թեղթեր։ Մեզ տեսնելով, նա մէկ կողմ Հրեց Թղթերը եւ այնպիսի դիրք ընդունեց, որ կարծես Թէ ۰-լով, ելաւ ու մի պահ մտածեց։ Ուզում էր, երեւի, բան մտաբերել։ Այո , նա վարանքով մօտեցաւ դարակին , մի հաստ մատեան դուրս քաշեց եւ արհեստականօրէն բամբ ձայնով, հարցնելով մեր անունը, ազգանունը, ընակատեղին, պաչտօնը, ծննդավայրը, արձանագրեց։ Չարմանքով նայեց ինձ, երբ ասացի, Թէ պարսկաՀպատակ եմ. մի ջիչ մտածեց, բայց գրեց։ Աւարտելով դործը, մօտեցաւ ու փորձեց մեր **Թեւերը ջակել։ Ապարդիւն, իր ձեռջերի դործը չէր այդ։ Երբ փոր**ձերը անյաջողութեան մատնւեցին, սրտնեղւեց։ Ապա աւելի ու աւելի ջղայնանալով , սկսեց կապողի հասցէին ամեն տեսակ հայհոյանըրբև ուժմել: Ճբենապես ժեմաւագ, մասան հանրն ու արշադեր ցանը unchy.

— Սազը՛կ, Սազը՛կ...

Ներս մտաւ փոջը ու սուր ղէմջով, կարճահասակ մի մարդ, որ մեծ մկան նման էր: Նա, մէջջից վեր դէս ու դէն ճօճւելով եւ ինձնից Գարեգինին ու նրանից ինձ անցնելով, սկսեց մեր կապերը ջաչծչել։ Ոչ մէկ արդիւնք։ Առաջարկեց որ կկզենք եւ սկսեց Գարեզինի Թեւը վեր վար դարձնել։ Սակայն դործը «ջամբաղութեան» բնոյթ էր ստանում , առանց որեւէ Հետեւանջի ։

_ Կտրի՛ր , գոչեց անհամբերութեամբ պաչտ**օնեան** ։

Բայց մկնադէմը, ըստ երեւոյթին, ինայում էր պարանը։ Վերջապէս Գարեդինի թեւերը ջակեց եւ դիւրութիւն ստացաւ նաեւ իմ կապերը թուլացնել ու արձակել։

_ Տա՛ր, գոչեց պաչտօնեան ։

Գետնին գրեժէ Հաւասար անկիւնաձեւ պատչգամբի միւս ծայրին կանգ առանջ։ Մկնադէմը, բանալիների տրցակի միջից մէկը գարեն կանգ առանջ։ Մկնադէմը, բանալիների տրցակի միջից մէկը գատելով, մի Հաստ դուռ բացեց ու, ներս անելով մեղ, կողպեց։ Մի աննկարագրելի գարչահոտութիւն մէկէնիմէկ չչմեցրեց ինձ։ Մթութեան մէջ խարխափելով մէկ – երկու քայլ արի եւ յանկարծ ոտքս ինչ որ բանի հանդիպեց ու վայր ընկայ։ Գրեթէ միաժամանակ, դրրսից, երկաթապատ պատուհանի եզրին մի ճրագ երեւաց։ Մկնադէմը՝ սուր, թափանցող աչքերը կոպերի միջից դուրս նետած՝ վանդակի միւս կողմից չեչտակի նայում էր...

Կաւղայի բանան էինը։ Բանտասենեակը ցեխի, կեղտի, դարչահոտութեան մէջ թաղւած փոքր ու ցած մի որջ էր։ Հողի յատակի
մէկ անկիւնում կար կեղտից սեւացած մի սափոր, որ սովորաբար
Սենեակի մէջտեղը եւ պատի տակ ընկած էին խոտի պարկեր։ Վանդակապատ բաց պատուհանը, որի տակ նստել էի, երկու – երեք ջայկի վրա նայում էր սեւացած, բարձրադիր տախտակապատի։ Որջի
մէջ, դէս ու դէն ընկած խոտի պարկերը եւ դետնի մէկ մասի թարմ
ցեխը մատնում էին, որ դեռ այսօր նրա մէջ մարդիկ են եղել։ Հացերլում էի բոլոր նրանց, որոնց ոչ մի տեղ չպատահեցի՝ Երւանդ
Մելջոնին եւ ուրիչ չատերին...

Գարեզինը մօտս կանգնած նայում էր մերի ինձ, մերի որջի պատկերին։ Երեւի զգաց, որ անզօր եմ այլեւս «դրութիւն» ճչգելու։ Նա մէկ ձեռքով բռնած իր կապոցը, միւսով դարձնում էր խոտի պարկերը ու զննում։ Երկու հատ զատեց ու պատուհանի մօտ ջաչելով, սկսեց կարգաւորել։ Վերջացնելով իր գործը, առաջարկեց, որ պառկեմ։ Մեր բախտի ճամբու վրա «աւագութեան» աստիճանը այժըմ, կերեւի թե, նրանն էր։ Քնե՛լ, այդ էր միակ ցանկութիւնս։ թեղինը, պատուահանի մօտ կանգնած, մկնադեմին չջմեղանքով բացատրում է, որ Հիւանը եմ եւ խնդրում է մաքուր ջուր բերել, որ աչցատրում է, որ Հիւանը եմ եւ խնդրում է մաքուր ջուր բերել, որ աչցիկներից մէկը Թրջելով, զգուչուԹեամբ մաքրում էր բորբոքւած աչցիկներից մէկը Թրջելով, զգուչուԹեամբ մաքրում էր բորբոքւած անանքարժ գիչեր էր։ Մեղ չրջապատող գարչանես Թէ, քնեց։ Խոր,
անժարժ գիչեր էր։ Մեղ չրջապատող գարչանոտութիւնը չէի զգում
անժարժ գիչեր էր։ Մեղ չրջապատող գարչանոտութիւնը չէի զգում
անժարժ գիչեր էր։ Մեղ չրջապատող գարչանոտութիւնը չէի զգում
ան մեջ վերէն – վար մարդ ինձ, Թէ ԹրԹռուն սրնդի ձայն եմ լսում։
անմ։ Ցանկարծ Թւաց ինձ, Թէ ԹրԹռուն ուրնդի ձայն եմ լսում։
Այո... Քիչ չանցած նւագին զուգորդեց Հնչուն ու զուրեկան երգի

«Զեմա՜նընդա բէ՜նի օ՜լուր բիր գիւն, հէլբէթ արա՜րսան»...

Թրջական բանտում արգելափակւածի սրբազան իրաւունջն է օրւայ ու գիչերւայ ուղած ժամին երգել։ Եւ սկայն, կարծես Թէ, երազ
էր։ Հայկի սիրած երգն էր այդ. «ուղ»ի լարերը բեկբեկելով, մեծ
զգացմունջով էր երգում նա այդ երգը. այնտեղ, ընդարձակածաւալ
պարտէգի այն մասում, ուր դետնին ամրացւած էին կանանչաներկ
մի սեղան եւ երկու զուգահեռ նստարաններ։ Եւ երգում էր այնջա՛ն
մի սեղան եւ երկու զուգահեռ նստարաններ։ Եւ երգում էր այնջա՛ն
ժան ու դունչը գնում ԹաԹերին։ Մեծ ՀորԹի չափ էր այս չունը եւ
զարհուրանջ էր ազդում բոլորին։ Հայկը նրան լիաԹոջ ՀպարտուԹեամր ասում էր.— Ասլա՛ն...

Եւ բարեկամները Հային փողոցում պատահելով նրան՝ կատակով ասում էին. — «Ասլա՛ն».... Ցերեկը, չղԹայակապ բակում նըստած, նա հալածում էր ճանձերին։ Իսկ երբ մԹնում էր, նրան տատած, նա հալածում էր ճանձերին։ Իսկ երբ մԹնում էր, նրան տատած, նա հալածում էին նստարանների մօտ, պարտէզում։ Ուչ գիչերին Ասլանը ազատութիւն էր ստանում։ Այն ժամանակ նա ցատկում էր պարտէզի բարձրարիր պատը, ու լուսնոտի պէս սեւեռաբիբ, ջայրում էր բոլոր պատերի վրա։ Խանէդանեանը, որին մի անգամ ահարեկել էր Ասլանը, վաղո՛ւց արդէն գիչերը եկեղեցու բակով չէր անցրակել էր Ասլանը, վաղո՛ւց արդէն գիչերը եկեղեցու բակով չէր անցրան ։ Իրբ թե, Ասլանը միչտ կանգնած է լինում պարտէզի վարի պահում ։ Իրբ թե, Ասլանը միչտ կանգնած է լինում արդան ։ Ու յիչում եմ, թե ինչպէս մի օր, երբ Ասլանը, չղթան թափահարելով, փաղաջշօթե ինչպես մի օր, երբ Ասլանը, արդած Երւանդին, նա յանկարծական մի ցնցումով վեր Հանեց ոտքը եւ գոյնը նետելով չչնչաց.

_ Շուն է, չի գիտցւիր, կը նայիս, կը խածնի...

Անյայա բանտարկեայը սրտապատառ երգում էթ. «Բէնի՛, բէնի՛ բի՛ր գիւն օ՛լուր, հէլբէթ, արա՛սան»... Ո՛վ պիտի փնտուի այս իրարանցման մէջ ջեզ, մա՛րդ... Չարմանայի է, որ մինչեւ այդ մօրս բնաւ չէի լիչել...

Վերջին անգամ , Բագւի բանտում , մեր Սիբիր մեկնելու առաւօտեան, որից մի ջանի օր առաջ խոռխոռունու մայրը դիչերը վրան Նաւթ լեցնելով այրւեց ու ածխացաւ, մայրս, տեսակցութեան պահին, ինձ шиши.

_ Չկարծես թե ես էլ Վասակի մօր պես... Ու ես սացի, Թէ չեմ կարծում :

Իսկ երբ ես դարմացած նայում էի, Թէ ինչու, տեսակցութեան պահը լրանալուն պէս, այնքա՛ն անապարանքով հեռացաւ, նա լան_ կարծ լետ նայեց ու ձեռքը վեր հանելով ասաց.

— 24шрбы, 4ш'...

Մկնադէմը պլպլացող աչքերով ճրագի մօտից նայում էր։ Միւս աչքս էլ կիսով չափ գոցելով , արտեւանուն ըներիս միջից գննում եմ ։ Որթա՞ն նման է այս մարդը առասպելական մուկի։ Մեզ յաւ նայելու գամար, դունչը կցկտուր չարժումներով ցնցում է. - «Այո՛, այո՛, ջնած ենը»... Չրացա՛ւ. կարծես, թէ դետինը մտաւ... Վստահ էի, որ պատուհանի եզրից նորից պէտը է դուրս հանի դունչը... Ու աչքս մնացել էր լոյսի լեզւակին դամւած... Մէկ կողմը վեր, միւսը վար ու մէջտեղը պարապ... Արբած կիսալուսին է կարծես... Սուլոդ օձի լեզու... Նաւթ չկայ, ձրագի մէջ նաւթ չկայ... Բայց յանկարծ լոյսը չակւեց ու պլպլալով ճառագայթեց... Սիրաս ուժգին բաբախում էր... Ու մտածում եմ , առնեմ , վրաս թափեմ նաւթել , այրւեմ ու վերջանամ . . Ու ողջ էութիւնս , բազմահազար լեզու առած , ամէն կողմից ասում է. «ա'ռ, ա'ռ, ա'ռ... նաւթը վրադ թափիր, այրւիր ու վերջացիր»... Մէկ բայլ էր միայն ինձ բաժանում ձրագից. անչըչուկ ելայ... Աչքի չափից չատ պարզ էր, որ ճրագր մի քիչ թեքելով կարելի է պատուհանի վանդակից ներս առնել... Ու, լանկարծ.

— þ°ы у уш · · · ш' · · ·

Ձեռըս մնաց ճրագին... Գարեդինը Թեւս բռնած Հագիւ Հազ ՀՀԸն-9шу.

_ hous կրնես ...

Հարցումը ինձ այնպիսի՝ չփոթեութեան մատնեց, որ ինչ ասելս չիմանալով , մեջենարար չչնջացի.

Ես ուղում եմ առնել, նաւթը վրաս թափել, այրւել ու վերջա-Limis ...

Գարեդինի չրթունջները դողացին ու ղէմջին ձեւաւորւեց յանցաւոր մանկան մի ժպիտ.

_ Դո'ւ... ատանկ կրսես, որպեսզի փորձես, թե որջան ես դի-பியருபுள⊾ம் கமீ, த்த° ...

կարծես թե պաղ ջուր մաղեցին գլխիս...

Լուսաբացին տաջութիւնս մեղմացաւ։ Տախտակապատի միւս կողմից լուում էին ձայներ։ Ըստ երեւոյթին բանտի բակն էր։ Դուրսր արդէն արեւ կար, երբ Մկնադէմը դուրս Հանեց եւ մեզ։ Միջանցջից անցնելով, մտանք գրասենեակի փոքրիկ բակը, որից դէպի ներս մի դուռ տանում էր բանտի բակը։ Մուտջի դէմ եւ ձախ կողմից բարձրանում էր վանդակապատ պատուհաններով երկյարկանի չէնքը։ Աջ կողմից երկարում էր բարձր ու հաստ պատ, որից մէկ - երկու ջայլ դէպի ներս աղբիւր կար։ Ջրի մօտ ընկած էին ծալծլւած ամաններ ու մի դոյլ։ Անտես առնելով աչքիս կծկծոցը, գլուխս օճառով լւացի եւ ջաչւեցինը մէկ կողմ , մուտքի մօտ ։ Նոր նկատեցի , որ՝ Հակառակ բանաի մեծութեան՝ բակում գրեթե մարդ չկար։ Պատի տակ, մեր դիմաց, մի Թուրբ կկղած րոի մէջ հացի միջուկ էր արորում ։ Քովնաի նստած մի գիրուկ Թուրբ, որի չրթունըները, կարծես թե, խածել էր մեղուն, կենտրոնացած , Համրիչ էր դարձնում ։ Քիչ վերը կիսամերկ մի ուրիչը, դէմքը ծամածռելով, չապիկի մէջ միջատ էր որոնում ։ Բակի խորջում , չէնքի դիմաց բարձրացող միակ ծառի տակ նստած էր մի խումբ, որ մերի ընդ մերի աղմկում, յոում էր. երեւի խաղում էին : Շէնքի ձախ կողմի պատուհաններից երբեմն լրսւում էին բացականչութիւններ, որոնք, երեւի ուղղւած էին մեզ։ Հացիւ մի քանի վայրկեան էր անցել, երբ ծառի տակ բանտարկեալները չատացան եւ նստածների Հետ միասին եկան ղէպի մեզ։ Թիկնեղ մէկը, որ առաջնորդում էր բոլորին, հարց տւեց.

- 11/2to 1 52:
- Բանտարկեալներ, խուսափուկ պատասխան տւի ես։ Հարեւանին նայեց եւ ծաղրածու մի ձեւով աչջը ԹարԹեց։
- Ե[°]րբ եկաք։
- _ 9h, hpp:
- _ Ո°րտեղից ։
- bitchha:
- _ how thinks te:

— Фш'4... шչխшр4пся пры 4ш° j:

Նայում եմ դէմ քին եւ զգում եմ , որ ընդեարումը անխուսափելի է․․․ Բայց յանկարծ նրա ծաղրածու դէմ քը մեղմ ու խնդրական արտայայտութիւն է ստանում .

— Փարա վա[®]ր…

Ես մօտեցայ մուտջին եւ կանչելով Մկնադէմին խնդրեցի, որ մեղ յետ տանի բանտասենեակը։ Բակից դուրս գալուն պէս չօչափեցի դուտաներ է հարաստան արև մինչեւ այդ մոռացել է ի, այնտեղ է ին։ Ներսը դողում է ի եւ միաժամանակ սկսում է ր տաքութերնու , քան հիւանդ լինելուց։ Ինչ վիճակի մէջ էր Գարեդինը՝ չեմ յիչում, բայց դրենք միչտ դրաղւած էր ինձմով։ Իսկ այդ ինձ, նահմանում, գան հիւանդ լինելուց։ Ինչ վիճակի մէջ էր Գարեդինը՝ չեմ յիչում, բայց դրենք միչտ դրաղւած էր ինձմով։ Իսկ այդ ինձ, նահմարանդ դրենք ինչտ դրաղւած էր ինձմով։ Իսկ այդ ինձ, նահմար այն հրայն հրայն արև մեջ միայնում։ Նա չարուհար արև դրենի ին ու ու չել նա ուղում էր տալ կապոցի մէջ մնացած հայն ու ապուիտը.

- Հեչ մանը դրամ չմնա՞ց քովդ...
- 2 бишу:

— Պէտա է դուրսէն մածուն բերել տալ, բայց ես ալ մէկ փարա չունեմ, ամէն բան Ռեբեկային թով մնաց...

Ու լռեց: Նորից կնոջից բաժանւելու խնդիրը, որ ինձ չարչարում էր, ցցւեց մաջիս մէջ: Մտածեցի, որ պէտք է Գարեգինի մօտ
դրամ Թողնել եւ սկսեցի քանդել կարը։ Բայց Հազիւ աւարտեցի եւ
դուրս քաչեցի դատ կարւած երկու ԹղԹադրամները, երբ յանկարծ
դուռը չրխկոցով բացւեց ու ներս մտաւ Մկնադէմը։ ԴժւարուԹեամբ
արտասանելով Գարեգինի անունն ու աղդանունը, ասաց, որ կանչում
են դրասենեակ։ Գարեգինը ելաւ, բայց վարանքի մէջ էր. Թւաց, Թէ
ուղում է բան ասել, բայց յանկարծ առաւ ֆէսը ու դուրս դնաց։ Այնջան արագ կատարւեց այդ, որ չկարողացայ անմիջապէս ինձ Հաչիւ
տալ և միայն դուռը փակւելու վրա Հասկացայ, որ դնաց։ Դողը ինձ
տիրեց ու դանազան ենԹադրուԹիւնների մէջ ընկայ։ Իսկ երբ տեսայ

- Սաղը'կ էֆենոլի, Սաղը'կ էֆենաի'...

Մկնադէմը միջանցջի միւս ծայրից արադ մօտեցաւ պատուհանին.

- Post hand...

- _ Սադրկ էֆենդի... ջեզ մէկ մէջիդ կը տամ, եթե ասես, թե ի՛նչ եղաւ ընկերս...
 - _ Այնտեղ է, էֆենդի, միւտիրի մoտ:
 - _ ինչո°ւ կանչեցին...
 - _ Այլահը վկայ, չգիտեմ ։
 - Սադրկ էֆենդի, _Քեզ երկու մէջիդ կը տամ ...
 - Այլա' հր քեղ Թող օգնե.
 - Բայց պէտը է ընկերոջո հետ տեսնւեմ ։
 - _ Հիմա կր գայ, էֆենդի:
 - _ Իսկ եթէ° ուրիչ րանտասենեակ տանեն...
 - _ Տանողը ես չե՞մ , ուր էլ ասեն տար , առաջ այստեղ կը բերեմ ։
 - Մարդու խօ°սը...
 - 25' 5 4ng sh with:

Քիչ Հանդարտեցի, բայց չատ երկար Թեաց ինձ Գարեգինի բացակայութիւնը եւ արդէն կասկածում էի Թէ յետ կգայ, երբ միջանցքից ոտնաձայներ լսեցի։ Նրանք էին եւ ուղղակի մօտեցան պատուՀանին։ Գարեգինը յուղւած, չփոթեւած, բայց եւ ինչ որ մի այլ վիճակի մէջ էր։

— Արձակեցին , ջիչ ետջը պիտի մեկնիմ . . . Կըսեն , Թէ հոս սամսոնցիներու խումբ մը կայ , որ չուտով պիտի ճամբեն . . . Ցոյս ու-

նեմ վաղը կամ միւս օրը Ռեբեկային Հասնելու...

Մի անիսառն ուրախունիւն մէկէնիմէկ համակեց ինձ եւ մինչեւ այդ ապրած դառնունիւնները հրադի պէս չջացան։ Բայց յանկարծ մէջս կասկած ծագեց։

- _ Այդ ամ էնն իրա°ւ է ...
- Այո՛, իրաւ է, արժնուժեամբ ասաց Գարեգինը, պաչտօնեան չատ մեղմ ու քաղաքավարի բացատրեց, որ իմ ձերբակալու– Թիւնը Թիւրիմացուժիւն է եւ ազատ եմ ամենուն պէս գաղժելու։

_ **Փա'ուջ Աստուծոյ**, ձեռքը տո'ւր:

Ու բռի մէջ դրի ճմլւած երկու ԹղԹադրամները։ Գարեգինի աչջերը ջրակալեցին, բայց իրեն Հաւաջեց եւ ասաց․

- _ Լսի՛ր , մինչեւ Ռերեկային Հասնիլս` ինձ մէկ մէջիդ լիուլի կը բաւէ ։
 - _ խենթ ես, ինչ ես, չէ որ ես դեռ երեք ոսկի ունեմ ։
 - _ Այո , բայց ինչ գիտնամ , թէ մինչեւ ե°րբ պիտի մնաս հոս ...
 - _ Վատահ եմ , որ ինձ էլ չուտով կ'արձակեն ու կը հասնեմ ձեզ ։
 - _ house աուր, որ ամէն կերպ sty պիտի խնայես...
 - _ quinting from p:

- _ Չափո՛ւկ, չափո՛ւկ, եթա՛ր...
- Հիմա, եթե կուղես, որ հանդիստ սրտով մեկնիմ, պէտք է, որ մէկ Թուղթը յետ առնես...

Ըստ էութեան, կարծես թե, նոր Հասկացայ, որ բաժանւում ենթ.

— Тшш јшь...

Գարեդինը, վանդակից դուրս ընկած, ձեռջս Համբուրում էր ու անձայն հեկեկում...

Ոտնաձայնը միջանցջում վաղուց էր մարել, իսկ ես դեռ կանգնած էի պատուհանի մօտ , չփոթե մի վիճակի մէջ եւ չգիտէի , թե եղածը լա՞ւ էր , թե վատ ։ Բայց եւ այնպես մի անրացատրելի ուրախութիւն համակել էր ինձ ։ Մի պահ մինչեւ անդամ պատկերացաւ ինձ , թե ինչպես Գարեգինը հասնում է Ռեբեկային եւ միւսներին ... Բայց , երբ յետ դարձայ եւ Գարեգինի պարկի վրա տեսայ նրա կապոցը , չփոթեութիւնս սաստկացաւ ...

Քիչ – ջիչ սկսում էի հասկանալ, որ Գարեդինը մահւան համրու մէջ մտաւ։ Մնում էր պարզել այն հարցը, Թէ երբ տեղի կունենայ այդ՝ նախ ջան Ռերեկային հասնե՞լը, Թէ յետոյ։ Եւ ամենից կարեւորն էլ, կարծես Թէ, այս էր։ Ծանր, չրջահայեաց եւ զգոյչ, Թւում էր Թէ ես գնում եմ Գարեդինի հետ ղէպի Էլէւի… Ու դեռ աւերակներին չհասած, ամէն բան հասկացայ…

— Է՛Հ, կարող եմ ասել, որ աւելի քան Հասկացայ։ Չգիտեմ միայն՝ վստա՞Հ էր արդեօք «Ռերեկային Հասնելու», Թէ մի խօսք էր, որ ասաց ինձ սրտապնդելու Համար...

Ու, կարծես [4], Սակին պալաօնատան մէջ ինձ հարցաքննում է.

- « Պատմի՛ր տեսնեմ , Թէ ի՛նչ որոչեցիք Էրզրումում» , ասում է նա մտրակը ճոճելով ։
 - « Էրզրումո°ւմ », ասում եմ ես, «այդ անցա′ծ բան է»...
 - « Անցա[°]ծ » , դոչում է նա ։

Ու երբ ես դրականապէս ԹօԹւում եմ դլուխս, նա բռունցքը իջեցնում է բերանիս ու ես, վար ընկնելուց խուսափելով, նստում եմ։ Լեզուս բերանիս մէջ չարժելով հասկանում եմ, որ առջեւի ատամներս փչրւեցին։ Հաւաքելով փչուրները, Թափում եմ ափիս մէջ. արիւն է, մուդ Թանձր արիւն։

Այն ժամանակ Ստկին կատաղութեամբ ճօճում է մտրակը ու դոչում . — « Քեղ , չան պէս ծեծելով , կը սատկեցնեմ , եԹէ չասես , Թէ ինչ արիր զէնջերը » ։

— « Ձէնթե՞րը », չինծու զարմանքով ասում եմ ես...

— « Մ.յո՛ , ղէնւքերը » , դոչում է Ստկին , ձեռքերը դրպանում մօտենալով ինձ ։

— « Ի նչ զէնքեր » · · ·

— « Այն զէնւբերը, որ ստացաւ Ֆիրանեանը «Փակէ»-ի ընկերութեան միջոցով » ։

_ « Ինչի° տեղ էք դնում դուք ինձ », ասում եմ ես վչտացած...

— « Դու ի՛նչ ես , որ ինչի տեղ դնեմ քեզ , աստ՝ , ի՞նչ արիր զէևըերը » , դոչում է Սակին՝ գրպանից դուրս քաչելով ատրճանակը ։

__ « Չգիտեմ » · · ·

Այս խօսջիս վրա Սակին բոլոր ուժով ատրճանակի կոթեր իջեցնում է գլխիս եւ արիւնը առատութեամբ Հոսելով, թափւում է աչջերս։

Սակին կկղած հեւիհեւ նայում է ու ատամների միջից չչնջում. « Քեզ ծեծի տակ Համբարի պէս կսպանեմ, եԹէ չասես, Թէ ինչ արիր դէնջերը » . . .

_ « Համրարի պե՞ս » ...

_ « Այո՛ , այո՛ , ճիչդ ու ճիչդ Թոփալ Համբարի պէս… ԱՀա՛ թեպ » ։ Ու ատրճանակի կոթով Հարւածում է կողերս ։

_ « Սպասեցէջ » · · ·

_ « 2p°, шиш' » · · ·

__ « Սպասեցէջ մտածեմ » ...

— « Ա՛, ուրեմն գիտե՞ս, իրերդ Հաւաջիր ու վար իջիր, վախկոտ չուն, այնտեղ ամէն բան կը պարզւի», ասում է Ստկին, դոռողու– Թեամր ելնելով։

Ցանկարծ սիրտս Տմլւում է եւ ուզում եմ լաց լինել, բայց զարմանջով տեսնում եմ , որ Ստկիի տեղը կանդնած է Թոփալ Համբարը .

— « Աս ի՛նչ խնդալիք բան է, անաչէ՛ն », ասում է նա, ձեռնափայտին յենած Հաստ ու ծուռ ոտքը չակելով։ Ցետոյ մի լաւ դիտելով, Թէ ես ինչպէս եմ լալիս, յանկարծ, խնդալու պէս պոռԹկալով, երեք անդամ խորունկ, ցամաք լնդլնդում է — « հա՛, հա՛, հա՛ » ու դլուխն օրօրելով, ժպտալով, մեղմօրէն յարում է.

— « Մո'ւխղ չմարի, մո'ւխղ չմարի » ...

(Շարունակելի)

Բելգրադ

ՆՈՐ ՀԱՑԵՐԷՆ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

(D' Art. Abeghian. «Neuarmenische Grammatik, 1936»)

Սաւար աչխատութիւն է, մօտ երեք Հարիւր էջ։ Ոչ միայն թերականութիւն է, այլ եւ ընթերցարան իր բառարանով։ Միայն թերական մասը բռնում է Հարիւր եօթանասուն էջ։ Շատ չատ է։ Քերական ձեռնարկը որջան եւ մանրակրկիտ լինի չի կարող սպառել իր նիւթեր եւ մեկնել լեզւի բոլոր նրբութիւնները։ Մանկավարժական տեսակէտից եւս նախադասելի է՝ տալ լեզւի ընդհանուր կերտւածը իր հիմնական դծերով։ Մանրամասնութիւնները, անդամ երբ կանունների են վեր ածւած, չփոթում են ուսանողներին եւ աւևլի վհատութիւն են բերում քան իրախուսում։ Միւս կողմից, կան մանրաժամութիւններ, որ տավաւին տարտամ վիճակի մէջ են եւ վաղաժամ է թերեւս ընտրութիւն անել մրցակից երեւոյթների մէջ։ Հարկաւ, այս դիտողութիւնս բնաւ նպատակ չունի որ եւ է կերպ նսեմադրնելու Ա. Արեղեանի դեղեցիկ գործը։

Գովելի է որ Ա. Արեղեանը տւել է միաժամանակ երկու գրական լեզուների ջերականուժիւնը, կցելով նաեւ գրարարի աղօտ ուրւադիծը։ Արեւելեան լեզւի նկատմամբ հետեւել է Մ. Աբեղեանի ջերականուժեան, իսկ արեւմտեանի՝ Հ. Աստտուրի։ Գոնէ ինձ այսպէս է
Թւում։ Ոչ մի փորձ չի եղած հաչտեցնելու երկու գրական լեզուները
եւ չրջելու նրանց դէպի զարդացման ընդհանուր եւ համերաչի ուղի։
Ա. Արեղեանն եւս հետու է այդպիսի մտադրուժիւնից։ Նա բաւականացել է դնել դէմ առ դէմ երկու լեզուներում ընդունւած ջերական ձեւերը առանց դատաւորի եւ ջննադատի սլաչտօն ըստանձնելու։ Արձանագրել է ամենայն բարեխղձուժեամբ բառերի, բայերի եւ նրանց ջերական տարագի չեղումները, ձեռնպահ մնալով որ եւ է միջամըտուժիւնից, այս կամ այն ձեւին առաւելուժիւն տալու որ եւ է Թելադրանջից։ Մինչդես նիւժը պարտագրում է որոչ ջննադատական դիրջ հանդես ջերական ձիւղաւորւող, կանոնաւոր Թէ դարտուղի,

եւ Հնարաւոր կլինի Հարթելու երկու դրական լեզուների տարաձայնութիւնները կամ Համերաչխութեան բերելու։

Այս փափկանկատ վերապահութիւնն է պատճառը, որ հեղինակը կցելով հանդերձ դրաբարի համառօտ գծագրութիւնը, գլացել է օգտրել նրա լոյսից իր աչխատութեան ընթացքին։ Օրինակ, պ. Աբեղանում են դաւնկատելով որ - ն - եւ - ր - հնչիւններից յետոյ միջակները թատանում են, աւելացնում է առանձին հատւածում որ կան դէպքեր եւ հաննեմատարար սակաւ ուր միջակները մնում են միջակ եւ չեն փոխաւում թաւի։ Ուրեմն օրէնքի հակառակ մի երեւոյթ։ Սակայն աւելի ձչմարիտ կը լինէր ասել, որ դրաբարից առնւած բառերը չեն ենտարկւում նոյն օրէնքին հասկանալի պատճառով։ Այն բառերը որ թարկառում նոյն օրէնքին հասկանում արտասանում ենք նաեւ դրական լեզւում ինչպէս ժողովրդի բերանում արտասանում է ևրջ արտասանում է առած բառերը հրական առնչում իրսի դրարարից փոխաչում իրսի դրարարից հնչում ենք ինչպէս դրւած են։ Արջ արտասանում է արչ, նոյնպէս ամորձիք, յարգ, գորգ եւ ոչ ամորցիք, յարք, դորք։

Սելիսարգարարը գին լեզւի գարազատ ծնունդն է. իր առանձնայատկութիւններն անդամ ծագում են հին արմատից։ Հարկաւ, դասագիրը կազմոզից չի պահանջւում լեզւի պատմականը տալ։ Սակայն առանց անդրադառնալու անցեալին դժւար է չատ անդամ ոչ միայն մեկնել, այլ եւ նորաստեղծ ձեւերի եւ կազմունիւնների ոգին ըմրոնել: Առնենք Հալովումը, օրինակի Համար։ Ինչու մի գրականում աղդ, աղդ-է է, իսկ միւսում աղդ-ից, մէկում՝ աղդեր-ի միւսում՝ ազդերու եւ երկուսումն էլ՝ աղգով, ազդեր, ազդերից եւ ազդերուց։ Երբ դիմենը Հին լեզւին կրտեսնենը որ այս ըստ երեւութին խառնակ դրութիւնը ներկայացնում է իրապէս մի հրաչալի ներդաչնակութիւն որպես համադրական արդիւնը լեղւական յառաջդիմունեան կրկնակի ջանւթերի՝ պարդել լեղուն առանց մոռնալու հինը, կամ նոր չէնք կառուցանել Հին նիւթերից։ Արդարեւ, գրաբարն ունի չորս ձայնաւոր $\zeta_{nlnd} \cdot - h \left(\mu \mu h \right), - n \left(\eta_{l} \mu n_{l} \right), - n \left(\zeta_{mene} \right), - n \left(\eta_{l} \mu n_{l} \right)$ Տակաւին միջին դարերոմ որդույ դառնում է որդոյ եւ այդպես էլ գրւում, այսինըն ւոյ Հոլովակերտը նոյնանում է - ոյ -ի հետ։ 8ե-யார நு வுடியாமீ த் வடு, (நிழைத்த யாக்கு = யாக்கும்): U, பாழிமாழி நாட տացւում է երկու Հոլովակերտ իրար մրցակից, - ի, եւ - ու։ Բաոերի մի մասը Հոլովւում է ի-ով, միւսը՝ ու-ով։ Մրցութիւնը երեւում է յողնակիում՝ մի տեղ յաղ ժանակում է - եր-ի բոլոր Հոլովների համար, մի ուրիչ տեղ՝ -եր-ու: Եզակի Թւում յաղթում է ի-ի րացառականը՝ է, իսկ յոզնակի -ից, -ուց Հոլովակերաները պահում

են իրենց ոյժը բացառականի Համար եւ անցնում եղակի Թիւր ըստ նմանութեան : Հին -nյ Հոլովը չի կորչում անյիչատակ, այլ պարտադրում է իր գործիականը՝ -ով երկու յաղթականներին հաւասարապէս։ Գոյութեան պայքարն իչխում է նաեւ լեղւի մէջ եւ մրցակից տարրերը պահում են այս կամ այն կերպ իրենց իրաւունքը։ Կռիւը չէ վերջացած ։ Կարեւորը մնում է դեռ ։ Ո՞ր բառերը պիտի Հոլովւին ի-ով եւ ո°րը՝ ու-ով : Առաջին Հոլովիչը, այսին ըն -ի աւելի զօրաւոր է քան – ու վերջինս կարողանում է իւրացնել յատկապէս այն բառերը, որ վերջանում են -ի-ով, (Հոգի, Հոգու եւ այլն)։ Միւս գրական չրջանում , ու-ն գրաւում է այն բառերը գլխաւորապես , որոնջ վերջանում են Հնչակից 1-ով՝ հաւ, հաւու, կով, սով, հով, արեւ։ Սակայն ի Հոլովիչը ՀետղՀետէ զօրանում է եւ արդէն տիրացել է ոչ միայն ի վերջայանը բառերին, այլ եւ այն բառերին որոնը խմբւած են Աբեղեանի մօտ երրորդ Հոլով անւան տակ. (դառի փոխ. դառան, մուկի փոխ. մկան եւ այլն)։ Կան դրողներ որոնը Հոլովում են անդամ չուն, չունի, տուն տունի։ Մի խօսքով լեղուն ձգտում է դէպի մի Հոլով ունենալու պարզութեան : Թւում է թե մա_ մուլն ու դրագիտութիւնը տրամադիր են խրախուսելու այս երեւոյ<u>-</u> թը։ ԱՀա այստեղ է որ ջերականը պարտջ ունի միջամտելու որպէս դիտող, մանաշանը որ ներկայ պայմաններում գրագիտութիւնը մեծ գործոն է լեզւի զարգացման գործում աւելի քան երբեջ։ Կուղեմ ասել որ լեզուն այլեւս կոյր մեջենայ չէ, ինչպէս է անդրագէտ ժողովուրդների մէջ, այլ գիտակցութիւնը խոչոր դեր ունի։ Լեզուն ձգտում է պարզու թեան աշխատելով ստեղծել միահոլով սիստեմ։ Ձգտումը գովելի է, որովնետեւ պարզութիւնը դիւրութիւն է, իսկ դիւրութիւնը գանձ է։ Սակայն պարղութիւնը ցանկալի է պայմանով որ միօրինակ չլինի, որով հետեւ նախ՝ միօրինակութիւնը տաղակալի է, աննալաստ բարեւնչութեան եւ նւադայնութեան, եւ երկրորդ՝ միօիրնակութիւնն անհրաժելա պայման չէ պարզութեան կամ դիւրութեան ։ Պարզ եւ դիւրին է այն որ ենթարկւում է որոշ օրէնքի կամ կանոնի : Ի_ յանգով բառերը ընդունում են սեռականում -nւ , օրէնք է. - է յանգող միավանկ բառերը հետեւում են նոյն հոլովման, դարձեալ գրենք օրկնք է եւ ուրեմն երկու դէպքում էլ բարդունեան կամ դժւարութեան խնդիր չկայ։ Ազգերի թե ազգերու, ազգէ թե ազգից կրկնակի ձեւերը օրէնքի Հաստատութիւն ունենալով չեն կարող եւ չպէտը է նկատւին լեղուն անջրպետող, այլ համազօր եւ համերաչխ երեւոյթներ միեւնոյն ականջի եւ գրչի համար։ Նման թելադրութիւններ թէ նկատողութիւններ պէտը է տեղ ունենան երևա- կան ձեռնարկների մէջ որպէսգի գէթ արթուն եւ ղգաստ պահեն լեզւական գործոն միտքը ընդգէմ այն մոլոր կարծիքի որ լեզուն անգիտակից ինչնաչարժ մեջենայ է։

Առնենք խոնարհումները։ Որպիսի մեծ ջանք է Թափել աչխար-Հարարը ԹեԹեւացնելու նաեւ հին լեզւի բայագիտական մասը։ Այս հարարը ԹեԹեւացնելու նաեւ հին լեզւի բայագիտական մասը։ Այս տեղ եւս պ. Աբեղեան, հաւատարիմ իր ընտրած մեԹոդին, կարգել է տարբերու Թիու լեզուների խոնարհումները առանց փորձելու նրանց տարբերուԹիւնները համերաչխուԹեան չաւիղի վրա դնելու։ Բացատրել նոր ձեւերի ծաղումը նչանակում է դրեԹէ երեւան հանել այն կամուրջը որ պիտի միացնէ երկու լեզուները։

կասուրչը որ պլուլ - ը ս եւ արևւհլեան կարդաւմ եմ) պէտք չէ դնել արեւկրեւելեան ներկան՝ (կը կարդամ), այլ նչանակել չիջ։ ԽոնարՀումը մասն է ձեւարանութեան եւ իրար դէմ պէտք է դնել նման ձեւերը, ինչ նչանակութիւն եւ ունենան։ Արեւելեան ապառնին (կը կարդամ) Համապատասխան է ձեւարանօրէն արեւմտեան ներկային եւ այդպէս Հայասնակել։ Պիտի կարդամ-ը մնում է նոյնն եւ արեւելեան հայում։

Նկատելու է որ կը կարդամ ունի իր մէջ նաեւ ապագայի իմաստի սազմը։ Հին զգացումով կարդամ սահմանական ներկայ է, եւ կը պահում է նրա ներկայ լինելու դիրջը։ Բայց երբ կարդամ ստորադասական է դառնում եւ նոյն մասնիկը տալիս է նրան ապառնի ժամանակի նշանակութիւն։ Հին ապառնին նոյնջան ծանրալուր էր, ինչպէս հին ստորադասականը եւ ինջն արդէն կատարեալի ստորադասական ձեւն ստորադասականը եւ ինջն արդէն կատարեալի ստորադասական ձեւն է, ստացած ապառնի իմաստ։ Ստորադասականի կորուստով ապառնին եւս պիտի չջանար։ Ա. Արեղեան կարծում է որ կը կամ կու մասնին ծագում է հին գոյ բայից, իսկ Մ. Աբեղեանի ենթագրութեամը հին ձեւն է կոյ որ ոչ այլ ինչ է եթէ ոչ ցուցական մասնին ահա

չանակութեամը։ Երկու կարծիջն էլ սխալ ենջ Համարում։ Գոյ բայր գրուղ արժող այրճար երչ է ժանգ ագույլ՝ ան զբատանավույլ էին իարող մեծ ծաւալ ստանալ։ Կոյ մասնիկը կապ չունի կը-ի Հետ եւ Հին - կ, (այսորիկ, էսիկ, ասիկա, ասիկակ) ցուցականն է։ Հ. Այտնեանի մեկնութիւնը միակ Հնարաւորն է, որ կը, կու Հին կայ ու -ի սըղումն է : Եղած առարկութիւնները հիմնաւոր չեն : կայ ու կարող է դառնալ կու, ինչպէս երեխայ, երեխայ-ութիւն, սղւում է երեխու-Թիւն , տղայ , տղու թիւն եւ այլն : Հնագոյն յիչատակու թիւնը կու է եւ ոչ կ^ոյ։ Կայ մնայ *կամ* կայ ու մնայ *ըերականօրէն միեւնոյն կար*գի երւոյթ է ինչպէս պիտի մնամ փոխանակ պիտիմ մնամ, կամ ասեսեմ էր, ասեսես էր, եւն. : Կայ ու մնայ (մնայ հին սահմանակ. իմաստով) ունի ներկայի նչանակութիւն. իսկ կայ ու մնայ (մնայ, նոր իմաստով որպէս ստորադասական, մօտաւորապէս՝ կայ (որ) մնալ) կր դառնայ ապառնի։ Հայ ջերական միտջը դործել է հրաչալի հետեւողականութեամբ։ Հին սահմանական ներկան՝ կարդամ դարձրել է ստորադասական եւ ստեղծել նոր ներկայ՝ կը կարդամ. *ապա* եւ այս ներկան չրջել է ապառնի, այսպիսով Թօժափել է երկու հին *Թանձրալուր եւ դժշարակաղմ ձեւերից*՝ կարդայցեմ, կարդացից։ Այնուհետեւ կերտել է նոր ներկայ՝ կարդում եմ եւ սրանով լրացրել նոր խոնարՀումը Արդ , երբ Հասնի ժամանակը եւ կեանքի պայմաննեըը ներեն մտածելու երկու գրական լեզուների միութեան մասին, *դիւրին կը լինի հասկանալ որ* կարդում եմ *եւ* կը կարդամ *մրցակից*ներ չեն, այսինըն մէկը չի սպառնում միւսի գոյութեան, այլ աչխատակիցներ են. կը կարդամ դառնալով միմիայն ապառնի ոչինչ չի կորցնի ոչ ինջը իր Հնչական արժէջից եւ ոչ լեզուն՝ իր Հարստու-Թիւնից։ Նժան խորհրդածութեան նիւթ են նաեւ կրաւորական բայե_ րի խոնարՀման եւ մանաւանդ Հնչարանական սիստեմի անվատական երեւոյթները երկու լեղուներում։ Քննութեան եւ Հոգածութեան պէտը ունին, որպէս գի միմեանցից հեռանալու ձգտումը չխրախուսւի։ Լաւաղոյն դատաւորը լեզուն ինչըն է, իր ճիդերը, իր հակումները, որոնը լուսաւորում են իր զարգացման ուղին եւ 4իմ են տալիս շակել վրիպումներն ու չեղումները բարգաւաճման մի Հունի մէջ պահելու համար գրական լեղուն։

Նպատակ չունենը սպառելու բոլոր այն բազմանիւ խնդիրները, որոնը լուրջ Հետազօտունեան նիւն պէտը է լինեն Համեմատական ջերականունեան մէջ, որպէս զի լեզուն, կանդնած պատմական Հողի վերա, յառաջանայ անարդել իր իսկ մչակած սկզբունըներով եւ ոչ Հնի եւ նորի վերա Հիմնւած, Հակասական կանոններով։ Պ. Արեղեան

կատարել է այն ինչ որ սպասելի էր վաղուց ։ Քննելի նիւթերն այժմ դասաւորւած են դէմ յանդիման եւ մատչելի լեզւի միութեան եւ մաջրութեան նախանձախնդիրներին ։

Պէտւջ է զգուչանալ սակայն եւ չկարծել որ արեւելեան եւ արեւմըտեան գրական լեզուներին վերագրած ձեւերը անանցանելի խրամատով են բաժանւած ։ Արեւելեանը դերադասում է – ից բացառակա<u>–</u> նը, բայց այդ չէ նչանակում որ նրան խորթ է - է բացառականը։ Նոյնը եւ արեւմ տեանի համար։ Մամուլի ղեկավարները պարտջ են Համարում , յանուն բարբառների մաջրութեան , ուղղել արեւելեանը նուս անրբներորի ը անբւղաբարն, նուս անբւղաբարի։ Ո՞ւն էէ ստրսւղ գեսլի մի գրական լեզու ունենալու բաղձալի տենչանջին։ Ողբացեալ 0Հան Կարօն գանգատուում էր որ ընկերակիցներն իրեն յանգիմանում են որ կրաւորականի - ուեցաւ վերջաւորութեան փոխարէն դործ էր ածում -ուեց: Եթէ գաւառական գրողների ձայնը այսպէս պիտի խեղգւի ի նպաստ զասագրջերում աւանգւած ջերական կանոնների, գրական լեզուն կը չարունակչ մնալ իր կիլիկեան Հին ձորձի մէջ։ Դուրոցական ջերական ձեռնարկները պէտը է լինեն առաջնորդներ եւ ոչ բոնակալներ հանդէպ մի լեզւի որի ձեւաբանական յեղաչրջումը դեռ իր լրումն չէ ստացել եւ մանաւանդ պէտը է խրախուսեն այն Հակումները որ տանում են ղէպի գրական լեզուների միութիւն։

Պ. Ա. Աբեղեանի աշխատութիւնը զգալի թերութիւն չունի եթե այդալիսին չհամարենը ճապաղութիւնը եւ մանը-մունը սիալները։ կան աւելորդարանութիւններ։ Յածախ յիչում է զաւառական կամ դոենիկ ձեւեր, որ ներելի է միմիայն այն դէպքում երբ ծառայում են որ եւ է բացատրունեան, պարզաբանունեան։ Երբեմն առաջարկում է կանոններ որ անհիմն են եւ նիւթեն էլ չէ պահանջում ։ Օրինակ, գ, ս, չ սովորաբար Հնչում են բառերի մէջերում մեր՝ գը, ըս, նչ, իրչաբո ժմայի, ոճարչբեր հարդահարոր, դրևը, ժև և հեն հետև պես գլանալ, սրան, չջեղ։ Աբեղեանի կարծիջով, առաջին ենչումը հանաանրկաւ է ընտրով ոն կիչրան ատարեն ժնւագ բը փակագոյ (verschlusslaute) կոչւած բաղաձայների առաջ, իսկ երկրորդ դէպքում՝ ոչ փակածոների։ Սակայն ք փակաձայն է եւ չքեղ-ի մէջ արտասանւում է շրջեղ եւ ոչ ըչջեղ, նոյնպես պ, սրփուել, սրպրտել, սրպաս, սրջեն եւ այլն բառերի մէջ, ինչպէս եւ կ, սրկեն: Հետեւապէս կանոնը սխալ է. եւ մինե, պէտը կայ պարտադրելու որ ըզ կամ գր Հելեն. իսկ եթէ մէկն արտասանէ առանց ը-ի , skanceli, shtemaարդե°օջ յանցանք դործած կը լինի։ Ոչ. մեր նախնիք Հըևչում էին սքանչելի առնց ը-ի որպէս եռավանկ բառ, ինչպէս երեւում Աւելի կարեւոր է և եւ ռ ձայների վիճակը բառերի սկզբում ։ Հայ բարբառներում ընդունւած է ամենուրեք արտասանել e եւ o , կամ սղւած i եւ ս երես = eres կամ ires բայց ոչ yeres ։ Լաւագոյն ապացոյցն է որ եկաւ արտասանում ենք չեկաւ եւ ոչ է-ye/cav ։ Դպրոցական աւանդութիւնն աղաւաղել է բուն արտասանութիւնը եւ դրական պատւի հասցրել։ Թիւր արտասանութեան ցաւալի հետեւանքն եղաւ այն բարբարոս ուղղադրութիւնը, որի հայրն է Մ · Աբեղեանի պէս բանասէրը որ յամառօրէն չարունակում է դդւել իր ապօրինի ղաւակը:

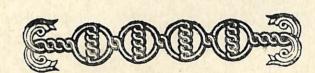
Ա. Արեղեան Հարկաւոր է դտել յայտարարելու իր դասադրջում որ է ձայնը, ինչպէս սէր արտասանւում է sâr : Կան բարբառներ, ուր լսելի է այդպիսի Հնչիւն : Բայց ստուդութիւնն այն է, որ ծաղում է հին երկրարբառից, ինչպէս օ Հին աւ-ից եւ ուրեմն կիրարկելի են միմիայն ղուտ Հայ բառերում եւ ոչ օտար, e և օ տառերի տեղ : Միիթարեան Հայրերը ամենայն իրաւունջով դրել են Ոդիսական, եւ ոչ Օդիսական եւ միայն անպատրաստի ուսուցիչներն են որ ստիպում են կարդալ vodisakan :

Բառակազմութեան գլուխը եւս ծանրարեռնւած է աւելորդ թաժանումներով։ Պ. Արեղեան դասաւորել է բաղադրեալ եւ ածանցեալ բառերը ըստ իմաստի, որ դործնական չէ եւ մանաւանդ անպատեհ է ի նկատի ունենալով որ կան դրարարեան կազմութիւններ որ իւրացրել են նոր դրական լեզուները յաճախ հակառակ աչխարհաբարի ջերական եւ հնչական օրէնջների։ Հարկաւ, լաւ կը լինէր դատել այն բաղադրիչ եւ կազմիչ միջոցները, որոնջ տակաւին կենդանի են աչխարհաբարում եւ չիառնել հնի հետ, որ երբեմն մեռած, կամ ջարացած կերպարանջ ունին նոր լեզւում։ Աւելի պարդ եւ օդտակար սիստեմ կը լինէր մի մի ածանցիչ մասնիկները, յօդերը եւ լուսաբանել համապատասխան օրինակներով։ Այս դէպջում կարելի էր խուսափել անպատեհ դասաւորումներից, ինչպէս օրինակ, պահակ, ռազմիկ, մարտիկ, ակնոց եւ այլն Արեղեան դրել է մի խմբում, իսկ ոստանիկ, դաշտեցի, թիֆլիսեցի, մի ուրիչ, մինչդեռ իկ մասնիկը միեւնոյն իմաստն ունի եւ ռազմիկ եւ ոստանիկ բառերում, Համազօր -ական մասնիկի ։Կամ՝օր վարծում է որ թղթավաճառ եւ որմնադիր դոյական են իսկ շատախօս եւ լաւատես՝ ածական, ուստի եւ զատել է միմեանցից եւ զետեղել տարբեր դասերում ։ Քերականօրէն միեւնոյն կազմութիւնն ունին եւ ածական են, եւ դործ են ածւում որպէս ածական եւ դոյական:

Միւս բաժինները եւս նման նկատողութեանց տեղիջ ունեն։ Սակայն Հարկ չկայ երկարել։ Կուղէի կնջել խօսջս մի վերջին նկատողութեամբ որ Հեղինակը յատուկ ուշադրութիւն չէ դարձրել չեչտի
եւ նրա աղդեցւթեան վերա, առանց որի անրացատրելի կը մնայ
ձայնաւորների սղումը քաղքի, մոռնալ, սովրիլ, ձեզնից-ձեզնէ (լաւ
ջան ձեզմէ) եւ նման բառերի մէջ։ Այս եւ նման մանր թերիներ եւ
ուրիչ աննչան սխալներ, վստահ ենջ, որ Հեղինակն ինջն կ'ուղղէ իր
դործի վերհրատարակութեան ընթացջին։

Աւելորդ չէ չեչտել որ մեր նկատողութիւնները չեն նւազացնում պ. Արեղեանի դործի արժէջը, որովհետեւ նրանջ վերարերում են ըստ էութեան եւ մեծ մասով ոչ միայն նրա, այլ բոլոր դասագրջերին։ Պ. Արեղեան հաւատարիմ է միանդամայն դրականութեան եւ բերական ձեռնարկների մէջ տիրող առանդների։

Aphrakլ

ՏՈՔԹ · ՎԱՀՐԱՄ **6** · ԹՈՐԳՈՄԵԱՆ

81120.568740

9.

Գրած եմ արդէն, Թէ Հայաստանի նորածին Հանրապետութեան Պատուիրակութեան Կ. Պոլիս Հասած առաջին օրերը, անոր չուրջը հայ եւ օտար լրտեսներու աչալուրջ հսկողութեան խիտ ցանց մը կազմուեցաւ, որով Համարձակութիւն չկար երթալ, մօտենալ Թոջատլեան պանդոկին, ուր իջեւանած էին Ա. ԱՀարոնեան եւ իր ընկերները։ •

Սակայն Թուրջ կառավարուԹեան այդ խիստ կարդադրուԹիւնը երկար չտեւեց․ լրտեսները չուտով վերցուեցան, ու տարբեր վերաբերում մը սկսաւ ստեղծուիլ դէպի Հայաստանեան նորեկ Հիւրերը։

Ազգային եւ օտարայեզու, մինչեւ իսկ Թուրջ Թերթեր՝ դովասանութեան երկար էջեր նուիրեցին մեր Պատուիրակութեան, մասնաւորապէս Ա. ԱՀարոնեանին, անոր գրական տաղանդն ու **Համա**կրելի գրիչը եօթնարփեան աստեղատունը բարձրացնելով։

Թուրք կառավարութիւնը, որուն գլուխն էր՝ Թէյլէրեանի ամենօրՀնեալ ձեռքովն անհետ կորսուած Թալաաթ փաչան, հայկական տեղահանութիւններուն ու սոսկայի ջարդերուն այդ սոսկալի հրէչ մեծ Հեղինակը, իր վրա առաւ Հայկական Պատգամաւորութեան բըրակուները աղբրավար գախծբեհի ակևանին վահաներունիւթյուն որևսաւ մշակել եւ հացկերոյթներ սարջել անոր ի պատիւ. պտոյտներ, ծովադնաց գրոսանքներ պատրաստել, չոգեմակոյկներով Վոսփորն ի վեր, եւ ղէպի Պրուսա փիքնիքներ ընել տալ, Մարմարայի Իչխանաց կղզիներուն մէջ ճաչեր հրամցնել եւ այլն։ Թէ ի՞նչ Թաքուն նպատակաւ, այդ մասին յետոյ։

Իրերու այս վիճակին հանդէպ, այլ եւս ամէն ոք ինքզինքը ազատ Համարձակ զգաց այցելութեան երթալ Այրարատեան նահանգէն եկած Նոյեան աղաւնիներուն , որով իմ ալ յարաբերութիւններս ծածուկ լլլալէ դադրեցան **։**

Ուստի պատիւ ունեցայ 1918 յուլիս մէկին գիչերը՝ ժամը 9-ին, խոնարհ յարկիս մէջ ընդունելու Պ. Աւետիս Ահարոնեանը, որ Հայաստանի Հանրապետութեան մասին երկար ու յուզիչ տեղեկութիւններ տալէ յետոյ, պատմեց Հայկական գունդերու դերազանց Հերոսամարտունիւնները, որոնք երազներ կը նույին ինձ, եւ մեծ գովեստով խօսեցաւ այն գերարժան Հրամանատարներու մասին, որոնջ էին Նազարբէկեան, Սիլիկեան եւ Կորդանեան քաջ ղեկավարները։

Այս սջանչելի պատմութիւններն ընելէ վերջ, ԱՀարոնեան խընգրեց ինձմէ, որ տեղեկութիւններ Հաւաջեմ , Հաստատող՝ թէ «ԳՈՒ ԳԱՐՔ» Հայաստանի անրաժան մասն է, վասնզի վրացիները կ'ուզեն

եղեր իրենց սեպհականացնել այդ աչխարհը։

Բաւական Հատորներ բերի մատենադարանէս եւ մինչեւ կէս դիչեր միատեղ կարդացինը Հայ եւ օտար Հեղինակներու ի նպաստ մեզի ըրած վկայունիւնները եւ մասնաւորապէս ցոյց տուի իրեն այն Ցիչատակարանը, զոր ատենօք քաղած էի Փարիզի Պիպլիոթէք Նասիոնալ-ի Թիւ 302 ձեռագիր բժչկարանէն եւ որ կը յայտնէր Թէ՝ ընդօրինակուած է «Քուքարաց աշխարհի Մականաբերդ անուն անտառներուն մէջ (*թերեւս վանջի մէ*ջ) նգնաւորող Մատթէոս քահանայն՝ Հայոց ՉԼԱ թուին», որ ըսել է՝ Քրիստոսի (731 + 551 =) 1282 Թուականին։

Այս կարեւոր Հնութիւնը ցոյց տալէ յետոյ, առաջարկեցի որ Պ. ԱՀարոնեան դիմէր Եղիչէ Արթ. Գուրեանին, աւելի մանրամասն տե-

ղեկութիւն առնելու համար։

ԱՀարոնեան այս մասին նամակ մը գրեց Դուրեան Սրբազանին, որ Բերայի ջարոզիչ էր եւ կը բնակէր Ֆէրի - Քէօյ եւ տուաւ ինձ զայն՝ անձամբ տանել յանձնելու իր Հասցէին։

Տարի զայն, եւ Դուրեան Սրբազան՝ երկու օր յետոյ երկար ու յաւ ուսումնասիրութիւն մր ինձ յանձնեց, յոյժ Հմտալից, զոր յու-

լիս 3-ին եկաւ առնել Պ. ԱՀարոնեան ։

իր այգ աշխատութեան մէջ, Գուրեան Եղիչէ Սրրազան վաւերական փաստերով ցոյց կուտար, Թէ Գուդարջ՝ դարերու ընթացջին մերթ վրացական իչխանութեան տակ է եղած եւ մերթ Հայկական, բայց աւելի երկար ժամանակ Հայերու է պատկանած, ուստի՝ Հայաստանի անրաժան մաս կարելի է համարել։

ԱՀարոնեան չա'տ դոհ եղաւ Դուրեան Սրրազանի պատրաստած տեղեկագրութենեն եւ գրեց անոր չնորհակալութեան նամակ մր, րայց Թէ ի՞նչ եղաւ արդիւնքը, չգիտեմ ։

Այլեւս կատարեալ համարձակութեամբ կը չարունակէի տեսակցիլ Պ. Ա. Ահարոնեանի հետ, ինչպէս նաեւ Պատգամաւորութեան միւս անդամներուն՝ խատիսեանի, Բաբաջանեանի, Քոչարեանի եւ ուրիչներու հետ։ Ցաձախ կամ Ահարոնեանը ինձ մօտ կուդար, կամ ես իրեն կ'երթայի՝ եւ այս՝ դրեթէ ամ էն օր։

Կէս զիչերը մինչեւ անց կը խօսէինը, գլխաւոր նիւթ ունենալով Հայաստանի նորաստեղծ կառավարութեան կարեւոր հարցը։ Ես միչտ կ՚ուղէի չատ բաներ լսել իրմէն, մանաւանդ իմանալ արդիւնքը այն տեսակցութիւններուն, զորս Պատգամաւորութիւնը յաձախակի կ՚ունենար Եպարջոս Թալաաթ փաչայի ու նախարարներու հետ։

Ահարոնեան Թէեւ յուսադրիչ լուրեր կը հաղորդէր մեդ երբեմն, բայց չարունակ անվստահ կ'երեւար Թրջական չողչողուն խոստում-ներու մասին, եւ կ'ըսէր.— «Ա՜հ, կ'ուզեմ յաղթական վերադառնալ Հայաստան»։

Մէկ երեկոյ՝ մեզ մօտ ձաչի միջոցին, յանկարծ յայտնեց՝ Թէ ինքը Եպարքոսին լուրջ կերպով Հարցուցած էր,Թէ ո°ւր են Ակնու-նի, Խաժակ, Մուրատ, Զարդարեան, Տաղաւարեան, Գր. Ձօհրապ, Վարդդես եւ ուրիչներ։ Պատասխան ստացեր էր, որ «Անոնք՝ բոլորն ալ ապահով տեղերու մէջ կը գտնուին, եւ եթէ Ալլահ ուզէ, կը վերադառնան»։ Մինչդեռ, այս չնական, խարեպատիր խօսքերէն չա՛տ ու չա՛տ առաջ, դիտէինք՝ Թէ վաղուց նահատակուած էին անոնք դաղանական խժղժութեամը։

Այստեղ Հարկ է ինձ սակայն փակագիծ մը բանալ, ըսելու՝ Թէ Սուլթան Բէչատը արդէն մեռած էր, եւ տեղը անցած էր՝ եղբայրը՝ Սուլթան Վահիտէտտինը. եւ որովհետեւ ասոր ետեւէն դահաժառանդերող իշխան Եուսուֆ – Իզգէթաինը անձնասպան հղած էր, ուստի՝ նոր Սուլթանին անմիջական դահաժառանդ հռչակուած էր՝ սպանևուած Սուլթան Ադիզի որդին՝ Ապտ – իւլ – Մէձիտ իչխանը, որուն թժիչկն էի ես՝ 1896 թուականէն ի վեր, եւ յաձախ կը հրաւիրուէի իր մօտ։ Ձմեռները ան կը բնակէր Օրթադիւղի ծովեղերեայ պալատը, իսկ ամառը՝ Սկիւտարի րարձունջին վրայ ունեցած չջեղ ապարանջը։

Քաջ Հմուտ էր երաժչտութեան, ճարտար նկարիչ, լեզուադէտ եւ Հետամուտ եւրոպական ու թրջական գրականութեան. ունէր ընդարձակ եւ ձոխ մատենադարան, բաղկացած երեւելի Հեղինակներու

Հայասէր ալ էր (Թէեւ յեղյեղուկ բնաւորութեան տէր) . կ՚ուզէր ճանչնալ հայ գիտուն անձեր եւ արուեստագէտներ, որով ես իր մօտ ջանիցս առաջնորդած էի մեր խեղճ կոմիտաս վարդապետը, ծանօԹ Շահմուրատեանը, որոնք իւր ներկայութեանը, իրենց դեղգեղ ձայնով՝ կռունկը, Հայաստանը, Տէր կեցոն, Սիփանայ քաջերը եւայլն երդած էին դաչնամուրի ընկերակցութեամբ, եւ իչխանի տան բոլոր ընակիչները «յարտասուս չարժած»:

Ապա – իւլ – Մէձիտի մօ տարած էի նաեւ՝ Գաբրիէլ Նորատունկեանը, Գրիդոր ԶօՀրապը եւ Վարդդէսը՝ որուն երեսփոխանական յանդուդն, Համարձակ ու անկողմնակալ աղատախօսութիւնը նրա մասնաւոր սջանչացումին էր արժանացած։ Մէձիտ ասոնց ցոյց կուտար այն դեղեցիկ Ալպոմը, զոր Կոմիտաս վարդապետ Եւրոպա ձամ– կորդած միջոցին յատկապէս պատրաստել տուած էր եւ բերած իրեն նուիրած, անոր մէջը նօթադրելով Հայկական երդերը, ու սկիզբն ալ

1918 օգոստոս տասնըեօԹնի օրն էր։ Իչխանը հեռաձայնով կանչած էր գիս հիւանդի մը համար, որմէ վերջ երկար տեսութիւն մը ունեցաւ հետս, տեղեկութիւններ հարցուց Հայաստանի Պատուիրակութեան մասին, ուրախութիւն յայտնեց հայկական աչխարհի ազատագրման առթիւ եւ ուղեց՝ որ իր այդ ուրախութիւնը յայտնէի պատգամաւորութեան, եւ փափաջ իսկ ունեցաւ ծանօթանալու Պ. Ա. Ահարոնեանին։

Իչիսանի հետ ունեցած այս տեսակցութեանս մասին հաղորդեցի Ահարոնեանին, որ իր կարգին չատ ուրախ ըլլալով, համակրական դիր մը պատրաստել տուաւ, եւ բերաւ ինձ դայն՝ որ տանիմ անձամբ յանձնելու իչխանին։

Օգոստոս 25-ի առաւօտ, գնացի իչխանին մօտ եւ յանձնեցի իրեն ԱՀարոնեանի նամակը՝ պատգամաւորութեան կողմէ պատրաստուած, գոր կարդալով մեծապէս գոՀ եղաւ եւ յանձնեց ինձ իւր բարեւները պատգամաւորութեան բոլոր անդամներուն:

Սոյն օրերուն, նախկին պատրիարը Օրժանեան Սրբազան հիւանդացած անկողին էր ինկած․ ծունկերուն մէջ ջուր դոյացած էր ու կը դարժանէի դինըը իտալացի վիրարոյժ ՏոքԹ․ Մանառայի հետ։

Երեկոյ մը (29 օգոստոս), երբ սովորական այցելուԹիւնս Սրբադանին ըրած, կը պատրաստուէի սենեակէն դուրս ելլել, իմաց տրւին՝ Թէ Հայաստանի պատուիրակուԹեան անդամ Պ. Բաբաջանեանը եկած է եւ Սրբազանին ձետ կ՚ուղէ տեսնուիլ։

Շատ չանցած Բաբաջանեան ներս մտաւ, բարեւեցինը ու ես մեկ– նեցայ։

Bաջորդ օրը երբ Օրմանեանի մօտն էի, չկարողացայ դսպել հե-

տաջրջրունքիւնս, եւ հարցուցի նել ինչո՞ւ համար եկած էր երէկ Բարաջանեանը։

Օրմանեան Սրբադան անողինին մէջ գլուխը ջերելով ու ջիչ մը վարանելէ յետոյ... «Ըսեմ, բայց ուրիշի չըլլա՛յ որ հաղորդես», պատասխանեց, ու ըստե բառ առ բառ հետեւեալը.

— « Թալաաթ փաշա եւ իւր ընկերները յայտներ են եղեր պատուիրակութեան, թէ բնա՛ւ երբէք վստահ չեն հայերու անկեղծութեանը եւ թէ հարկ չկայ եղեր այլեւս սահմաններու եւ այլ տեսակ հարցերու մասին տեսակցութիւններ ունենալ. տեսակ մը երթաք բարով ըսուեր է իրենց։

Եւ ահա պատուիրակութիւնն ալ սկսեր է մտածել, թէ ի՛նչ ընել. հարկաւր է թուրք կառավարութեան հետ համերաշխութեան գալ, ուստի որոշեր է Բարաջանեանը ղրկել Օրմանեանին, իր կարծիքը առնելու այս մասին»։

Օրմանեան Սրբաղանի այս յայտարարութիւնը լսելէս յետոյ, Հարցուցի իրեն թէ ինջը ի՞նչ պատասխաներ է Բարաջանեանին։

Օրմանեան ինձ ըսաւ, թե միջոց ուղեր է խորհելու եւ բան մը որոչելու. բայց նոյն պահուն ուղեց իմ կարծիջն եւս ունենալ։

Ես փափաջեցայ գիտնալ, նախ՝ Թէ Բաբաջանեանի այդ դիմումը պատուիրակուժեան Համամտութեա՞մբն էր, Թէ ոչ՝ ինջը իր կողմէն էր որ կ՚ընէր։ Սրբազանը չկարողացաւ արտայայտուիլ այդ մասին, եւ դարձեալ ուղեց որ կարծիջս յայտնէի։

Սրբաղանին սովորութեւնն էր (չըսեմ ունակութեւնը), ո՛ր եւ է դործի մէջ, նախ ջան իր որոշումը տալը, դիմել ուրիչներու, անոնց դաղափարները չօչափել, իմանալ, եւ իրեն դիւր եկածը իւրացնել ու ներկայացնել առ որ անկ է։

Նկատելով որ Օրմանեան չա՛տ կը պնդէր, ես ալ գաղափար մը յայտնեցի, որ չա՛տ Հաձելի երեւցաւ իրեն եւ խնդալով ու փորը ջերելով՝ խնդրեց որ ուրիչի չՀաղորդեմ դայն, որովՀետեւ կ՚ուղէր իրեն մատծումին իբրեւ արդիւնջը ներկայացնել ըսածս։

Փարիզ

8ՈՎԱԿ ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ

Անդրանիկը Սիւնեաց Երկրում

4.

կՌԻՒՆԵՐԸ ՍԻՍԻԱՆՈՒՄ

Սեպտեմբերի սկզբներին Անդրանիկը ստիպւած եղաւ վերակազմելու իր զօրամասը, բայց կար աւելի կարեւոր մտատանջունքիւն։ Սիսիանի եւ Նախիջեւանի միջեւ ընկած է Գիւմրի - Գժաձոր չրջանը, ուր կային Հայկական գիւղերի կողջին եւ Թուրջական գիւղեր։ Այդ շրջանը Սիսիանի ռազմական բանալին է։ ԵԹէ Նախիջեւանից արչաւող տաճկական ոյժը գրաւէր Գիւմրին ու Գժաձորը, Սիսիանի գիմադրութիւնը կը դառնար Հարցական։ Տաձիկներն արդէն դրաւել էին այդ չրջանի հայարնակ դիւղերը մինչեւ Բաղամլու. մնացել էին միայն լեռնային գիւղերը՝ Գիւմրի, Գժաձոր, Նորս եւ Նորս-Մագրա, որոնը առաջարկութիւն էին ստացել զինաթափ լինելու եւ են-Թարկւելու տաձկական իչխանութեանը։ Գիւմրի - Գժաձորը երեսուն վերստով է բաժանւած Սիսիանից։ Այդ գիւղերը ամուր պահելու Համար, պէտա էր այնտեղ ունենալ որոշ ռազմական ոյժ ։ Բայց նախ ջան Հարւածող Զօրամասից մէկ վաչտ այնտեղ ուղարկելը, պէտը էր կարդաւորել պարենաւորման խնդիրը, իսկ դրա Համար անհրաժեչտ էր Համարւում Հրաւիրել Սիսիանի գիւղական կոմիսարների Համա-சாட்பியர்:

Այդ օրերին Անդրանիկի մօտ են դալիս Զանդեղուրի Ազդային Խորհրդի անդամներ՝ Արչակ Շիրինեանը, Գեղէոն Տէր–Մինասեանը, եւ լիազօր Ց. Ստեփանեանը՝ տողերիս դրողը։ Սեպտեմբեր 5-ին Սիսիանի հայ եւ մալական դիւղերի կոմիսարները հաւաջւել էին Սնդեդակոթ. Ժողովը տեղի ունեցաւ եկեղեցում։ Անդրանիկը յայտ– նեց իր ցանկութիւնը եւ ուղեց իմանալ Ժողովրդի կամջը. արդեօջ Ժողովուրդը փափաջո՞ւմ է, որ ինջը մնայ Սիսիանում. Ժողովուրդը տրամադի՞ր է կուելու տաձիկների դէմ եւ դինաթափ չի՞ լինի եր թեջ։ Այդ երկու հարցերին դրական պատասխան տալուց յետոյ, Ժողովուրդը պէտք է որոչի, Թէ արդեօք յա°նձն առնում է զօրամասի պարենաւորումը եւ ի՞նչ կերպ։

ժողովին եկած կոմիսարները Թէեւ ժողվրդի կամ ջն էին արտայայտում, ջանի որ իրենք նոյն ժողովրդի ընտրած ներկայացուցիչներն էին, բայց որովհետեւ ինդիրը ծանրակչիռ էր, յարմար դատեցին հրաւիրել աւելի լայն ներկայացուցչական համադումար Սիսիանի հայ եւ մալական դիւղացիուԹեան կողմից, ուր եւ վերջնականապէս պիտի որոչւէին առաջարկւած կէտերը։ Այդ համադումարն էլ տեղի ունեցաւ եւ բոլոր կէտերին դրական պատասխան տրւեց։

Երկրորդ ժողովը դումարւեց Սեպտ. 12-ին ։ Ներկայ էին Սիսիանի հայ եւ մալական գիւղերի կոմիսարները եւ ժողովրդական յաաուկ ներկայացուցիչները։ Օրակարգն էր՝ ա) Անդրանիկի եւ իր զօրամասի Սիսիանում մնալը կամ չը մնալը, բ) ԵԹԷ հարցը դրական վճիռ ստանայ, նրա պահանջները բառարարելը, զ) Տեղական ինթնապաչապանութեան Հարց, դ) Թնդանօթների եւ ռազմամթերքի փոխադրութեան Հարց։ Այս ժողովը տեղի ունեցաւ Անդեղակոթի պատմական եկեղեցում , ուր մի ժամանակ Իսրայէլ Օրին էր դաղանի ժողովներ կազմակերպում Հայ մելիքների մասնակցութեամբ ... Անդրանիկը արտասանեց բացման ճառը եւ դեղեցիկ կերպով բացաարեց ժողովի կարեւորութիւնն ու պատմական նշանակութիւնը։ Նա չեչտեց, որ եթե ժողովուրդը չի ցանկանում իր ներկայութիւնը Սիսիանում՝ Թող չմտահոգւի Թէ Անդրանիկը ուր կերթայ եւ ինչ կանի։ Ինթը գիտէ, Թէ ուր կերթայ եւ ինչ կանի։ Անդրանիկը Թողեց ժողովը եւ հեռացաւ, որպէս զի ներկայացուցիչները ազատ արտայայտ– ւեն ։ Մտաչերի Թեր եւ դէմ փոխանակուԹիւններից յետոյ՝ ժողովն ոոշեց խնդերել Անդրանիկին , որ իր Զօրամասով մնայ Սիսիանում , իսկ զօրջի պարենաւորման համար վճռեց Սիսիանի 22 գիւղերից Հաւա**ջել ըստ բաշխման ցուցակի առաջին նւա**գ 4000 փութ ցորեն եւ 2000 փութ դարի, իսկ տեղական ինջնապաչապանութեան Համար 20-25 տարեկաններին ղէնջի տակ առնել, կատարել զօրահաւաջ, նըմանապէս ռազմամ Թերջի փոխադրու Թեան Համար տրամադրել Հարկաւոր քանակունեն և ձիեր։ Այդ ժողովի նախօրեակին, զինւորական դատավարութերւնից յետոյ, Ձինւորական Սորհուրդի որոշումով, Անդրանիկի հրամանով գնդակահարւեցին դինւորներ կիւրինցի Ս . Հ . եւ չապին-դարահիսարցի Բ. Պ., որոնը Մուխութուրեան դիւղի մէջ խեղդաման էին արել չապին-դարանիսարցի Մկրտիչ Բաչրեօյիւթեանին՝ նրա ոսկիները յափչտակելու նպատակով։ Այդ դէպքը ցնցող տպաւորութիւն թողեց տեղացիների եւ զօրամասի վրա . . . Սեպտեմբեր 14-ին մեզ կրկին չափաղանցւած լուրեր հասան և իրը ԵԷ Բադուի ուժերը հասել են Գանձակ, ուր տեղի է ունենում սաստիկ կըորւ, իսկ միւս կողմից ռուսները հասել են Դուչետ, Թիֆլիդից ոչ չատ հեռու:

Սեպտ 15-ին Սասունի գնդի Հեծելազօրն եւս մեկնում է Դարալագեազ իսնրապետ Մուչեղը եւ Հանգուցեալ քաջ Մանուկը հրաժեչտ են տալիս մեզ , մասնաւորապէս Անգրանիկին , ապա մեկնում են Բազարչայ , այնտեղից էլ Դարալագեազ ։ Սեպտ . 16-ին Գորիսից նամակ ենք ստանում , ըստ որի իրը Թէ Բագուի ուժերը Եւլախն են ոմբակոծում եւ Ասկեարանից ԹնդանօԹի ձայներ են լսւում . միաժամանակ յայտնում են , Թէ Գորիսից Շուչի տանող ճանապարհին մի ձորում կռիւ կայ ։

Սեպտ 17-ին, երեկոյեան լուրեր ստացանը Գորիսից, որ Զարուղի ձորում կռիւ կայ, իսկ Հայկական մեծ դիւղը, Ղարաղչլաղն
այրւում է։ Միւս կողմից, Գիւմրիւ-Գժաձորի ճակատից եւս աննըպաստ լուրեր Հասան տաճիկները կրկին պահանջ են ներկայացրել
Հայերին, որ դինաժափ լինեն եւ պայմանաժամ են տւել։ Տաճիկները
ներս են մտնում Գարալադեադի խորջերը արդէն մի ջանի Հայկական դիւղեր ենժարկւել են նրանց։ Լուրեր են պատում, Թէ չուտով
20,000-նոց տաճկական մի բանակ պիտի պաչարէ Սիսիանը, եւ իբր
Թէ առաջիաղացումը տեղի պէտք է ունենայ Արաւիւս (Սիսիան),
Գիւմրի եւ Ջուլ-Մարտիրոս դիւղերի ուղղուժեամը։

Սեպտ 18-ին լուր տւին Անդրանիկին, իժ Գիւմրի-Գժաձորի կոմիսարը տրամադիր է ենիարկւելու տաճիկներին, ուստի եւ ան-միջապես բերել տւաւ նրան եւ Անդեղակոթում գինաթափ արաւ։ Դա մի յաղթանդամ, պարթեւ Հաակով երիտասարդ էր։ Երբ մաուզէր ատրճանակը առին վրայից, այդ Հսկան սարսափելի խղճուկ տպաւուրութիւն թողեց եւ աղաչանջ-պաղատանջ արաւ, որ մինչեւ Նախիջեւանն էլ կր գնայ կուելու, միայն թե վերադարձնեն իրեն իր զէնջեթը։ Այս դեպջը բարերար ազդեցութիւն թողեց տատանւող դիւդի վրա։ Գժաձորի Գիւմրիի եւ Անդեղակոթի մեծամեծների խնդրանօջ եւ երաչիտուորութեամբ Անդրանիկը չնորհեց այդ կոմիսարին նրա զէնգին ու պաշտօնը՝ իստիւ հրամայելով, որ այլեւս տատանելու խընդիր չլինի։ Եւ իսկապես այդ կոմիսարը այնուհետեւ իրեն չատ լաւ դեր չլինի։ Եւ իսկապես այդ կոմիսարի տաճիկների դէպի Սիսիան արչաւելու յամառ լուրերը, Անդրանիկը բաժանեց գինւորներին Սիսիանում գտնւող մեր գինւորական պահեստների մնացորդները։

Արաւիւս-Շալարի ուղղութեամբ տեղի ունենալիք արչաւանքը ամենից վտանղաւորն էր. եթե տաձիկներն այդ գծով արչաւէին, աները, որոնց փախած ընակիչները, նախօրօք իմանալու այդ ծրագիրը, դրադործելու համար՝ Սիսիանի կը րաժանէին երկու մասի, եւ Գորրադործելու համար՝ Սիսիանի ծայրամասում գտնւող Օրթագիւը, և իրենց ջաջ յայտնի ամուր դիրքերը, որով Սիսիանի կը իսլւէր։ Ռազմական այդ ծրագիրը իրադործելու համար՝ Սիսիանի ծայրամասում գտնւող Օրթագիւղ, Ջօմարտլու եւ Արաւիւս թրջատն գիւղերն իրեն անուող Օրթագիւղ, Ջուրոնին։ Նախիջնւանի կողմից եկած տաձկական զօրամասը այդ գիւղերի մէջ հանդստանալով, կողմից եկած տաձկական ու կենտրոնանալով՝ գիւղերի մէջ հանդստանալով, իրոնից եկած անձկական կորմանալով՝ այդ ծրագիրը եւ յանկարծակիի բերել հայերին։

Այդ առնիւ Անդրանիկը դարձեալ խորհրդակցունեան հրաւիրեց Սիսիանի կոմիսարներին ու վաչտապետներին եւ պարզեց նրանց յիշտորովը տեղահան անելու ռազմական անհրաժեչտունիւնը։ ժողովը տեղի ունեցաւ Բռնակոն գիւղում։ Անդրանիկը բաց արաւ ժողովը, ապա քաչւեց հարեւան սենեակը, որտեղից անչուչա լսեց ժողովում ներ եւ դէմ խոսողների կարծիքը եւ մէկ էլ յանկարծ ներս մտաւ եւ արտասանեց իրեն յատուկ կրակոտ ճառերից մէկը. չեչտեց որ ժողովականները պէտք է կտրուկ կերպով որոչեն, նել ի՞նչ են ուղում՝ «կիսալուսին, թէ՞ խաչ»։ Արչաւանքի դէմ արտայայուող նակոր Տէրունին եւ Գէորդ Գրիդորեանն անդամ հարկադրւած եղան համակերպելու, բայց առելի չուտ վախից դրդւած եւ ոչ նէ ներքին համոկականը։ Անդրանինը ժողովից յետոյ չատ էր ջղայնացած եւ չանորդեց։ Անդրանին եւ Գէորդ Գրիդորեանն անդամ հարաներ և ոչ ներ ներքին համորումից։ Անդրանինը ժողովից յետոյ չատ էր ջղայնացած եւ չանորդեց՝

Նախնական պատրաստութիւններից յետոյ տեղի ունեցաւ արչաւանքը։ Սեպտ.23-ի արչալոյան է։ Մերոնք արդէն գրաւել են ռազմանանք։ Սեպտ.23-ի արչալոյան է։ Մերոնք արդէն գրաւել են ռազմանան րուրը կարեւոր դիրջերը։ Թուրջական դիւղերը յամառ կերպով դիմադրում են, սակայն վերջը ջաչւում են դէպի Նախիջեւանի սարերը։ այդ դիւղերը կրակւեցին, այրւեցին ու ամայացան, հետեւապես խարիսի դառնալու հնարաւորութիւնից գրկւեցին։ Անդրանիկը երը տեսաւ ընկած Թուրջերի դիակները եւ նրանցից հոսող արիւնը, արտասեց եւ ձեռները ջղաձգօրէն բարձրացրեց ղէպի երկինք ու դոչեց՝ «Գո՛ւ, եթէ կաս, Աստւա՛ծ, եւ իմ Հայաստան երկրի ողջակիգւիլը տարար, ա՛ս ալ տար» · · ·

Այդ կոիւներում մի ջանի անդամ Անդրանիկի կեանջը մազից էր

կախւած, նրա կրծջի չջանչանները, գորչագոյն մեծ գդակը եւ զօրավարական ոսկեայ ուսադիրներն ու փայլուն Համազդեստը մատնում էին նրան, եւ Թչնամին, որ դիմադրում էր յուսահատօրէն, իր մահից առաջ ցանկանում էր վրէժինդիր լինել դասար (մսագործ) փաշայից։ Այդպէս էին կոչում նրան Թուրջերը, եւ պէտջ է ասել անիրաւ տեղը, ջանի որ Անդրանկը բարի եւ առաջինի յատկուԹիւններով էր օժաւած. նա իր ձեռջով արիւն Թափել չդիտէր։ Իսկ եԹէ պարձաւ ֆիդայի, Հայդուկ եւ վրէժինդիր կուող, այդ էլ կեանջի անարդար պայմանների հարկադրանջով տեղի ունեցաւ, այլապէս Սասնոյ Արծիւը կարող էր մինչեւ իր կեանջի վերջն էլ մնալ իբր մի

Ցայտնի է, որ կոիւներում Հրամանատարները աշխատում են Հազնել գորչ գոյնի Համաղգեստ եւ մէկգի են նետում աւելորդ չըճարչարրբենն, <u>Գամրբնավ ընտր</u>ոնավ աշրբբնու ռավանանին խամաս օնբրին ։ Անդրանիկը, սակայն , այդպիսի դդուչութիւններից դուրկ էր ։ Այդ հողի վրա տեղի ունեցաւ մի դէպը, որ այնուհետեւ երբեջ չը մոռացանը։ Կուի ընթեացքում , Սեպտ . 23-ին , դէզի մէջ թաղնւած մի Հուժկու Թուրջ տղամարդ անվերջ կրակում էր Անդրանիկի ուղղութեամը. մի գնդակ եկաւ վդղալով անցաւ նրա կողջով ։ Ես նկատեցի, որ նչան բռնողը յատկապէս Անդրանիկին էր ուղում խփել, անմիջապես ուժով երեցի նրան եւ գլորեցի չոր առուի մեջ ու ինքս էլ պառկեցի մօտը եւ , դիրջ բոնելով , սկսեցի անընդհատ կրակել գէպի զէդի ուղղութեամը։ Դէրի չորացած խոտր սկսեց ծխել, ապա այրւել, իսկ հուժկու Թուրքը վիրաւոր՝ չարունակում էր դիմադրել։ Շուտով վրա հասան զօրամասի գինւորները, չրջապատեցին ղեզը եւ միջից Հանեցին յաղժանգամ Թուրջին, որի ձեռները ջարդւել էին գնդակ*ներից* ։ Այդ Հերոս տղամարդը խոստովանեց , որ ցանկանում էր ըսպանել փայլուն համազգեստով փաշային . . .

Սեպտ · 24-ին գիչերեցինը Թազագիւզում ։ Հետեւեալ օրն անցանք Ուզ , ապա Ղարաքիլիսա ։ ԴրուԹիւնը Թէպէտ նախանձելի չէր արտաքին ձակատներում , բայց գոնէ Սիսիանի ձակատից անմիջական վտանգ չկար ։ Նախիջեւանի Աստապատ գիւղացի Յ · Մ ·-ին յաջողւել էր գիչերով գնալ մինչեւ իրենց գիւղը եւ վերադառնալ ։ Նրա ասելով Նախիջեւանի ամբողջ չրջանում Հայ չէին Թողել · տղամարդկանց եւ կանանց կոտորել էին , իսկ դեղեցիկ աղջիկներին տարել · չէին խնայել եւ երեխաներին ։ Գիւղերի մէջ չատ տներ դեռ լեցուն էին Հայերի դիակներով , ինչպէս եւ Հարեմները Հայ գեղուհիներով · · ·

Գորիսի չրջանում գրութիւնը սպառնական էր Ղարաղչլա**ղ**ն այ-

65

6.

ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄ

Ղարաղչլաղի աւերումից յեսույ, Թուրջերն այնջան սրտասնեւեցին, որ իջան եայլաղներից իրենց լջած դիւղերը եւ կրկին փակեցին խճուղին, այնպէս որ երժեւեկուԹիւնը կրկին Դարարասի լեռնային դժշարին ճամբովն էր կատարշում ։ Սեպտ․ 27-ին այդ ճամբով երրորդ պատգամաւորութիւնն եկաւ Գորիսից, Զանդեղուրի Ազգային Խորհրդի կողմից՝ իմորրելով չուտափոյթ օգնութիւն ։ Եկողները առաջարկեցին Անդրանիկին երկրորդ անդամ Հիմնաւորապէս մաջրել Աղուտի եւ Վաղուտին , այլ եւ բանալ խճուղին ։ Աստւած չանի , ասացին պատգամաւորները, եթէ Բուն Ձանգեզուրի Հայ ժողովուրդը մէկ օր հարկադրւած լինի նահանջելու ղէպի Հայաստանի Հանրապեաութեան սահմանները, Սիսիանի վրայով Դարալադեազ, եւ Ազուաին փակ պահէ նրա միակ կարձ խնուզին, այն ժամանակ նահանջողները մէկ-մէկու կոխկոտել կարող են ձորերի ճամբին, իսկ չատ չատերը կը գլորւեն ձորերն ու անդունդները։ Պատգամաւորները նըմանապէս յայտնեցին, որ աչխոյժ յարձակումները Գորիսի չրջանի Հայկական զիւղերի ուղղութեամբ բացատրւում է տաճկական ուժերի ժամանումով Կարեադին։ Սիսիանն անպաչտպան չթեողնելու Համար , Անդրանիկը կարդադրեց Սասունցիներին եւ Եապոնին , որ դան Սիսիան եւ մնան մի առժամանակ այնտեղ․ կարդադրեց նաեւ, որ Սիսիանից 100 գինւոր գնայ Գիւմրիւ-Գժաձորին օգնութեան։ Բուն Սիսիանի ինջնապարտպանութեան համար որոշեց զէնջի տակ առնել 25-31 տարեկան երիտասարդներին։ Այդ նոր վաչտերը դրաւեցին անմիջապէս Բազարչայ-Գիւմրիւ-Գժաձոր -Բունունիս -Թազագիւղ -ԱխլաԹեան –Ալիլու ռազմազծերը։ Զօրահաւաջը տեղի ունեցաւ տենղային արագուժեամբ, բոլոր գիւղերում, երեջ օրւայ ընթաց*ջում ։ Սիսիանի տեղական նորաստեղծ գումարտակի Կրամանատար* կարգւեց փոխ-գլխապետ Հայկ Գրիդորեանը, որ Նախիջեւանցի մի բարեխիղճ եւ քան սպայ էր։

Սեպտ. 28-ին Հարւածող Զօրամասը՝ Անդրանիկի ղեկավարու-Թեամբ՝ Սիսիանից Ուչ-Թափալարով չարժւեց դէպի Գորիս։ Աղուտին եւ Վաղուտին դարձեալ դիմադրեցին նրան։ Շուչու գնդի ղաչտային ԹնդանօԹները որոտացին, Հարւածելով Թուրջերին, որոնջ չուտով Թողին իրենց տները եւ ջաչւեցին ձորն ի վայր, Ուրուտի (Որոտնայ) վանջը եւ Համանուն գիւղը։ Ձօրամասը գիչերեց բաց դաչտում. Գորիսից եկան սուրՀանդակներ, որոնջ նամակ բերին Անդրանիկին, որով յայտնւում էր, Թէ Թուրջերն արդէն գրաւել են Հայկական Խողնավար դիւղը, եւ խնդրւում էր չտապել օգնուԹեան։

Ձօրամասը Սեպտ . 29-ին Գորիսի մօտերքումն էր , Շաքար-Ձուր կոչւած վայրում , երբ հասան նոր սուրհանդակներ եւ աւետեցին , Թէ Թուրքերը 15 վերստ նահանջել են ։ Ձիաւորներն արադացրին ըն-Թացքը ։ Երեկոյեսն զօրամասը Գորիս մտաւ ուրախ հրացանաձգու-Թեամբ տեղացիջ մեծ հանդէսով դիմաւորեցին մարտիկներին ։

Սեպտ. 30-ից մինչեւ Հոկտ. 10-ը մենք ապրեցինք անորոչ եւ տարտամ վիճակ. մեր գլխաւոր, ենկ չասեմ միակ անելիքն էր՝ ինք-նապաշտպանութեան կազմակերպումը։ Որքա՞ն զկնք եւ ռազմամը-ներք կայ, որքա՞նն է անհատական։ Քաղաքում գտնւած բոլոր ռաղ-մամներքի պահեստները հարկաւոր էր միացնել եւ եննարկել կեն-տրոնական մկկ իչխանունեան, տեղական երիտասարդներին գօրակոչի եննարկել, կազմել կանոնաւոր վաչտեր, որոչել դիրքերը եւ կարդաւորել դինւորների եւ ձիերի ուտեստը։

Ձմեռը մօտենում էր. Երեւանից ղէպի Դարալագեազ ու Ղարարաղ տանող ճամրաները չուտով ծածկւելու էին ձիւնով։ Այդ օրերին
Երեւանից հասնում են Գորիս երեք սպաներ, եւ երկու ծանօԹ հասարակական դործիչներ՝ փոխ - դլխապետ Ստեփան Սարդսեան, փոխ դլխապետ Մելիք-Հուսէյնով, սպայ Ռուրէն Նարինեան. հասարակական դործիչներից յիչում եմ միայն Կոստիա ԱԹայեանին։ Դրանց
թերած ԹերԹերից տեղեկացանք, որ Սեպտ. 14-ին տաճիկները դրրաւել են Բադուն եւ Միանան ու Թաւրիզն էլ դտնւում են տաճիկների ձեռքում։ Այդ լուրերի աղդեցուԹիւնը չատ ուժեղ էր. լաւ է,
որ առաջ չէին ստացւել, եԹէ ոչ կարող էին վատ ազդել Թէ Անդրանիկի եւ Թէ մանաւանդ ժողովրդի վրա եւ դուցէ այն ժամանակ տեղի
չունենային ՀրԹօքիւզի, Ջօմարտլուի եւ Արաւիւսի, ինչպէս եւ Ադուտու եւ Վաղուտու վերջին արչաւանքները, որոնք այնքան բարեմական եւ Թէ տնտեսական-Հաղորդակցական տեսակէտից։

Վերոյիչեալ Հինդ Հոդու Գորիս դալը մեծ կասկածների եւ մտատանջութեան մէջ ձդեց Անդրանիկին, մանաւանդ որ նրանջ եկել էին Երեւանի Հանրապետական կառավարութեան կողմից եւ որոչ առաջելութեամը։ Ցայտնի է, որ Անդրանիկն անձնական դրդապատձառներով գժտւած էր Հանրապետութեան մարմնացումը Հանդիսացող Արամի եւ այլոց Հետ, խռոված էր եւ Հ. Ց. Դաչնացութիւնից, սակայն չարունակում էր իր պաչտամունքը Քրիստափոր Միջայէլեանի եւ Սիմոն Զաւարեանի Հանդէպ. մեծ յարդանքով էր վերաբերւում Ռոստոմին եւ պատրաստ էր միչտ նրա խօսքը կատարելու։ Ինքն էլ չարունակում էր այն դործը, որ տասնեակ տարիներից ի վեր վարում էր Հ. Ց. Դաչնակցութիւնը՝ Հայ ժողովրդի ինքնապաչտպանութեան դործը։

Իր կասկածների մէջ Անդրանիկն այնջան հեռու էր գնացել, որ ենԹադրում էր նոյն իսկ, Թէ իրեն ահարեկելու համար են եկել Երեւանից։

Տրւած բացատրութիւմների վրա՝ նա Հանդստացաւ, եւ նոյն իսկ Երեւանից եկած Հիւրերի Հետ միասին ձաչեցինք եւ իսքեցինք Հայաստանի Հանրապետութեան, Անդրանիկի ու Հ. Ց. Դաչնակցութեան կենացը։ Այդ օրը Անդրանիկի աչքերում նչմարեցի արտասուքի կաթիլներ։

Թերթերի լուրերից յետոյ, ըստ երեւոյթին, չատ բան փոխւել էր դէպի լաւը, ջանի որ Դարաբասի չրջանային կոմիսար Դաւիթե Տէր-Մկրտչեանը Հաղորդում էր, թէ Շխլարի թուրջերը Հեռանում են չրջանից եւ խնդրում են Հայերից օդուել իրենց ցանջերից եւ տրեներից, միայն չայրել։ Ուրիչները Հաղորդում էին, թէ Նորսի սարերից ինայներ են լուում եւ իբր թէ թուրջերը ջաչւում են Նախիչեւանի չրջանից ու այրում են Հայկական դիւդերը. ենթադրւում էր, թէ անդլիացիջ Թաւրիդի վրայով առաջանում են դէպի Ջուլֆա-Նախիջեւան։ Միւս կողմից էլ երբեմն-երբեմն Ղափանից եւ Մեդրիից լուր էինջ ստանում, թէ թնդանօթի ձայներ են լուում Պարսկաստանի ուղղութեամը։ Անհրաժեչու էր նկատւում, որ նման պարադաներում Ձօրամասը տեղափոխւէր Սիսիան եւ Հետեւէր չրբաջանի անցուղարձերին։ Հոկտ. 10-ին որոչւեց անցնել Սիսիան, բայց յետաձգւեց, որովՀետեւ Տեղ դիւդից Հեռախօսով յայտնեցին, որ

Նախ ջան պատւիրակների Գորիս դալը, Հեռախօսով յայտնեցին, Թէ դաչնակիցները գրաւել են Բուլղարիայի մայրաջաղաջ Սօ-Փիան եւ բուլղարներն անջատ ՀաչտուԹիւն են կնջել․ յոյները մասնակցում են պատերադմին ի նպաստ դաչնակիցների․ վերջինները պաչարել են Մեցը։ Այս լուրերը չատ լաւ տպաւորուԹիւն Թողին մեզ վրա, բայց դժբախտուԹիւն էր, որ պատւիրակուԹիւնը Շուչուց էր դալիս, տաձիկների կողմից, սպիտակ դրօչակով, Հետեւապէս ինչոր մի խորՀրդաւորութիւն կար։ Երեկոյեան ղէմ, Հոկա. 11-ին, Շուչուց եկողները Հասան Գորիս։ Երեջ Հոդի էին՝ Մուչեղ Զաջար-եան, Բ. եւ Ս. Բ.՝ երեջ կուսակցութիւնից՝ դաչնակցական, սոցիալ դեմոկրատ եւ Ժողովրդական։

Նեղ ու սեղմ չրջանում ժողով է. եկած պատւիրակները յայտնեցին, որ Սեպտ. 25-ին տահիկները գրաւել են Շուչին. տահիկների դին, որ Սեպտ. 25-ին տահիկները գրաւել են Շուչին. տահիկների ուժերի մասին ստոյդ տեղեկութիւն չունին. Ասկեարանի չրջանի մի ջանի հայկական դիւղեր ոմբակոծւել են, իսկ Շուչին դրաւել են աւանց դիմադրութեան։ Երիտասարդների դինւած մասը հեռացել է ջաղաջից, իսկ իրենց էլ ուղարկել են հաղորդելու Շուչու դրաւման լուրը։ Պատւիրակները յայտնում են, որ երբեջ ցանկութիւն չունին վերադառնալու Շուչի, մանաւանդ որ իրենջ դանդեղուրցիներ են , իսկ դաշնակցական Մուչեղ Ձաջարեանը դործակցում է մեղ այնուհետեւ իբրեւ լուսաւորութեան բաժնի վարիչ։

9.

ՏԱՃԿԱԿԱՆ ՍՊԱՌՆԱԼԻՔԻ ՏԱԿ

Հոկ ւ 12ին պարզւեց պատւիրակութեան բերած թղթերից, որ տաձիկները Ձանգեղուրի գաւառապետ են նչանակել բժիչկ Միջայէլ (Միչա) Պարոնեանին , որ Ազգ և խորհրդի նախագահն էր , իսկ գաւառակաչա) Պարոնեանին , որ Ազգ և խորհրդի նախագահն էր , իսկ գաւառակապետի պաչտօն են տւել Նիկոլայ Ցովսէփեանին , որ անդամ էր նոյն
Ազգային Խորհրդի ։ Այդ գրութիւնների առիթով տեղի են ունենում
անախորժութիւններ և Այդ գրութիւնների առիթով տեղի են ունենում
անախորժութիւններ և Այդ գրութիւններին , Թէ ինչո՞ւ տաձիկները նրանց են վրստահացել եւ կարեւոր պաչտօններ յատկացրել ։ Այդ մի աւելորդ մեդադրանք էր իհարկէ , որովհետեւ տաձիկները վերջ ի վերջոյ պէտք
է աչքի առաջ ունենային այնպիսի գործիչների , որոնց հաչւի առնէր
Ձանդեղուրի համայն ժողովուրդը եւ որոնք փոքր ի չատէ հեղինակուԹիւն ունենային բոլորի աչքում ։ Այլ խնդիր է , Թէ ժողովուրդը եւ յիչած գործիչները պիտի համաձայնւէի՞ն ընդունիլ տաձկական տիրապետութիւնը . . .

Բագուի, ապա եւ Շուչու անկումը չչմեցուցիչ տպաւորութիւն էր թողել Գորիսի եւ չրջակայջի դիւղերի վրա։ Պատւիրակները իրենց Հետ բերել էին եւ մի տպւած կոչ, որով Նուրի փաչան Գանձակից դիմում էր Ղարաբաղի եւ Զանդեղուրի Հայերին՝ յորդորելով ենթարկւել Ադրբէջանի իչխանութեանը, այլապէս սպառնում էր պատժել։ Այդ կոչի մէջ յիչւած էր, որ Անդրանիկը իրը Թէ կաչառւած է անդլիական ոսկիներով եւ ժողովուրդին դէպի կորուստ է տանում ։ ՊատւիրակուԹեան տւած զեկուցումից յետյ՝ քաղաքական կացուԹիւնը
ճանաչւեց լուրջ եւ ծանրակչիռ, ուստի որոչւեց հրաւիրել ընդհա –
նուր ժողով, ուր դաւառի բոլոր գիւղերի ներկայացուցիչները պիտի
ծանօԹանային ստեղծւած վիճակին եւ վճռէին իրենց անելիքը։ Դրժբախտարար, տեղական վաչտերի դինւորները, որոնք դանւում էին
Գորիսի զօրանոցներում, բռնեցին դասալքուԹեան ճամբան, հէնց որ
իմացան կացուԹեան լրջուԹիւնը։ Հոկտ. 13-ին Ձինւորական Սորհուրդը անհրաժեչտ համարեց ուժեղացնել Սիսիանի ճակատը, ուստի
եւ Առաջին ու Երրորդ հեծեայ վաչտերը ուղեւորւեցին դէպի Սիսիան։

Նոյն օրը Զանդեղուրի չրջանի դիւղական ներկայացուցիչները Հաւաջւեցին Գորիս. ներկայ էին 61 պատգամաւորներ՝ եւ կոմիսարները։ Ժողովի սկզբում ընդՀանուր տրամադրութիւնը դիմադրելու կողմն էր, մանաւանդ մարտական կեցւած ը ունէին Տեղի, կոռինձորի, Խանածախի եւ այլ գիւղերի պատգամաւորները։ Ժողովի ընթացքում , յանկարծ , Կոռինձորից յայտնեցին , որ իբը Թէ 1100 Թիւրջ դինւորներ *ենդանօ եներով հասել են Ղարադչյադ* ։ Այս լուրն իրարանցում ձգեց **Հողովականների մէջ**, մանաւանդ որ նախադահն էր բժ . Մինաս Տէր Մինասեանը, մի տարտամ անձնաւորութիւն, իսկ ժողովականների չարջում կար Հետադային մեծամասնական յայտնի դործիչ Արմենակ Ղարագեօզեանը, որ Համամիտ էր Զանդեղուրը Ազրբէջանին կցելու գաղափարին, ջանի որ կարմիր բանակը գալու էր նախ Ազրբէջան, այսինքն՝ Բագու եւ Գանձակ, ապա Ղարարաղ-Զանդեղուր։ Այդ օրը մի կրակոտ ճառ ասաց Անդրանիկը, սակայն արդէն չատերի մտջերը պղտորւել էին. Գորիսի ներկայացուցիչներից ոմանք առաջարկում էին գիմագրել, եթէ եկողները անկարգ դօրջ են եւ բաղկացած են աեղական Թիւրջերից, իսկ եԹէ կանոնաւոր դօրջ են՝ անձնատուր լինել։ Ոմանը էլ ասում էին, թէ Բագուն, Գանձակը եւ Շուչին անձնատուր լինելուց յետոյ մենը էլ նոյնը պէտը է անենը, որ չկոտորւենը։ Գիւղացի պատգամաւորները առաջարկում էին բոլոր դէպքերում դիմադրել, ջանի որ տաճիկները կոտորել են Բազւի հայերին, իսկ Գանձակում եւ Շուչում տակաւին չեն կոտորում , որպեսզի ընկնեն գաւառները՝ Լեռնային Գանձակը, Գարտմանը, Ջրաբերդը, Խաչենը, Վարանդան, Դիգակը, ապա եւ Զանգեզուրը։ Երեկոյեան դէմ պարուեց խորհրդակցունեան արդիւնքը. ժողովը 27 ձայնով ընդղէն 21-ի որոչեց դիմադրել եւ կատարեց Ձօրավար Անդրանիկի բոլոր պահանջները։ Նման կարեւոր ժողովում 13 հոգի ձեռնպահ էին մընացել. դրանց եւս Հաչւեցինը դէմ. նման պայմաններում ձեւական մեծամասնութեան որոչումը իսկապէս փոքրամասնութիւն էր։

Անդրանիկն անժիջապէս իրեն ժօտ Հրաւիրեց Շուչու եւ Գանձակի դնդերի հրաժանատարական կազմին, սպաներին եւ իր նչանաւոր վաչտապետներին տեղի ունեցաւ զինւորական խորհուրդ, ուր ժիաձայնուժեաժը որոչւեց դուրս դալ Գորիսի փոսից եւ սպառնական դիրջ գրաւել Ուչժափալարներում ։ Ռազմաժ Թերջը պէտջ էր փոխադրել Սիսիան, իսկ եժէ չկարողանայինջ այդ անել, պէտջ էր պայժեցնել, որոլէսզի ժչնաժու ձեռջը չընկնէր։ Դուրս դալու վայրկեանին պէտջ է կոչ ուղղւէր տեղական զինւած երիտասարդուժեան հետեւելու Զօրաժասին եւ բարձրանալու Ուչժափալարները։ Ամբողջ դիչերը տենդոտ աչխատանջ տեղի ունեցաւ։

Հոկտ. 14-ին, առաւօտեան արչալոյսին, զօրջերը կազմ ու պատրաստ էին։ Մի մասն արդէն նախորդ օրը մեկնել էր Սիսիան, իսկ մնացածը Հաւաջւել էր Գորիսի Հրապարակը։ Պարզ նկատելի էր հասարակութեան բարոյալըւած վիճակը։ Ձօրամասի մեկնելուց առաջ խօսեցաւ դարալագեազցի Գրիգոր աւագ քահ. Տէր-Աւագեանը, Խանասորի պատմական տէրտէրը։ Նա յայտնեց որ Ձանդեզուրի չրջանի ժողովրդի անվճռականութիւնը եւ կուելու չկամութիւնը կարող են մեծ վնասներ Հասցնել Զանդեզուրին, այլ եւ ազդել Ղափանի եւ Սիսիանի Հայութեան վրա։ Անդրանիկը արտասանեց Հրաժեչտի իր ճառը եւ ոգեւորեց բարոյալջւածներին։ Նա յայտնեց, որ ժողովրդի անվճռականութիւնը ստիպում է իրեն լինել չատ զգոյչ՝ ապագայ պատասխանատւութեան Հանրէպ, որ այդ տատանումը Հարկադրում է իրեն խուսափել կուից Բուն Զանդեղուրում , բայց Հայ ժողովրդի Համար կայ միայն փրկութեան մի ճամբայ, դա՝ ոչ դադ թե է, ոչ տանկական տիրապետութիւնը, այլ միա՛յն եւ միայն սրբագան կռիւր. պետք է կուել եւ յաղնել, իսկ ենել վիճակւի մեռնել, դոնե կր մեռնենը պատուով : Վերջում Անդրանիկը երդւեց , որ ձիչդ է Գորիսից հեռանում է, բայց չի կարւում նրանից, նա գօրջի մի մասը միչա չփման մէջ է պահելու քաղաքի հետ եւ երբ չրըջունը հաստատ վճու կուել, առաջին հրացանի պայթեւնի հետ ինջր պատրաստ է օգնութեան հասնելու։ Զօրջերը չարժւեցին դէպի Սիսիան, մենջ էլ նրանց Հետ ․ ․ ․

Տեսարանն իրօք եղակի էր․ Դաւիթ Բէկի օրերից ի վեր նման երեւոյթ չէր պատահել․ Գորիսի բարձունքից մինչեւ Սիսիանի Ղարաքիլիսա գիւղը, ամբողջ ձանապարհին, բանակ էն դրած զօրամասերը․ ամենքը բացօթեայ, իսկ Անդբանիկը՝ վրանի տակ։ Այդտեղ էին

եւ Շուչու ու Գանձակի գնդերի մնացորդ գինւորները իրենց սպանեըով, իսկ տաճկահայ գաղթականութիւնը զօրջից առաջ էր դուրս եկել Բուն Զանդեզուրից եւ արդէն լցւել էր Սիսիանի , մանաւանդ լջւած Թրջական գիւղերը։ Կատարելապէս Հայացել էր Սիսիանը։ Այդ գիւչերը, ժամը 11-ին, Հասնում է Սիսիանի չրջանի լիազօր Զաջար Տէր – Ղազարեանը, պարթեւ Հասակով մի քաջ երիտասարդ։ Նա իր հետ բերել էր Երեւանից նոր հասած նամակներ, որոնց համաձայն Բուլղարիան Հաչուած էր եւ զինաթափ եղած, Չաթալջան ռմբակոծւում էր, տանկական զօրքերը Կովկասից քաչւում էին՝ Պոլիսը պաշտպանելու համար, եւ դաչնակիցները մտել են արդէն գերմանական Հողը։ Ինչ ասել կուզէ , այդ սրտապնդիչ լուրերը չատ ոգեւորեցին Անդրանիկին, նրան չրջապատողներիս եւ բոլոր զօրջերին։ Անմիջապես գիչերով այս լուրերը Հաղորդւեցին Գորիսի Ազգային Խոր**հըրդին, որպէսզի չենթարկւեն տա**ճիկներին։ Անդրանիկը յայտնեց, որ ինջը չուտով կը վերադառնայ Գորիս։ Ռազմական նոր Հեռանըկարներ էին բացւում․ նախ պէտը էր արդիլել տաձիկների մուտքը Զանգեզուը, յետոյ արչաւել ղէպի Շուչի եւ յետ մղել Ղարաբաղից տանկա-Թրջական ուժերը, ապա առաջ չարժւել ղէպի Գանձակ-Եւ-[w/w · · ·

Հակառակ ջաղաքական այդ լաւատես լուրերին, Հոկտ 15-ին իմացանք, որ տանիկները առաջարկել են Նորս-Մագրա-Գիւմրի - Գժաձոր չրջանի հայութեանը ենթեարկւել իրենց։ Այդ առթիւ Ղարաջիլիսայում տեղի ունեցաւ Սիսիանի չրջանի կոմիսարների եւ ժողորըրդական ներկայացուցիչների համադումարը։ Այս անդամ եւս ջաջարի սիսիանցիք միաձայն որոշեցին կուել մինչեւ վերջը։ Մահ կամ ազատութիւն – իրօք այդ եղաւ միչտ Սիսիանի կարդախօսը։ Համադումարը որոչեց՝ ա) կուել մինչեւ արեան վերջին կաթիլը, բ) դօրահաւաքի ենթարկել 20-40 տարեկաններին դի բոլոր միջոցներով բաւարարել դօրավար Անդրանիկի պահանջներին։

Համադումարը վերջացած էր, երբ վրա հասաւ Զանդեղուրի կենտրոնական Արգային խորհրդի անդամ Արչակ Շիրինեանը, որ, իրր Զանդեղուրի պատւհրակ դնացել էր Երեւան՝ իմանալու ջաղա-ջական վիճակը եւ ինդրելու օժանդակութիւն Հայկական կառավարութիւնը։ Թէպէտ Երեւանի կառավարութիւնը համաձայն չէր Զանդեղուրի ժողովրդի տեսակէտին, այնուամենայնիւ Ա. Շիրինեա-նը, իրրեւ իսկական յեղափոխական, յայտնել էր բացարձակապէս, որ ինջը կանդնած է Զանդեղուրի հայ ժողովրդի տեսակէտի վրա՝ այսինջն չհանդուրժել տաճկական կամ աղրբէջանական տիրապե-

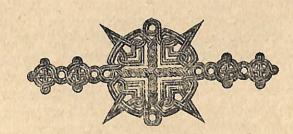
տութեանը, եւ կուել մինչեւ վերջը։ Որոչւեց Շուչու դնդի վաչտը պահել Սիսիանում , դնդապետին էլ նրա հետ , այնտեղի ինջնապաչտպանութեան համար , իսկ Հարւածող զօրամասը տեղափոխել Գորիս ։

Հոկ · 16ին Գորիսից նոր նամակ ստացւեց · ջաղաջում ամ բողջ չըրջանի ներկայացուցիչների Համադումարն է տեղ իունեցել, որ վճռել է կուել եւ Հետեւաբար Հրաւիրել Անդրանիկին եւ նրա զօրամասին ։ Ձօրամասը ճամ բայ էր ընկել արդէն Սիսիանից դէպի Գորիս , երբ եկան Բուն Ձանդեզուրի Համադումարի կողմից լիազօրւած ներկայացուցիչները եւ խնդրեցին Անդրանիկին դնալու Գորիս ։ Ձօրամասը Հուռռաներով ճանապարհ ընկաւ եւ երեկոյեան Հասաւ Գորիս ։

ԸնդունելուԹիւնը խանդավառ էր։ Նոյն օրը հասան եւ Ղափանի չրջանի ներկայացուցիչները, որոնք յայտնեցին, Թէ Ղափանն էլ ոլոչել է կուել։

Mulphq

(Շարունակելի)

ԱՀԻՄԱՇԻԱՐՅԱՑԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՒ ՏԱՐՕՆԻ ԱՇԻՆԱՐՅԸ

X

ՔԱՆ ԼԵՆԵՐՈՒ ՄԵՐ ՎԵՐՋԻՆ ՕՐԵՐԸ

Օգոստոսն էր։ Օր մըն ալ տարէց կին մը սեւցած կմախջի մը իր երեւոյթով, մեր ջով յայտնւեցաւ։ Մուչէն կուդար. դացած էր իրբ երեւոյթով, մեր ջով յայտնւեցաւ։ Մուչէն կուդար. դացած էր իրբ կեղեւներ ժողվելով կերակրւած էր ջանի մը օր։ Պատմեց Թէ Սուլ-Թանէն «ֆէրման» է եկեր, որով «ներում կը չնորհւէր» փախստական այն հայերուն, որոնջ անմիջապէս կերթային յանձնւելու «հուջ-մաթին»...։ Եկած էր լուր տալու ցաջ ու ցրիւ բեկորներուն։ Տեսած էր հայ կենդանի թողնւած ջանի մը արհեստաւորներ՝ հացադործ, դերձակ եւ կօչկակար, — որոնջ բանակի համար կ՚աչխատէին, ուրոնջ նոյնպէս յանձնարարւած էին վերադառնալ ջաղաջ, օգտւելով «աֆիչահանէին» (կայսերական ներում)։ Անտարբեր լսեցինջ զինջը. մեր մէջ վերադառնալու տրամադրութիւն ունեցողներ չեղան։ Մունե-տիկի մը պէս, վհուկի երեւոյթով այդ մամիկը, չարունակեց իր ճամրան՝ ջօլերու – չօլերու մէջէն մարդիկ ժողվելու։

Գիչերներ մեր Թափառումներու միջոցին, Հանդիպեցանք մարդկանց խումբերու, որոնք կերժային ապաւինելու «աֆիչաՀանէին»։ Չուղեցինք ու չկրցանք տարՀամոզել։ Ինչո՞ւ եւ ի՞նչ առարկուժիւններով պիտի կասեցնէինք այդ տարարաղդ մարդ – ուրւականները փրկուժեան չիւղի մր կառչելու Հաւանականուժենէն... Ու չատեր դացին։

գոյն թոցեր կը բարձրանային Նորչէնի, հասդիւն տեսանք ողջակիզգոյն թոցեր կը բարձրանային Նորչէնի, հասդիւղի, Մկրադոմի դիւղերէն, իսկ ցորեկները, դաչտին վրայ, չոջած էր աղտ – դեղին ծանըր վիթիարի ամպ մը — մուխը վառւած մարդկանց, որոնց ճարպի Հոտը, երկա՛ր օրեր, խենթացնելու աստիճան ուղեղներուս մէջ մըխրճւած էր։

Այդ օրերէն մէկն էր, երբ երկու պատանիներ եկան դանելու մեդի. մատղաչ իմ սիրելիները՝ Լեւոնն ու Գարեգինը։ Բայց ի՛նչ էր մնացել այդ Թարմ , աչխուժով ու կորովով լի կարին կորիւններէն սեւ Թափանցիկ մորթով պատած ոսկորներու զանգուածներ, որ Հադիւ կը չարժւէին իրենց ցնցուռիներու մէջ։ «Կերակրեցինը» բոված գարիով եւ եռացուցած դաղձի տար ջուրով ։ Գարեդինը պատմեց , որ ջաղաքէն կուդան․ ժանդարմի սպաներէն մէկը իր քովը առած է եդեր Լեւոնը իրը քարտուղար, Թրքացնելու յոյսով, եւ երբ օրին մէկը սրիկան փորձեր է բռնաբարել՝ Լեւոնը, կատղած՝ դանակը մխեր է սպայի փորը եւ Հրացանը առնելով Գարեգինի Հետ փախեր է։ Պէտջ չկար Թէեւ պատմելու «աֆիչահանէին» արդիւնքը, քանի որ աչքովնիս տեսած էինը վաուելու տարւող բազմութիւնները, սակայն անյագ փափաջ մր ունէինը նորէն եւ նորէ՛ն լսելու, ա՛լ աւելի մանրամասն, ա՛լ աւելի ահաւոր եղեռնի պատմութիւնները անոնց մասին անինայ փորելու մեր վէրջերը, տառապանջէն այրւելու վերջանալու փափաք մր ունեինք:

Ու այնուհետև ահաւոր լռութիւն մը տարածւեցաւ Տարօնի դաչտին վրա . դիչերները դարհուրելի և անյատակ սև երախի մը , անդունդի մը պէս տարածութիւն մըն էին մեր առջեւ ։ Ոչ մէկ լոյս , ոչ մէկ կրակ . այլ եւս դդացինը , որ մարած է օջախը Տարօն աչխարհի , ու մե՛նը մի-այն , մոլորած ու դադադած դադաններու նման , կառչած ժայռերուն , դեռ ողջ էինը ։

Սասունեն ազատւած խումրին դալը ջիչ մը աչխոյժ տւաւ մեզի եւ դիտակցութիւն… ապրելու բաղձանջին հետ ։

Ռուբէնի ձետ էին 8 – 10 հոգի, որոնցմէ կը յիչեմ սասունցի 20լօն եւ Մուչեղը, ՓէԹարա Մանուկը, Ախօն։ Ի հարկէ, արտաջնապէս աւելի առողջ եւ կենսունակ, կռիւներէն պարտւած, այդ խումրը պահւտած է եղեր այրերու մէջ։ Քիչ – չատ սնունդ ունեցեր են, վերջապէս անհնար եղած է հոն մնալ, եկած էին արտասահման անցնելու։

Ոչինչ չՀարցուցի Ռուբէնին ինչն ալ ոչինչ ըսաւ ի՞նչ էր մնացեր պատմելու պարզ չէ՞ր ամէն բան ... ։ Յամր էինչ աՀաւոր անցջերը չջրջրելու Համար , Թէ՛ մենջ են Թէ անոնջ և խուսափողական՝ մեր թագմաԹիւ ընկերներու կորուստի Հանդամանջներու նկատմամբ, բայց ինչպե՛ս հաչուիլ Կորիւնի , Տիգրանի , Մճօյի , Կիրակոսի , Մանուկի եւ բազմաթիւ հերոս ընկերներու մահերուն հետ — տառապանը ரீர ராடா எட ஓயரயாயுக் :

Պարտւած էինը չարաչար — ո՛վ սիրտ ունի վերյիչելու այդպիսի պարտութիւն։ Մոլորած ու աննպատակ թափառող մեր խումբը մեծցաւ այլ եւս։ Քան լերան եւ իր չդԹաներու վրայ ապաստանած ժողովրդի բեկորները Հաղւագիւտ էին դարձած — ո°ւր էին, կայի՞ն թե բոլորը Չարդւած էին - Աստւած դիտեր :

Միայն կառավարութիւնն էր (Հաւանարար Մուչ վերադարձած րազմութիւններէն մեր գոյութեան մասին լուր առած), որ մեր հան-

դէպ նոր Թափով Հայածանքի էր ձեռնարկած ։

Բացի ջրդական մասնակի Հրոսախմբերէն, որ սկսեր էին երեւալ արդեն մեր լեռներուն մէջ, մեծ ուժերով մեզի չրջապատելու

քանի մր փորձեր եւս կատարւեցան ։

Օր մը, երբ լեռնաչդԹաներէն մէկուն վրա տարածւած Թփուտներուն ապաստանած էինք, վաղ արչալոյսին, մեր ստորոտը տա_ րածւող հովիտի վայրէջջին եգրէն (որմէ յետոյ դաչտ իջնելու ճաժբան էր) նախ քանի մր ձիաւորներ երեւցան, ապա ՀետզՀետէ անոնց յաջորդեցին բազմանքիւ ձիաւորներ՝ չուրջ 3 - 400. որոնցմէ անջատւելով երկու Թեւեր՝ սրարչաւ առաջացան դէպի աջ եւ ձախ լեռնալանջերը, ապա կեդրոնէն եւս ուժեր, դժոխային Համազարկներով, շարժենցան Հովիան ի վեր . գնդակներու տարափով կր որոնէին մեզ ։

Մուսա բէզն էր իր աչիրէթով , որ եկած էր ոչնչացնելու ֆէդայի_ ներու վերջին մնացորդները։ Կառավարութիւնը գիտէր Սասունի

խում բին գայր եւ Հոն գտնւիլս :

Դիտակով կր հետեւէինը անոնց չարժումներուն. տեղերնիս փոխելու ոչ մէկ Հնարաւորութիւն ունէինը այլ եւս. պատահականութեամբ միայն կրնայինը փրկւիլ երկար չղթայով առաջացող թշնամիէն։ Մեր Թագստոցը պցտիկ Թփուտ մրն էր, Հազիւ 120 - 150 ջայլ չրջապատով. բիւրտերը իրենց Համադարկները աւելի մեծ եւ տարածուն անտառներուն ուղղած էին, երեւի միտքերէն չանցնելով Թէ այդ խիտ, բայց խիստ փոջը Թփուտներուն կրնայինջ ապաստանիլ։ Քանի մը գնդակներ միայն մեր ետեւի Թուփերը չօչափեց ու անոնց խումբերը մեր երկու ջովերէն անցան դէպի բարձրութիւնները. փըրկւшծ երնը:

Այդ օրւընէ սկսեալ, գրեթե ամեն օր քիւրտերու ահագին խումբեր չարք առ չարք խուդարկութիւն կր կատարէին լեռներու մէջ, սարսափելի ոռնոցներով եւ բազմաթիւ հրացաններու որոտներու ուnhygne Flowed p:

Սեպտեմբերը կը մօտենար։ Ծառերը եւ Թուփերը կր մերկանա_ յին իրենց տերեւներէն. այլ եւս անհնար էր ապաստանիլ անոնց. կրնարէինը խոռոչներ, բացւած ըներ ժայռերու ստորոտը, բաժնւելով փոջը մասերու : Ցուրար սկսած էր արդէն ։ Միւս կողմէ դայտերու մեն այլեւս սպառած էր հացահատիկը. ռուսական բանակի առջեւէն փախչող մուհանիըները սրբեր տարեր էին ամէն ինչ — ինչո՞վ ապրիլ։ Սովայլուկ մարդկանց խումբեր կր տեսնեինք երբեմն, որոնք թափառէին այս ու այն կողմ ։ Մեր մէջ յանդգնութիւն ու կորովն யு பயுயாயல் நீர யுழுக்கா எக்கத் நாடாப் எட நாடியடியோ ஓயு நி சி நிக்நாட், 0րինակ . արչաւան քներ կազմելու դաչտէն անցնող մուհանիրներու վրրա եւ անոնցմէ խլելու ուտելիք։ Հետզհետէ լեռներէ անհետացան մեր բեկորները. չատերը անոնցմէ ցրւեցան կոտորածներուն դործօն մասնակցութիւն չունեցող սասունցի քրտական աչիրէթներու մէջ («Շէկօ տուն», Բագրանցիներ եւայլն):

Մեր չուրջ կամ մեզ մօտիկ վայրերու չուրջ հացիւ 100 - 120 հոդի կր մնային, որոնք ռեւէ դինով փրկւելու միջոցներ կր խորհէին։ Բոլորի ձգտումն էր անցնիլ ռւսական բանակ, որ մեր հաչւով հեռու չպիտի լինէր։ Ամենէն ծանր Հարցը Հմուտ առաջնորդներ («վալադ») գտնելն էր, որ գիչերային ճամրաներ լաւ գիտնար եւ առաջնորդէր խում բերը :

Ռուսական բանակին Հասնելու Համար առաջին մեկնողը պուլանրիցի Մարտիրոսն եղաւ («Վարժապետ»), որ փոքրաթիւ ընկերնե_ րով Թողուց մեզ։ Մասնաւորապէս տենդոտ սպասման մէջ էին ամենջը՝ հետեւելով մեր պատրաստութեան․ անհասկնալի հաւատով րոլորը կը կարծէին որ մեզ ընկերանալով աւելի հաւանականութիւններ կունենան ազատելու . իսկ այդ գործով դրադւող Գաւառեան Տիգրանը եւ մէկ ջանի այլ ընկերներ խիստ գաղտնի կուղէին պահել մեր մեկնումի պատրաստութիւնները, որպէսզի մեծ բազմութիւն չՀաւարւի եւ այդպիսով դժւարանայ մեկնումը։ Կասկածի եւ դժգոհութեան մինոլորտ մր ստեղծւեցաւ. իմ պնդումին որ բոլորս մէկանց ճամբայ ելնենը, ջանի որ երեջ առաջնորդ միայն ունէինը, մեր ընկերները ոչ մէկ կերպ Համաձայնեցան ։

Վերջապես, մեզմէ խիստ ղժգոհ, բաժնւեցաւ փոթր Արամր թանի մր տասնեակ խլեակներով եւ իր երկու առաջնորդներով։ Անոնք րնարեցին Պուլանրիրի ձամբան , որ Պլէջան լերան ստորոտէն կանդներ։ Մերինները գտան բաղելցի ճարեթը, որ գիտեր Ախյաթ - Մանարկերտ ճամրան ։ Պէտք էր օր առաջ մեկնիլ . այլեւս անգնար էր այդ

պայմաններու մէջ մնալ. նոյն իսկ միջոց չունէինք սպասելու, որ լուսինը վերջանայ — դիչերները կէս ցերեկ էին, չնորհիւ խիստ պարզկայ լուսնի լոյսին։ Վճռեցինք եւ իրիկուն մը, երբ դեռ նոր արեւը անհետացաւ լեռնաչղթայի ետեւ, կարդի ձգւած մեր 36 հոգինոց խումբը արադ սկսաւ իջնել լեռն ի վար . . . :

IX

ՓԱԽՈՒՍՏ

Խոր Հովիտի մէջ էր, որ կը պատրաստւէինք մեր մեկնումին։ Ինձ Հետ եղող ընկերներ մշեցիներ էին — Տիգրան, կօշկակար Արմե-նակ, երկու Ցարօներ, Կոնչօյեան ՅովՀաննէս, Տէր – Ձաջարեան Ցակոր, վրացի Ալեքսանը (որ տարիներ առաջ ինկած էր Մուշ եւ Հոն ամուսնացած), սպայ Միսակը, բիթլիզցի պատանի մը՝ Ոստանիկ եւ մեր վալատ Ցարէթը։ Ռուբէնի Հետ կային 8 – 10 Հոգի եւ ջանի մը ինծի անժանօթ մարդիկ։

Քիչ մը դարի էր աւելցած, որ ծեծեր եւ «Հաց» էինք եփեր քարի վրա։ Ռուբէնն ալ դեռ Սասունէն բերած կաչիէ պարկ մը ունէր երկյարկանի, վարի յարկը լեցւած էր Հէլվայով, որ անձեռնմանելի կը
պահեր մեր ադահ աչքերէն եւ քիմքերէն։ Գարիի «հաց»-երը բաժնեցինք։ Վերջին վայրկեանին Լեւոնը եւ Գարեդինը եկան ինդրելու,
որ դիրենք եւս առնենք։ Մինչեւ այսօր ալ անհասկնալի կը մնայ ինծի, Թէ ինչո՞ւ մչեցիները եւ Ռուբէնը հակառակեցան այդ երկու
Թչւառ պատանիները մեղ ընկերակցնելու։ Հակառակ իմ պնդումիս
ու սպառնալիջներուս, անկարելի եղաւ համողել։ Եւ մահւան տխրուԹեամբ եւ աննկարագրելի դառնուԹեամբ ու դարչանքով մեր այդ
երկու Թանդադին կորիւնները Թողուցին մեղի ու հեռացան ժայոերուն մէջ...։ Մինչեւ այսօր դեռ անոնք աչքիս առջին են խայԹող

Երկարահասակ, նիհար, դալուկ դէմքով, հիւանդադին լայն բացւած աչքերով վալատ Յարէքն էր, որ մեր խմրի առջեւ ցցւած՝ կը քաներ լեռնէն վար։

Մ Թնչաղ էր, երբ մօտեցանը Մեզրադետին եւ նւազած ջուրի Հունով մը անցանը միւս կողմը։

Կարծեմ 17 – 18 Հոգիներս միայն զինւած էինք՝ անզէնները մեր մէջ առած : Ցառաջապահ վալատին հետ կը քալէինք քանի մը հոգի և կար եւ վերջապահ երկու հոգի : Կը յառաջանայինք զգուչութեամբ, բայց չատ արագ : 40 քիլոմեթերէ աւելի ճամբայ ունէինք մինչեւ ար-

ՄՈՒՇԻ ԼԵՌՆԵՐԷՆ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿ ԱՆՅԱԾ ԽՈՒՄԲԻՆ ՄԷԿ ՄԱՍԸ 1.- Ռուբեն. 2.- Կոմս. 3.- Փէթարա Մանուկ. 4.- Գանառեան Տիգրան. 5.- Գաշնակց․ Ակումբի Պօդոս. 6.- Փէթարա Ախօն. 7.- Տէր - Զաքարեան,

Միւսները աննանաչերի են։ կարւած Մանազկերտի մօտ հասնելու միջոցին, 1915 սեպտ․ 16-ին)

չալոյս, մեր ցերեկւան Թագստոցը Հասնելու Համար։ Քանի մը ամայի դիւղերու քովէն անցանք։ Տեղ – տեղ դեռ մարդկային Տարպի եւ այրւած քի Հոտեր կային։ Մահմեղական մուհաձիրներու փոքրա– Թիւ կարաւաններու ձայները կը լսէինք Հեռուէն որ կանցնէին։

Ամբողջ գիչերը տենդադին արագութեամբ կը կտրէինք Դուրանը իր լայնութեամբ, Հարաւ – արեւմուտքչն հիւսիս – արեւմուտք, հատնելու համար Վարդենիս դիւղի հտին տարածւող ձորերուն մէկուն։ Ցարէթը չատ լաւ ծանօթ չէր այդ վայրերուն. Ոստանիկը իբր թէ դիտէր, բայց անփորձ պատանին երկար դեդերումներ ընել տւաւ մեղ։ Ցոգնած – ջարդւած, հաղիւ մեղի ձգեցինք ձորի մը գլխուն ցրցւող ժայոերուն տակ։ Լոյսը կը բացւէր արդէն եւ դիմացի ափէն երկարող կածանէն կը տեսնէինք ձիաւոր եւ հետեւակ բաղմաթիւ քրտական խումբեր, որոնք իրենց «լօ – լօ»-ներու կանչերով, կիչնէին Մըչոյ դաչտը։ Այնքան ջարդւած էինք դիչերւան 8 – 9 ժամ անընդհատ քայլքէն, որ անդդայ ինկանք ժայուհրու ձեղջւած քներու մէջ եւ ընտ-

Սպասեցինը արեւմուտըին, որմէ յետոյ ըիւրտերէ ապահով էին համբաները։ Կերթայինը դէպի Նէմրութի դագաթը, ուր թէ՛ անվը-տանդ էր եւ թէ բարձրութենչն կրնայինը ուսումնասիրել Ախլաթի դիծը։ Բայց հետեւեալ դիչերը չկրցանը հասնիլ եւ հարկադրւած էինը կէս ճամրուն մնալ. ճամրան կորսնցուցած, ինկեր էինը խորխորատեներու մէջ։ Բարերաղդարար Նէմրութի եւ Գրդուռի ստորին լանջերու վրա չատ փոջրիկ պուրակ մը տեսանը եւ այլեւս անկարող չարժեկու՝ հոն նետւեցանը. լոյսը կը բացւէր։ Պատահական պատսպարտն մրն էր եւ վտանդաւոր։ Ուրիչ ճար չունէինը. չուրջը երկար տարտծութեամբ լերկ լանջեր էին։ Քնանալ չէինը համարձակեր. նեղ չաւիղ մը պուրակի ըովէն վար կերթար. Ախլաթի ճամրան էր։

Խիստ մտաՀող՝ պատրաստ եւ ծայրայեղ զգոյչ մեր չարժումներուն մէջ՝ ապաստանած էինք կիսատերեւաԹափ պուրակին, երբ, յանկարծ, ԱխլաԹի կողմէն, ճամբայէն երեւցան նախ էչերու կարաւան մը, իսկ անոնց ետեւէն քանի մը քիւրտեր։ Արեւ կար, բայց ցուրտ էր։ Պուրակը երեւի չատ դրաւիչ տեսք չունենալուն Համար, անոնջ նախընտրեցին պուրակէն 150 - 200 մետր վարը իջեւանիլ՝ բարհնաց կենդանիներուն ՀանդստուԹիւն տալու Համար։ Կը դիտէինք ահոնց չարժումները։ Մտովին խորհելով - տեսնւելու պարադային - ողջ թռնելու մասին, երբ բեռցւած էչերէն մէկը դանդաղուԹեամբ մեր պուրակի եղրին երեւցաւ եւ դունչը փոքրիկ Թուփերու տերեւներուն պարզած՝ մեղի կը մօտենար։

Իջեւանած տեղերնիս ջուր չկար. նախորդ գիչերը նոյնպէս ջուրէ զուրկ մնացինք. ցորեկն ալ ծարաւը ջաչեցինք. դարէ «Հաց»-ը ա՛լ աւելի ծարաւցուց մեղ. կը տառապէինք։ Հազիւ քիչ մը մինած՝ սկըսանք վերելքը դէպի Նէմրութի դադաթը՝ դանդաղ եւ անոյժ։

Դեռ մուն էր, երբ Հասանը պաղած ձիւնի խոչոր չերտի մը, որուն տակէն նոյնչափ պաղ կանքիլներ կը վաղէին։ Պապակած՝ ինկանը ծունկերնուս վրա ցեխերու մէջ եւ աղահունեամբ բերան առինը ջրախառն ձիւնի կտորներ։ Վերջապէս, յադեցանը եւ չարունակեցինը բարձրանալ բոլորովին դադան, ուր վինիարի ապառաժներու բացւածըներու մէջ կը մնային յաւհտենական սառոյցի չերտերը։

Արչալոյսը բացւեցաւ. մեր առջեւ փուած էր սջանչելի Համայնանրիչակ մշուչի մէջէն Վանի բերդի. կերեւար նաեւ ջաղաջամիջի ձերմակ գօրանոցը... Երջանիկ էինք ամենքս – ինչո՞ւ, չեմ դիտեր։ Վերադարձաւ մեր Հոդեկան Հանդստութիւնը. յոյսը ծաղեցաւ բոլորիս մէջ եւ կորով մը՝ ամէն դինով աղատելու։ Լո՛ւո ամենքս, մեր անթարթ Հայեացջներն ուղղեր էինք կախարդող Վասպուրական աչխարհի կողմը, ուր վառ ու իրական կերեւնային մեզի մեր ընկերնեգործը, – անխախտ յոյսի վառ ձրադ մը ջերմութեամբ լեցուց մեր Հոդին. կարծես աղատւած էինք արդէն։

Ախլաթի դաչար մեր ոտքերու տակն էր, իսկ մեզմէ աջ կը բացւէր Նէմրութի Հրաբխային Հսկայ անդունդը, որուն լայնածաւալ խորքին մէջ կը տեսնէինք երկու լճակ՝ մէկը վճիտ կապոյտ Գրդուռէն եւ Նէմրութեն դրկւած, միւսը՝ դէսլի արեւելք՝ ջերմուկ։ Լճակ մը, որուն չոդիները ամպ էին կաղմած։ Դիտակով երեւցան քանի մը մարդիկ, որոնք անդունդին պուրակներուն մէջ կրակ կընէին. Հաւանաբար Թիւրք բանակէն փախած դինւորներէն էին, որոնց Հետ դործ ունեցած էինք արդէն...։

Վալատ Յարէ թի ցուցմունչով՝ դիտակը ուղղեցինը Ախլաթի դաչտին, ուսումնասիրելու Համար մեր անցնելիջ ուղին։

Մանազկերոր Ախլաթեն բաժնող մեզմե հիւսիս դանւող լեռնա-

չղթայի սասրոտը գրաւեց մեր ուչագրութիւնը։ Դաչտի մէջէն եւ ծովափէն բաւական ներս բարձրացող երկգագաթ մլուրներու վրա, տեսանջ ջանի մը տասնեակ ձերմակ վրաններ, աստ աւելի վար, դէ-ալի ծովը երկարող գծին երկարութեամբ՝ ձերմակ եւ գորչ վրաններու խումբեր – տաձկական բանակն էր, կասկած չունէինջ, կ՝ենթարու խումբեր – տաձկական բանակն էր, կասկած չունէինջ, կ՝ենթարու խումբեր, որմէ յետոյ... ռուսական բանակը։ Բայց ի՞նչպէս անցնիլ այդ չղթայէն։ Այդ ցորեկը եւ Հետեւեալ ցորեկը ամբողջուկին մեր Հանգստութեան եւ դիտակով երթայիջ անցջեր փնտռելուն յատկացուցինջ։ Գլխաւորապէս Ցարէթը, Ռուբէնը եւ ես յանձն արտած էինջ այդ դործը, դիտակը փոխն ի փոխ իրար կանցնէինջ մեր դիտողութիւններու հետ ։

Ուրիչ ճամրայ չկար . Հիւսիս – արեւմուտքը Նազուկ լիճը եւ Պուլանըին էր , որ պիտի հեռացնէր մեզ մեր նպատակէն . աջ կողմերնիս , Վանայ լճի հարաւային ափերն էին . չէինք դիտեր Թէ որո՞ւ ձեռքն էին այդ ափերը , Վանը , եԹէ այդ կողմը տաճկական զօրքերու վըրաններ չկային , ուրեմն Թիւրքերը աւելի առաջ են դացած ։

Որոչեցինը Հետեւեալ դիչերը իջնել ԱխլաԹի դաչար եւ մեր միտըերու մէջ դծած ուղղուԹեամբ առաջանալ, ջանալով Հասնիլ դիմացի լեռնաչղԹային, որ կը տանէր ղէպի Մանաղկերտ։ Մեր անցնելիը ծրադրւած ուղղուԹեան վրա կը տեսնէինը չորցած առւակներու երկար փոսեր, որոնը կրնային աննկատելի դարձնել անցջը։

Մեր ծրագիրը կարմած էինջ. այլեւս անկարելի էր տատանիլ։
Վերջին կարդադրութիւններ ըրինջ. խստօրէն Հրամայեցինջ ծայրայեղ զգուշութեամբ ջայլելու, խօսելու, եւ առաջապահներու ամէն
մէկ ջայլն ու չարժումները դիտելու ու անոնց օրինակին հետեւելու
անմիջապէս։ Դաչտ իջնելէ վերջ, երկար չարջով մը կը ջայլէինջ,
մերթ Ռուբէնի եւ մերթ իմ տռաջնորդութեամբ։ Վրաններէն դեռ
չատ հեռու էինջ, երբ բաղմաթիւ ձիերու ոտնաձայներ հասան մեդի։ Տափեցանջ փոջրիկ փոսերու մէջ. հաւանաբար չրջուն պահակ
խումբեր էին, որոնջ լռութեամբ եւ ցրւած չղթայով անցան դէպի
ծովափ։ Երբ բաւական հեռացած էին, հապնեպով ելանջ եւ աւելի
արագ առաջացանջ։

Այժմ արդէն մեր երկու կողմերը բանակն էր... Օգտադործելով դետնի եւ առուներու բացւած ջները, մեծ արազութեամբ անցանջ այդ վտանդաւոր դօտիէն եւ գրեթէ Հասած էինջ լեռնաչղթայի ստորոտը, երը անսպասելի կերպով մեր առջեւը դետակ մը տեսանջ, որ կը Հոսէր տարածուն, բայց ոչ խոր ձորէ մը։ Լեռնէն տեսած չէինջ

լով ու ղայրացած՝ Թիւրջերէն պոռացինը՝ «Անիծեալնե՛ր, չէ՞ջ կըրնար ձեր չները դապել, չո՛ւտ յետ կանչեցէջ»:

Մեր յանդուղն եւ յուսահատ այս կանչը իր աղդեցութիւնն ունեցաւ լսեցինք պահակ – հովւին ձայնը, որ կանչեց չուները։ Այլեւս վայրկեան մր իսկ անկարելի էր կորսնցնել արագացուցինք մեր քայլերը խումբը հետեւեցաւ մեղի եւ իջանք ջրի ափը, ուր ոչ մէկ անցջ կար։ Կօչիկով, հաղուստներով մտանք մէջը, թիւրքերէն բարձրաձայն իրար կանչելով՝ «Օսման, այս կողմէն», «Հասան, կամաց անցիր», եւայլն։ Այդ ատենն էր, որ նկատեցինք ահադին հօտեր ոչխարներու իսկ հովիւները (որոնք, հաւանարար, դինւորներ էին)՝ ջնած տեղերնէն չրչարժեցան իսկ կընայի՞ն սպասել, որ բանակին մէջ, դօրքեն դատ ոեւէ մէկը իրենց քթին տակէն անցնէր...։

Ամեն ըս անցած էին ը արդէն դետակէն եւ Հեւ ի Հեւ լեռն ի վեր կր քայլէին ը։ Լերկ ու բուսաղուրկ, Հսկայ լերան բաղմաթիւ Թեւեր էին, իրարմէ դատւած նեղ ձորակներով։ Ծայրայեղօրէն յողնեցուցիչ ճամրայ։ Պատսպարւելու ոչ մէկ վայր։ Պէտք էր ամէն զինով լեռնաչղթայի վրայէն անցնիլ եւ մեղի ձդել Մանաղկերտի ետին։

կես դիչերը արդեն անցած էր, իսկ մենք դեռ ահադին ձամրայ ունեինք առջեւնիս։ Կեն Թադրեինք, որ այլեւս Թրքական գօրքի չպի-տի հանդիպեինք, բայց առաջապահներ, անչուչտ, պիտի ունենար ԱիրաԹի դաչտին մէջ սպասող բանակը։ Ո՞ւր էին անոնք։ Անխնայ էինք մեր խումրի նկատմամր. կը ստիպեինք արադացնել քայլերը. ծարաւր եւ անօԹուԹիւնը ուժաԹափ էր ըրած չատերը, եւ պատանի Ոստանիկը, որուն ոտքերը այլեւս կը հրաժարւէին տանիլ դինք, ինկաւ դետին, կիսամեռ։ «Ձեմ կրնար, դացէք դուք, ես կը մեռնիմ», րսաւ եւ աչքերը փակեց։ Ի՞նչ ընել. չալկելու վիճակ ոչ մէկը ունէր այդ տառապայի վերելքին մէջ. Թողուցինք ձորակի մր մէջ մեռնելու Ոստանիկը...։

Ամ էն կողմ Թափ Թփած է ին պայթեած եւ չպայթեած ռում բերու կրտորներ եւ ռում բեր, դատարկ փամ փուչաներ, Թղթե կտորներ. ուրեմն, նոր կոիւներ են եղեր այդ տեղեր. ռուս բանակը, ուրեմն, չատ հեռու պէտը չէ որ լինի։ Ուժասպառ, բայց փրկութեան սեմ ին հասնելու դիտակցութերնը մեր ուղեղներուն մէջ դամ ւած՝ ոյժ կուտայինչը մեր ոտջերուն ։ ՅարէԹը ըսած էր , Թէ գազաԹին չատ մօտ աղրիւրի մը պիտի Հանդիպինչը․ եւ իրաւ , վերջապէս , Հասանջ այդ փրկարար ակին ու անյագօրէն Թափւեցանջ վրան ։

Գազաթը չատ մօտ էր. մութին մէջէն կը տեսնէինը անցքը գադանի վրայէն եւ ձախ կողմը՝ պղտիկ սրածայր բարձրունիւն մը։ Ցարէթեր ըսած էր, թե անցնելիք ճամբան նորէն անջրդի է. մեր ընկերներէն մէկը տիկ մը ունէր, որ Հանեց, ջրով լեցնելու Համար։ Ենթադրելով, որ չուտով կր համնի մեր ետեւէն, լառաջացանք եւ մօտեցանք գագաթին ։ Այդ վայրկեանին էր , որ ձախ կողմի բարձրու– *թեան վրա ցցւած սեւ սուեր մր նչմարեցինը եւ անմիջապէս չարա*գուչակ սպառնական կանչ մը՝ «Հուն բի՞նա» (ո՞վ է եկողը)։ Կայծակի արագութեամբ կռահելով որ բանակի պահակներն են, նորէն կրկնեցինը մեր խաղը․ պատասխանեցինը Հաստատ ձայնով , Թէ Թբբջական այսինչ զօրաբաժնէն ենը եւ որ կերթանը Հետախուզութեան. ոսյալ Միսաջն էր խօսողը։ Թերեւս առանց կասկածելու, միայն Հե– տաջրջրութեան , ծիւելիջ կամ ուտելիջ խնդրելու դիտումով , պաՀակը միաժամանակ կ՝իջնէր դէպի մեզ։ Մեր չփոթութիւնը կատարեալ էր. մօտենալուն պէս պիտի հասկնար իրողութիւնը. իրար հրթմչակելով Թափւեցանը լերան միւս կողմի դառիվայրէն դէպի ձորերը։ Պահակը հասկցաւ անմիջապես, որ խարեութեան զոհ է դացած, ա-Հարեկ՝ «յօ – յօ» Հաւարը պոռաց եւ Հրացանը արձակեց։ Աղմուկի վրա , մեր աջ կողմի ձորակէն դուրս Թափւեցաւ ահադին խուժան մբ՝ պոռալով եւ անկանոն Հրացանաձգութեամբ։ Մենջ ոչ մէկ գնդակ արձակեցինը. անընդՀատ եւ խմբւած կը վաղէինը ու կը գլորւէինը դէպի ձորը. դնդակներու տարափը մեր գլուխներու վրայէն եւ կոդերէն կր դարնւէր ժայռերուն եւ Հոդին։

Տասը ըսպէ միայն տեւեց այդ բոլորը։ Մենջ յատակն էինջ. Հետասնորող չկար այլեւս։ Բայց ջուրի պաչար առնող մեր ընկերը մընաց միւս կողմը (Հետադային նա կրցած էր Սիփանի կողմէն ադատիլ ու դալ)։

Ցարէքեր անդուք խոտունեամբ կը վաղէր եւ կրոտիպէր մեզի Հետեւելու իրեն։ Ձորերէն դէպի չղքաներու Թեւեր, նորէն վայրէջջ ձորեր, նորէն վերելը լեռնային այդ լարիւրիննոսէն։ Մոռցած էինջ ե՛ւ յոդնունիւն ե՛ւ ջաղց ե՛ւ ծարաւ. պէ՛տջ էր փրկւիլ...։

Արչալոյսը չառագունած էր արդէն, երբ Մանազկերտի դաչտի ծայրամասերը երեւցան։ Բացարձակ ամայութիւն ամէն կոդմ. «չէզոջ գօտիի» մէջ էինջ։

Այժմ մեզի Համար կենսական Հարցը կր մնաը ռուսական բանակի վայրը դանելը։ ԽորՀեցանը բանակի խուզարկու խմբի մր կերպարանքը առնել. այլեւս վախը անհետացած էր բոլորի սրտէն։ Իջնելով դէպի Մանազկերտի դաչտր՝ մօտեցանը ամայի պզտիկ դիւղի մը. երկար դիտելէ վերջ՝ նկատեցինք փոքրիկ ծուխ մը, որ կը բարձրանար տունէ մր ։ Շգթայ կազմած՝ զինւածներս յառաջացանը, չրըջապատեցինը տունը եւ ծեծեցինը դուռը. բացողը բիւրտ պատանի մըն էր, որ ահարեկ՝ լեզուն հազիւ աչրժեց բերանին մէջ ու արձանաձաւ : Հարց - փորձ րրինը : Երկու բանակներէն ալ փախուստ տրւող ջիւրա բնակիչներէն էին. կոյր մայր մր ունէր․ օճախին վրա կորկոտ կը խաչէին՝ ձաչ եփելու համար։ Ըսինը Թէ չպիտի վնասենը իրենց, եթէ մեղ ջիչ մր ուտելիջ տան եւ ըսեն թէ ռուս բանակը ո'ւր կը գտնւի։ Կոյր պառաւր, երեւի մեր ձայներէն կռանեց, որ իրենց վնասելու իրապէս ցանկութիւն չունէինը, ըսաւ պատանիին որ Հորած տեղէն իւղ Հանէ․ տղան մառանի անկիւնէն պզտիկ պուտուկ իւղ հանեց եւ տւաւ մեզի ։ Ռուս բանակէն տեղեկութիւն չունէին . չաբաթ մը առաջ միայն անոնդմէ խումբ մր երեւցած էր այդ կողմերը. կ'ենթագրեին, որ իրենցմէ 2 − 3 բիլոմետր հեռու գիւզը կրնային լինել։ Խնդրեցինը պառաւէն, որ իր Թոռը տայ մեզի՝ դիւղը ցոյց տալու համար. պառաւր, հոդեկան խռովջով, յօժարեցաւ Թոռը ընկեհանրբն դբժ, բևժշերներով սև «իև դիավ քևյոն» արվրաս ին վբևադարձնենք իրեն ։

Տղան առաջնիս ձգած, երկու գինւածներու հետ, չարունակեցինը մեր ճամրան : Մ թնած էր արդէն , երբ պատանին ըսաւ , թէ դիւղը առջեւնիս է։ Իրաւ, մեզմէ քանի մը հարիւր քայլ հեռու նկատեցինք սեւ կոյտեր, իսկ անոնդմէ դուրս, մեր ձախ կողմը՝ ծառի պէս բան մը։ Որոչեցինը 8 – 10 Հոգի , Յարօյի առաջնորդութեամբ , գիւղը ճամբել հետախուզելու։ Երբ մեր յառաջապահները մօտեցած էին գիւղին, նչմարւած ծառէն երկու ստւերներ բաժնւեցան եւ չատ արագ դէպի դիւզը դացին . ձիաւոր էին , անչուչա ։ Նկատելով այդ , մեր խումեն անաժանուն ին ճայնբեն, դբև յասաչատազրբեն Գաքանմի դՀՏ Հն թողնելու մտահոգութեամբ։ Հետախոյզները անհետացած էին գիւդին մէջ, երը խառն Հրացանաձգութիւն լուեցաւ գիւղէն։ Փութացինջ պաչարման օղակ կազմել. Տիչը այր վայրկեանին, դիւղին աջ կողմէն ղէպի լեռը չարժւեցան սև ստւերներու խումբեր․ անկասկած բարեկամներ չէին։ Մենջ Համազարկ ուինջ անոնց վրա եւ աչխատեցանը կտրել ճամրանին։ Հրացանաձգութիւնը 10 - 15 վայրկեան տեւելէ վերջ՝ դադրեցաւ։ Փութացինը մտնել գիւղ, ուր մերինները գըրաւեր էին բերդի նմանող բարձրութիւն մը։

Պատմեցին որ ջիւրտ կամ չէրջէզ փախստական գիւղացիներ են եղած երեւի , որոնք գիչերները գիւղ կուգան կերակրւելու եւ պաչար տանելու լեռը։ Բակի մը մէջ խոչոր կրակ մը վառւած էր, ահագին կաթեսայ մը կեռար վրան . կորկոտ էր ։ Մեր ճաչը պատրաստ էր . Հինգ ամսէ ի վեր տաջ կերակուրի երես չէինջ տեսած ։ Գիւղը ջիւրտի չէր. չատ քաղաքակներւած էր արդէն բիւրտի դիւղ լինելու Համար։ Պրնակներ , պատառաջաղ – դանակ , երկաթե մահճակալներ եւ ճերմակ պատերով սենեակներ...։

Լաւ տեղաւորւեցանը. պահակներ դրինը բերդին վրա եւ ճաժրայի ուղղութեամը։ Լոյսը բացւհցաւ. ուսումնասիրեցինը գիւղը եւ չրջակայքը։ Գիչերւան կուին ձի մըն էր սատկած ու քովը հէյպէ մը (տոպրակ), պաչարով լեցուն։ Գիւղի ջովը ոչ րարձր բլուր մը կար, որուն վրա բարձրացանը Տիդրանը եւ ես։ Մանազկերտի դաչտր մեր առջեւն էր փուած . կը դդայինք, որ մօտեցած ենք փրկութեան Հան-

Ամբողջ ցորեկը, դիտակը աչքերնուս՝ կը սպասէինք տեսնել ոեւէ կենդանի էակ, չարժում, ոեւէ նչան ռուսական բանակէն։

Ու ահա , կեսօրւան մօտ , նչմարեցինը մեզմե չատ հեռու ձիաւորներու խումբ մը, 50 - 60 Հոգիէ բաղկացած ։

Խումբը կիսալուսնի ձեւով դանդաղօրէն կը յառաջանար մեր bտեւ ձգած լեռնաչգնաներուն կողմը։ Ովջե՞ր էին՝ Թիւրջե՞ր, ջիւրտե՞ր։ Կանոնաւոր զօրջեր էին , մութ մոխրագոյն եւ միատեսակ Հագնռած . ինչպէ՞ս Հասկնալ։ Մեր գլուխը կը պայթեցնէինը. սիրտերնիս ուրախութենկն ուռած, կից - կտուր մեր տպաւորութիւնները եւ են-**Թադրութիւնները կը յայանէին**ը իրար։ Վերջապէս, նկատեցինը, որ ձիերու պոչերը կարւած էին . Թրջական ձիերու պոչերը կարւած չէին , րայց կրճար կապւած ըլլալ... Ուրախ էինք սակայն, բնադդօրէն կր

Տարօրինակ է ըսել, որ այդ ողբերդական պայմաններու մէջ իսկ, մշեցիներու եւ սասունցիներու յարաբերութիւնները կը չարունակէին չատ պաղ լինել եւ թշնամական իսկ։ Սասունցիներու խումբը Ռուբէնի հետ առանձին տուն էր ինկած, առանձին կուտէին, իսկ ես, ակամայէն, ի հարկէ, մշեցիներու կողմը կը համարւէի եթե ողբերդական չլինէր, բաւական ծիծաղելի էր:

Այդ յարաբերութեան հետեւանջն էր, որ հետեւեալ դիչեր արտայայտւեցաւ, երբ իջանջ դաչտ. հանդիպեցանջ չէրջէզ ամայի նոր դիւղ մը, ուր աջաղաղի կանչ մր լսեցինջ բացւող արչալոյսին:

ՉՀետաջրջրւեցանք աքաղաղով և մեր Հոդերը ունէինք : Ռուբէնը եւ սասունցիները պնդեցին , որ վտանդաւոր է մնալ դիւդին մէջ և պէտք է ցորեկով չարունակել ճամ բան՝ Համարելով այդ չրջանը արերենն ռուսներէ նւաճւած և եւ եւ իմ խումբը խոհեմութիւն կը Համարկինը սպասել իրիկւան եւ դաչտը կտրել դիչերը : Երկար ու անախորժ վէճերէ վերջ , անոնք բաժնւեցան մեղմէ եւ ճամ բայ ելան դէպի Մանազկերտ : Իսկ մենք Հանդստացանը ու մութը իյնալէն յետոյ մի-այն ճամ բայ ելանը :

Կանցնէինը Մանադկերտի Հռչակաւոր «քռա»յէն (Հրաբիային բարերու անապատ մը), որ պատերազմէն առաջ աւազակային որջ մըն էր։ Մեր ճամբուն վրա տարածւած էին խրամներ ու այս ու այն կողմ Թափւած էին Հարիւրաւոր դատարկ փամփուչաներ եւ ռուսերէն նամակներ ու դրքերու երեսներ։ Ձինւորներու իրենց տուներէն ստացւած նամակներ էին։ Այլեւս կասկած չունէինք, որ ռուս բանակը Մաշնագիերտ էր։

Արչալոյսը նոր բացւած, Հեուէն նկատեցինը Մանաղկերտի բերդը եւ գիւղաբաղաքը։ Պուլանըի տանող ճամրայի մօտ ցրւած ժայռերու մէջ պահւած՝ դիտակը ուղղեցինը քաղաքի կողմ։ Եռ ու դեռ. ձիա-ւորներու մեծ խումրեր. հափունջիներով ու փափախներով մարդիկ. կրնա՞ր անես մեծ խումրեր. հափունջիներով ու փափախներով մարդիկ.

Ձիաւոր բազմունենեն մեծ խումբ մը բաժնւած , մեր ջովեն անցնող ճամբայեն մեր կողմը կուդար․ երեւի Հետախուդունեան կերթային։ Որոչեցինը վրացի Ալեքսանին – իրը ռուսերէն դիտցող – մէկ ուրիչի հետ անոնց առջեւ դրկել։ Մեր չապիկներէն մէկը (որ ժամանակին ձերմակ էր եղած) դրօչակի մը պէս փայտի մը ծայրին՝ անոնջ ելան ձամրու վրա։ Տեսանը, որ ձիաւոր խումրը կանդնեցաւ եւ քանի մը ձիաւորներ սրարչաւ մեր տղաներուն հասան, առին իրենց մէջ եւ մօտեղան խմրի առջեւր կանդնած ձիաւորին։

Ժամանակն էր, որ մենջ եւմ երեւայինջ։ Ելանջ ժայռերու մէջէն եւ մօտեցանջ կոզակներու խումբին։

Գրկարաց ընդունեցին մեղ. Հարազատի դուրդուրանքով չրջապատեցին փախստականներուս։ Սպան երկու կողակ ընկերացուց խմրին, եւ ժամէ մը Հասանք կողակներու դլխաւոր կայանը, ուր, բարհրաղդարար, անվտանդ, Հասած էր արդէն Ռուբէնը իր ընկերներով։

duphq

վերջ

Բանակցութիւնները Հայ - Հայկական

ъьия вечелеч

30 Հոկտ. 1919 թ., առաւօտեան ժամը 12ին ներկայ էին բոլոր անդամները։ Նախագահում էր, ըստ ընդունուած հերթի, Պ. Ս. Վբրացեան. *ջարտուղարի պաչտոնը յանձն առաւ Պ*. Ց. Քոչարեանը։

Նախագահ .- Հարցնում է, թէ ի՞նչ եղանակով սկսել մեր դրաղումները. արդեօք դիմել կէտ առ կէտ ջննութեան մեզ արած առաջարկութիւնների՞, թէ նախ ծանօթեանալ ամբողջութեան եւ ապա անցնել առանձին կէտերի քննութեանը։

Որոչւում է նախ մաջերի փոխանակունիւն ունենալ առաջարկների ընդհանուր սկզբունըների մասին։

Նախ . Ս . Վրացեան ._ *Պատւիրակութեան առաջարկութերւնները* պարունակում են երեք գլխաւոր խնդիրներ. նախ՝ կառավարութեան կազմակերպութեան մասին, երկրորդ՝ պատւիրակութեան մասին եւ երրորդ՝ խորՀրդարանի կազմութեան մասին։

Մեզ առաջնորդող գլխաւոր ելակէաը պէտք է լինի առաջիկայ խորհրդակցութեան ժամանակ Մայիս 28-ի ակտը, որով մեր կառավարութիւնը յայտարարել է Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանը։ Այդ ակտը ընդունւած է նախ Փարիզի Ազգ. Պատւիրակութեան կողմից, որը դեռ դրանից չատ առաջ արել էր նոյն յայտարարութիւնը ամբողջական Հայաստանի մասին ։ Պէ տք է ընդունենք Հայաստանի Հանրապետութեան անկախ գոյութիւնը, որը ունի իր կառավարութիւնը եւ իր խորհրդարանը, եւ այդ ելակէտը իբրեւ հիմը ընդունելով՝ անենք մեր հետագայ առաջարկները։

Doublind նախ խորհրդարանի մասին՝ պէտք է ընդունել, որ ներկայ խորհրդարանը ժողովրդական ընտրունեան արդիւնք է։ Ճի՛չդ է, որ հայութեան որո, հատուածներ, ինչպէս եւ որոչ մասեր Հայաստանի հողի որոչ պատճառներով չեն մասնակցել այդ խորհրդարանի ընտրութիւններին, այդ մասին կարող է խօսջ լինել արդարացի կերպով, եւ անչուչա, պէտը է լայն Հնարաւորութիւններ տրուին այդ բոլոր մասերին էլ կատարել ընտրութիւններ եւ իրենց մասնակցութիւնը բերել Հայաստանի խորհրդարանին։ Այսպիսով, մենք ընդունում ենը, որ պէտը է Թոյլ տալ լրացուցիչ ընտրութիւններ թէ՝ այժմեան Հայաստանի այն վայրերուն, ուր նրանք տեղի չեն ունեցել, եւ Թէ Թիւրջահայաստանի սահմաններում , որ հնարաւոր է նոյն պէս եւ արտասահմանեան կարեւորագոյն հայկական գաղութներում։ Եւ այդ ճանապարհով կարելի է ներկայ խորհրդարանը լրացնել եւ ոչ [] լուծել, ինչպէս առաջարկւած է պատւիրակութեան կողմից։

Կառավարութեան վերաբերմամբ եւս մենջ ընդունում ենջ, որ միութիւնը կատարելապէս յաջողցնելու Համար պէտը է կառավարութեան կազմի մէջ մացնել նաեւ արեւմաահայ հատւածի ներկայացուցիչներ, նոյնիսկ աւելի մեծ թեռով, ջան արեւելահայ ներկայացուցիչները:

Գալով պատւիրակութեան կազմին՝ նոյնպես Համամիտ ենջ, որ Փարիզում դոյունիւն ունեցող երկու պատւիրակունիւնները միանան եւ կազմեն մէկ պատւիրակութիւն, որը պէտը է գործի ամբողջական Հայաստանի անունից եւ կազմւած լինի Թէ՝ արեւմտաՀայերից եւ Թէ արեւելահայերից։ Համամիտ ենը, որ այդ պատւիրակուԹեան նախագահը լինի Պօղոս փաչա Նուպարը։ Ահա՝ մեր ընդհանուր տե– սակէտները առաջադրւած խնդրի վերաբերմամբ։

- վ . Թէքէհան .- Հարց է տալիս՝ արդօք կառավարութիւնը այժմ եւ եթ պէտը է կազմեի, թէ խորհրդարանի կազմութիւնը լրացնեined lemul:
- Ս. Վրացեան. Այժմ եւ եթ կարելի է մտցնել որոշ փոփոխութիւններ եւ լրացնել կառավարութեան կազմը. ներկայ խորհրդարա_ նր կը չարունակի իր նիստերը, մինչեւ որ կատարւեն առաջարկւած փոփոխու Թիւնները նրա կազմի մէջ։
- Ն. Տէր Ստեփանեան.- *Հարցնում է՝ ինչպէ՞ս վարւել ներկալ* խորհրդարանի չարունակւելու ղէպքում, եթէ նոր կազմւած կառավարութիւնը անվատահութեան ջւէ ստանայ նոյն խորհրդարանից։
- վ . Թէքէեան ._ Հարկ է Համարում բացատրել, որ Պ . Վրացեանի այն խոսքերը, թէ Մայիս 28-ի ակտը ընդունւած է նաեւ Փարիցի Ազգ. Պատւիրակութեան կողմից, ուրեմն կարող է մեզ իբրեւ ելակետ ծառայել, ճիչդ են միայն այդ ակտի առաջին մասի վերաբերմամբ — այն է՝ Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանի Հռչակման մաոկը։ ըւ կոճն, տաաւինակունկերը տիմ դասիր տնմեր հահատահաւ-

89

Թիւն արած էր նոյեմը. 7-ին. իսկ դալով այդ նոյն ակտի մէջ եղած այն կէտին, Թէ ներկայ կառավարուԹիւնը մնում է Միացեալ Հայաստանի կառավարուԹիւն, այդ կէտը չէ ընդունւած Փարիզի պատերրակուԹեան կողմից, եւ Հէնց այդ մասին է, որ Ազդ. պատւիրակուԹիւնը Հեռադրել է Երեւան կառավարուԹեան եւ ընտրել է յատուկ պատդամաւորուԹիւն, որ եկել է բանակցելու կառավարուԹեան հետ։ Այդ մասին Ազդ. պատւիրակուԹիւնը խօսել է նաեւ ՀանրապետուԹեան պատւիրակուԹեան Հետ Փարիզում եւ արծարծել է իր տեսակէտները։

Դրւած Հարցերից, իր կարծիջով, նախ պէտք է Համաձայնու-Թիւն կայացնել կառավարութեան մասին, ապա պատւիրակութեան եւ գրանից յետոյ արդէն խորհրդարանի վերակազմութեան մասին։ Խորհրդարանը իր ներկայ կազմով կարող է ամէն րոպէ անվստահու-Թեան քւէ տալ կառավարութեան եւ այդպէս առաջ բերել դժւարու-Թիւններ նրա դործունէութեան Համար, այնպէս որ ներկայ խորհրրդարանի նոյն իսկ առժամանակեայ դոյութիւնը դժւար է Թոյլ տալ։

Ս Վրացեան - Բացատրում է, որ խորհրդարանի ֆրակցիան իր հրահանդները ստանում է կուսակցութիւնից, եւ եթէ այժմ մեր միջեւ կայանայ համաձայնութիւն, ըստ այնմ էլ կը վարւի ֆրակցիան։ Իրթեւ ապացոյց առաջ է բերում նախորդ կօալիցիօն կառավարութեան պատմութիւնը, երբ խորհրդարանի մէջ Դաչնակցական ֆըրակցիան ոչ մի դժւարութիւն չէր յարուցանում կառավարութեան դէմ։

Ս. Ցարութիւնեան - Ճիչդ է Պ. Վրացեանի բերած օրինակը՝ անցեալ կօալիսիօնի մասին , բալց այն ժամանակ մեր կուսակցութիւ– նը խորհրդարանում ունէր լենարան, այժմ նա այդ չունի։ Ես ընդունում եմ , որ եթե Համաձայնութիւն կայանայ մեր մէջ , խորհրըդարանը կը պաչապանէ այդ եւ անվստահութեան ջւէ չի տայ, բայց Հէնց այդ Համաձայնութեան յաջող իրագործման տեսակէտից աւելի յարմար կր լինի, որ խորհրդարանի գործունկունիւնը մի առ ժամանակ ընդ-Հատւի, ինչպէս այդ տեղի ունեցաւ անցեալ ապրիլ ամսին, կօալիսիօն կառավարութեան կազմութիւնից լետոլ։ Միատարը խորհրդարանի գոյութեան եւ գործունէութեան ժամանակամիկոցին կօալիսիօն կառավարութիւնը կր ներկայացնէ այն անպատեհութիւնը, որ կառավարութեան առաջարկները օրէնքները եւ, առՀասարակ, զործունկութիւնը կ'ենթարկւի գնահատութեան խորհրդարանում տիըող որոչ կուսակցութեան տեսակէտից ։ Ուստի կառավարութեան այն անդամների առաջարկութիւնները, որոնը չեն պատկանում այդ կու– սակցութեան, խորհրդարանում պաչտպանող, լուսաբանող չեն ունենայ ուրիչ տեսակէտից, եւ այս պատճառով այդ նախարարները կը Հանդիպեն դժւարութիւնների եւ Հնարաւորութիւն չեն ունենայ արդիւնաւէտ դործունէութիւն ցոյց տալու։ Միատարը խորհրդարանի լուծումը կամ նրա գործունէութեան դադարումը ժամանակաւոր կօալիսիօն կառավարութեան դործունէութեան ընթացջում, մինչեւ նոր խորհրդարանի ժողովւելը, անհրաժեչտութիւն է, եթէ ցանկանում ենջ, որ կօալիսիօն կառավարութիւնը լինի կենսունակ եւ դործ կատարէ։

վ. ԹԷքԷԽան — Աւելացնում է, որ նոյնիսկ ենքէ որ եւ է կուսակցունքիւն փոքրամասնունքիւն էլ ներկայացնէ խորհրդարանի մէջ, դարձեալ կարող է որոշ դեր կատարել, ինչպէս այդ եղել է նախորդխորհրդարանում, իսկ ներկայ պայմաններում, երբ որոշ հոսանքներ ոչ մի ներկայացուցիչ չունեն, ստեղծւած կօալիսիօն կառավարու— Երւնը դժւար պայմանների մէջ կը լինի, ենքէ խորհրդարանի դործունէունքիւնը չարունակւի:

Մ. Ցարութիւնեան — Համաձայն է, որ որոշ անյարմարութիւններ կարող են լինել ներկայ դրութեան մէջ, բայց այդ կարող է միայն կարձ ժամանակ տեւել, մինչեւ որ խորհրդարանի կազմը լրացւի մեր ընդունած եղանակով:

ւվ ԹԷԲԷԽան. — Մեր հիմնական առարկութիւնը եղած դրութեան դէմ այն է, որ Արեւմտահայութիւնը ներկայացւած չէ կառավարութեան (խորհրդարանի մէջ), եւ կուղենք այդ բանը իրադործւած տեսնել երկու կողմերով էլ։ Եթէ այդ իրադործւի միայն կառավարութեան մէջ, կը լինի միակողմանի։ Արտաքին աշխարհի աչքում մեր դատը յաջողութեամբ տանելու համար պահանջւում է, որ Թիւրջահայաստանը եւ թիւրքահայութիւնը ամբողջ ուժով ներկայացւած լինին թէ՛ կառավարութեան եւ թէ խորհրդարանը արձակւի մինչեւ նոր հիմունքներով նոր խորհրդարանի հրաւիրւիլը, թերեւս հնարաւոր լիանի, որ խորհրդարանը համանակուրդ ստանայ, մինչեւ որ բարեփոխւի լրացուցիչ ընտրութիւններով, այդ մասին կը խօսենք յառաջիկայում։

Մ. Վրացեան. - Արտաջին աչխարհի համար կարեւորը այն է,
որ երկու հատւածները միանան մէկ կառավարութեան եւ մէկ խորհրդարանի մէջ։ Գալով այժմեան խորհրդարանի վերաբերմամբ եդած անպատեհութեան՝ այդ հեչտ է վերացնել մի կողմից լրացուցիչ
ընտրութիւններով, միւս կողմից էլ միջոցներ ձեռջ առնելով, որ կառավարութեան եւ խորհրդարանի մէջ անվստահութեան Հարց չծագէ.

. այդ կարելի է անել դիւրաւ , քանի որ խորհրդարանի ֆրակցիան են– Թարկւած է կուսակցուԹեան հրահանդներին ։

- վ . ԹԷքԷեան ԵԹԷ խնդիրը միայն կուսակցուԹիւններին վերաբերւէր , դեռ կարելի կը լինէր դրան Համաձայնւել , բայց Հարցը վերաբերում է երկու Հատւածներին . պէտք է դրանց միուԹիւնը յաջողացնել ե՛ւ կառավարուԹեան , ե՛ւ խորՀրդարանի մէջ:
- Ս․ Վրացեան Ներկայ խորհրդարանում կան արդեն որոչ Թւով արեւմտահայերի ներկայացուցիչներ, մնում է լրացնել պակասը, որ- պեսզի արեւմտահայերի եւ արեւելահայերի Թւերը հաւասարւեն։ Մենջ կարծում ենջ, որ Հայաստանի անկախութեան ճանաչումից յե- առոյ, ապագայ խորհրդարանը կընտրւի երկու հատւածներից էլ անխատիր, առանց սահմանափակելու նրանց Թիւը։
- վ. ԹԷքէեան. Մենք եւս ընդունում ենք, որ ապադայում, Հայաստանի ճանաչումից յետոյ կազմւեն ընհանուր կառավարութիւն եւ խորհրդարան, անկախ որ եւ է հատւածական սկզբունքներից, բայց մինչեւ մեր հարցի լուծումը պէտք է պահենք այդ յարաբերութիւնը. մենք դեռ կախում ունենք կոնֆերանսից եւ պէտք է այժմ պարզ ցոյց տանք, որ թիւրքահայութիւնը հաւասարապէս մասնակից է Հայաստանի կառավարութեան եւ խորհրդարանին։
- Ս․ Ցարութիւնեան. Մեր բոլոր առաջարկների նպատակն է իրագործել Մայիս 28-ի ատկը եւ դրա համար պէտք է միացնենք երկու հատւածները։ Այդ տեսակէտից սկզբում այդ պէտք է անել արհեստական ձեւով, այսինքն՝ հաւասար մասնակցուժեամբ երկու պետական բարձր մարմինների մէջ, այն է՝ կառավարուժեան եւ խորհրդարանի։ Եւ եժէ այդ ընդունենք, պէտք է դանք այն եղրակացուժեան,
 որ միաժամանակ երկու մարմիններն էլ փոխւեն։ Խորհրդարանում
 այդ փոփոխուժիւնը յաջողացնելու համար պէտք է նրան դադար
 տալ եւ կառավարուժիւնը ժամանակաւորապէս իր վրա առնէ խորհրդարանի դործառնուժիւնները։
- Ա. Ցարութիւնեան. Արեւմտահայութեան մի մասը, այն է՝
 այժմեան Հայաստանում ապաստանած Թիւրջահայերը, ներկայացւած են մեր խորհրդարանում։ Ցետոյ, հարց է ծադում, Թէ նւավադոյնը ինչջա՞ն ժամանակ է հարկաւոր, մինչեւ որ ամէն կողմ կայանան մեր ծրդրած լրացուցիչ ընտրութիւնները եւ պատդամաւորներր հասնեն Երեւան։

Մաջերի փոխանակութիւնից պարզւում է, որ դրա Համար առ նւազն երեջ ամիս կը պաՀանջւի։ Պ․Մ․ Ցարութիւնեանը դանում է չափազանց անյարմար խորհրդարանի դործունէութիւնը դադարե– ցնել երեք ամսով եւ ամէն ինչ Թողնել կառավարութեան, այնպիսի մի ժամանակ, երբ կարող են լինել չատ կարեւոր խնդիրներ։

- Ս. Ցարութ իւնեան Քանի որ մենք ընդունում ենք, որ խորՀըրդարանը ոչ Թէ լուծւում է, այլ դադարեցնում է նիստերը, յատուկ խնդիրների Համար կարելի կը լինի արտակարգ նիստ հրաւիրել. այդ Հարցի չուրջ կարելի է Հէնց այժմէն ՀամաձայնուԹեան գալ։
- վ. ԹԷքԷեան Գտնելով Հանդերձ, որ նոր կազմ ւած կառավարութիւնը կը վայելէ մեծ Հեղինակութիւն եւ կարող է դործել մինչեւ նոր խորհրդարանի կազմութիւնը, նոյնպէս Համաձայն է, որ կարելի կը լինի յատուկ ինդերըների Համար արտակարդ նիստ Հրաւիրել։
- Ն․ Տէր Ստեփանեան.– Արտայայտւում է դրա դէմ․ ջանի որ ներկայ խորհրդարանի կազմը Թերի է, նրա նիստի հրաւիրւելը կա– րող է դժւարուԹիւններ ստեղծել կառավարուԹեան համար։
- Մ. Ցարութիւնեան. Հարց է զմում , Թէ՝ ինչպե՞ս վարւել, եԹէ յաջողւեն . արդեօք չի՞ կարելի ուրիչ միջոցով օգնուԹեան գալ այդ դէպքում :
- Պ.Պ. ԹԷքԷհան եւ Տ. Ստեփանհան արտայայտւում են այն մըտջով, որ այդ դէսլջում կարելի է Թողնել Փարիզի Ազդ. Պատւիրակու-Թեան, որ նա իր կողմից նչանակէ խորհրդարանի պատդամաւորներին։

Ապա խօսջը դառնում է պատգամաւորների Թւի մասին։

- վ . ԹԷքէհան ... ԵԹԷ ընդունենը այժժեան պատգամաւորների Թիւը 80 հոգի, որոնցից 13 հոգի արեւմտահայեր են , մնում են 67 ռուսահայեր , ուրեմն , կը մնայ Թիւրջահայերի Թիւն էլ հասցնել մինչեւ 67 , րայց Թերեւս կարելի լինի պակասացնել ընդհանուր Թիւը ։
- Ս. Ցարութիւնեան. Պաչտպանում է այն միտքը, որ եղած Թիւը կարելի է պակասացնել եւ ցոյց է տալիս դրա եղանակը։
- Ս. Վրացեան. Փորձը ցոյց է տալիս, որ 80 Հոգին էլ ջիչ է, որովՀետեւ դրանցից ոմանջ բացակայում են, մի մասը մտնում է կառավարութեան մէջ, չատերը պէտջ է աչխատեն յանձնաժողովներում ։ Այս բոլորը պէտջ է աչջի առաջ ունենալ։
- Մ. Ցարութիւնեան. Մենջ մինչեւ այժմ պատդամաւորներ ենջ ընտրել այն չրջաններից, որոնջ մտել են Հայաստանի սահմանների մէջ. այդ չրջանները օգտւելով որոչ իրաւունջներից՝ բաժանել են եւ այժմ այն տեղերի հետ, որոնջ ներկայացուցիչներ պէտջ է ուղար-

կէն խորհրդարան, բայց իրենք չեն մտնում Հայաստանի սահմանների մէջ եւ, հետեւաբար, պարտականութիւններ չեն կատարում ։

Մաջերի փոխանակութիւնից պարզւում է, որ այդ բոլոր դաղութները ընդ-Հանուր կերպով այժմ էլ կատարում են Հայաստանի ջաղաջացիութեան որոշ պարտականութիւններ ազդային տուրջի եւ դինւորադրութեան միջոցով եւ դրանով կապւած են Հայաստանի հետ։

- Ս․ Վրացեան. Այժմ անցնում ենք պատւիրակութեան կազմին։
 Մենք ընդունում ենք այն հիմնական սկղբունքը, որ երկու պատւիրակութիւնները պէտք է միացնել եւ դարձնել մի ամբողջական Հայաստանի պատւիրակութիւն։ Երկրորդ՝ մենք դանում ենք, որ թէ՛
 արեւմտահայերը եւ թէ արեւելահայերը պէտք է ներկայցւած լինեն
 այդ պատւիրակութեան մէջ։ Նոյն իսկ ոչ մի անյարմարութիւն չենք
 դանում, որ արեւմտահայերը աւելի մեծ թւով ներկայացւած լիեն։
 Մի կէտ միայն մենք դանում ենք անյարմար եղած առաջարկութեան
 մէջ, այն է՝ որ պատւիրակութեան նախադահը լինի միաժամանակ
 Հայաստանի վարչապետը։ Մենք դանում ենք, որ վարչապետը պէտք
 է անպայման մնայ երկրում եւ անձամբ ղեկավարէ կառավարութեան
 դործերը, այլապէս առաջ կը դայ իչխանութեան երկւութիւն։
- Վ. ԹԷքԷեան. Բերում է օրինակ, երբ վարչապետը եւ պատւիրակութեան նախագահը ամփոփւած են միեւնոյն անձի մէջ. դա
 Յունաստանի վարչապետ Վենիզելոսն է, որ ահա 8 ամիս է ինչ Փարիզում է իբրեւ պատւիրակութեան նախագահ եւ այդ մեծապէս նրպաստում է նրա նպատակի յաջողութեան։ Մասնաւորապես Փարիգի Ազգ. պատւիրակութեան նախագահը, որ տարիներից ի վեր զբաղւած է Հայաստանի քաղաքական դատով, կարող է աւելի մեծ վստահութիւն վայելել եւ աւելի յաջողութեամբ վարել մեր դատը, եթէ
 վարչապետի դիրքն ունենայ։ Իրականի մէջ նա այդ դիրքից օգտւելու չէ, քանի որ մենք կ՝առաջարկենք մի դեր վարչապետ ընտրել
 այստեղ, որը կը վարէ այստեղի դործերը։
- Մ․ Ցարութիւնեան Ինչպէս երեւում է բերւած առաջարկնեբից, կառավարութիւնը որոշ խնդիրների մէջ պէտք է Հաչւի առնէ վարչապետի կարծիքը, եւ դա իրապէս չափազանց անյարմար է եւ հրրեմն նոյն իսկ անՀնարին:
- վ. ԹԷքէեան. Խնդիրը վերաբերում է միայն այն Հրահանդներին, որոնջ տրւում են պատւիրակուԹեան եւ այդ խնդրում, ի Հարկէ, պատւիրակուԹեան նախագահը ձեռնհաս է եւ նրա կարծիջը հարցնելը պահանջում է Հէնց նոյն դործի չահը։
 - Ն. Տէր Ստեփանեան. Մենք այստեղ ի նկատի ունենք այն դէպ-

ըերը, երբ Հարցը վերաբերւում է այս կամ այն դիմումը անելուն Դաչնակից պետութիւններին, եւ այդ դէպքում, ի Հարկէ, Հարցնե– յու է նախադահի կարծիքը։

- Ս․ Ցարութիւնեան. ի Հարկէ, պէտը է Համաձայնւել, որ ներկայ դէպքում այդ ոչ Թէ իրական նչանակուԹիւն կունենայ, այլ աւելի արտաքին, յոկ իբրեւ պատւոյ դիրը։
- վ. Թէքէեան. Գանում է, որ Հարցը պէտք է դրւի այնպէս, որ Թիւրքահայաստանին միանում է Ռուսահայաստանը եւ դրա Համար հառավարութեան նախագահը պէտք է լինի Թիւրքահայ։
- Ս Վրացեան Ոչինչ դէմ չունենը, որ վարչապետը լինի Թիւրջահայ, րայց ջանի որ կառավարուԹիւնը կաղմւում է վարչապետի ձեռջով, այդ ինչպէ՞ս կարելի է իրականացնել բերւած առաջարկու-Թեան պայմաններում, եԹէ վարչապետը պէտք է մնայ Փարիզում։
- Ն․ ՏԷր Ստեփանեան Ձեւականութեան կողմից կարելի է այնպէս անել, որ վարչապետը լիազօրութիւն տայ «դեր – վարչապետին», որին նմանապէս կրնտրէ խորհրդարանը։ Մենջ պնդում ենջ, որ պատւիրակութեան նախագահը միեւնոյն ժամանակ լինի եւ վարչապետ — այդ միայն մի խորհրդանչան է, որ արեւելահայութեւնը միանում է արեւմտահայութեան։
- Ս. Վրացեան Նորից պաչապանում է իր տեսակէտը եւ բերում է նոր օրինակներ, երբ կարող են անպատեհուժիւներ առաջ գալ նըրանից, որ վարչապետը դանւում է Փարիզում եւ ոչ երկրում ։ Գործի չահի տեսակէտից էլ պահանջն արդարացի չէ, քանի որ պատւիրակուժեան նախադահը իբրև այդպիսին արդէն իսկ կարող է անել ինչ
 որ անհրաժեչտ համարէ։
- վ. ԹԷքԷԽան. Վարչապետի եւ պատւիրակութեան նախագահի մի անձի մէջ ամփոփւելը պահանջում է գործի չահը։ Օտարների աչթում տպաւորութիւն Թողնելու համար էլ անհրաժեչտ է առնել այս թայլը, որովհետեւ օտարներից չատերը յաճախ պնդում են, թէ Թիւրջահայերը եւ ռուսահայերը միմեանցից տարբերւում են եւ հա-

կառակ են . մեր պատւիրակութեան նախագահին այդ տիտղոսը տալով` ամենջին էլ կապացուցանենջ , որ մենջ իրօջ միացած ենջ ։

Ն. Տէր – Ստեփանեան – Մենջ մեր մէջ նոյն իսկ կարող ենջ ներջին համաձայնութիւն կայացնել, որ պատւիրակութեան նախագահը օգտւի միայն վարչապետի տիտղոսից եւ Հանրապետութեան ներջին դործերի մէջ չխառնւի. այդ բանը մենջ կարող ենջ երաչխաւորել։

Մ․ Ցարութիւնեան - Գտնում է, որ այդպիսի լոկ անւանական դիրքով մի վարչապետ ընդունելը որոշ չափով նոյն իսկ կարող է վարկաբեկիչ նկատւել։ Մենջ չենջ կարող երաչխաւորել, որ ուրիչ-ները խորհրդարանի մէջ չխօսեն այդ մասին տարբեր եղանակով եւ մենջ չկարողանանը դրա առաջն առնել։

վ. ԹԷքէեան. — Դաչնակցութեան Համար պատւաւոր մի ելջ կը լիներ ընդունել Պօղոս Նուպարին այդ ձեւով, իբրեւ մի անձ, որ տարիների ընթացջում վարել է Հայկական դատը Եւրոպայում, եւ Դաչնակցութիւնը ինչը, բարենորողումների չրջանում, ոյժ է տւել նրա Հեղինակութեան։

Ն․ Տէր – Ստեփանեան – Պօղոս Նուպարը ներկայ դէպքում Հանդէս է դալիս իբրեւ արեւմտահայերի կողմից ընտրւած վարչապետ, եւ այդ տեսակէտից էր, որ Փարիզի Աղդային Համազումարը, Դաչնակցականներն էլ մէջը հաչւելով, նրան միաձայնութեամբ ընտրեց նախադահ պատւիրակութեան։

Ս․ Վրացեան — Նորից զարդացնում է իր միտքը, Թէ ինչո՛ւ անյարմար է լոկ անւանական տիտղոս տալ Պօղոս Նուպարին։ ԱռարկուԹիւնը ներկայ դէպքում ոչ Թէ Պօղոս Նուպարի անձի դէմ է, այլ
սկզբունքի։ Մենք ի նկատի ունենք նաեւ այն հանդամանքը, որ Պօդոս Նուպարը անիրադեկ է մեր երկրի պայմաններին, դանւում է
Փարիզում եւ հնարաւորուԹիւն չունի լինելու Հայաստանում անմիջապէս ղեկավարելու համար կառավարուԹիւնը։ ԵԹէ խնդիրը պատւոյ տիտղոսին է վերաբերում, ինչո՞ւ չմտածել մի ուրիչ ձեւի մասին, օրինակ՝ տայ նրան խորհրդարանի նախադահի տիտղոսը։

վ. Թէքէհան եւ Ն. Տէր – Ստեփանհան – Ցայտնում են , որ խոր-Հրդարանի նախագահի տիտղոսը եւրոպական տեսակէտից առանձին մի փայլ չի ներկայացնում , ուստի յարմար չեն դտնում այդ առաջարկը:

Ապա խորհրդակցութերւնը ընդհատուում է։ Ցաջորդ նիստը նչանաեւում է երեկոյեսն ժամը 8-ին խորհրդարանի նախադահի առանձնասենեակում ։

(Շարունակելի)

Ստորագրութիւններ

Հին ԹՈՒՂԹԵՐ

I

Հ. 3. Դ. կենտր. Դիւանի թղթերում կայ մի գրութիւն, ուր անծանօթ հեղինակը 1920 թ. յունւարին, գրի է առել մի շարք տեղեկութիւններ ու կարծիքներ Արսէն Թոխմախեանի մասին։ Երեւում է, որ հեղինակը մօտից ճանաչել է Թոխմախեանին, այդ պատճառվ նրա գրածները զուրկ չեն հետաքրքրութիւնից։ Այստեղ տալիս ենք այդ գրութեան էական մասերը։

« Արսէն Թոխմախեանը, ասւած է այնտեղ, հայաստանցի էր, վանեցի և աջանօթե էր իր երկրի կարգ ու կանոնների, չատ լաւ գիտեր Տանկահայաստանի աշխարհակրութիւնը եւ մեր պատմութիւնը։ Նա տանկահայ գեղջուկին այնպէս լաւ էր նկարագրում, որ կարծում էիր թե իսկական պատկերն ես տեսնում։ Յաղթանդամ էր կագմւածքով, ապոււ՝ ձայնով, անկեղծ՝ խօսքով, ղէմքի վրա միչտ
փայլում էր վառվոււն ժպիտը։ Այնքան պարղ ու հասարակ էր բնութիւնով, որ չսիրել նրան անկարելի էր։ Վերին աստիճանի ներողամիտ էր ու համրերող։ Երեք – չորս ամսով մի սենեակում ապրել
ենք, տասնեակ տարի ամենամօտիկ յարաբերութիւն ունէինք հետր
եւ ոչ մի անդամ նրան բարկացած չենք տեսել։ Բայց որքան հեղ ու
համրերող էր սովորական, առօրեայ բաներում, նոյնքան անընկճելի
էր դաղափարի մէջ։

Մօտաւորապէս 30 – 32 տարի սրանից առաջ նա ուսուցչութեամբ էր պարապում Լադողեխի հայոց դպրոցում։ Այն ժամանակները հայկական աչխարհում ամենապաչտելին Խրիմեան Հայրիկն էր։ Թոխմախեանը Թողնելով ուսուցչութիւնը՝ դնաց իր հայրենիջը։ Ցայտնեց Խրիմեանին իր պատրաստակամութիւնը։ Խրիմեանը խորհուրդ էր տւել տաճկահայերի լացն ու կոծը հասցնելու ռուսահայեղբայրների ականջին։ Հետեւելով Հայրիկի հրահանդներին՝ Արսէ-նր, ջանի որ վարդապետ չէր ձեռնադրւել, ուսումնասիրում էր անհան տեղն ու տեղը, տաճկահայերի դարտն ու ցաւը, եւ անցնելով ռուսահայոց սահմանը, չատ անդամ ծպտեալ կերպով (Հսկողութեան

Նա Եւրոպայից չէր գալիս՝ պատւաստելու մեղ վրա Եւրոպայի գաղափարները։ Ռուսաստանից չէր գալիս՝ տարածելու ռուսական սոցիալիզմը։ Նա գալիս էր Հայաստանից, հայ դեղջուկի մօտից՝ կպցնելու մեր սրտերը նրանց սրտերին, յայտնելու մեր եղբայրների տառապանջները։ Նա կենդանի հայ ԹերԹ էր, օրագիր, որ իր աներկիւղ եւ համողւած ջարողներով ցոյց էր տալիս մեր յեղափոխութեան իսկական եւ ամենակարձ ձանապարհը՝ գնալ, մանել ամէն հայի մօտ աներկիւղ, բախել նրանց ջարացած սրտի դռները սեփական բրունցջներով, պատկերացնել ամէն մի աղնիւ հայի անելիջը կենդանի լեղւով, վառել արձադանդ տւող երիտասարդութեան մաջուր ձրգատումները եւ տանել մեր կերտիչներին Թովիչ Աղատութեան սուրբ պատերաղմի սիրուն դաչտր...

Նա ազդում էր չատերի վրա։ Երիտասարդներից մի ջանիսին նա իր հետ տարաւ Հայաստան . չատերը դրանցից կենդանի են ։ Մեռածներից ես յիչում եմ Հայկ Մելիջ – Դադայեանին , Վաղարչակ Վարդանեանին ։ Բժկ . Բ . Ն-եանը *) Թոխմախեանի աղդեցութեամբ եւ առաջնորդութեամբ ճանապարհորդութիւն կատարեց Հայաստանի մի ծայրից միւսը ։ Րաֆֆուն՝ խենթի ու Կայծերի միտջը տւեց Թոխմախեանը ։ Գր . Արծրունու նման դօրեղ բնաւորութիւնը չատ անդամ խոնարհում էր Արսէնի անկեղծ հայեացջների առաջին ։ Մինչեւ անդամ մեր կղերկանութեան հոտած վայրը՝ Էջմիածնայ միաբանութիւնը, նա էլ ունէր համակրողներ Թոխմախեանին ։

Արսէնը մի անդուդական Հայ դործիչ էր իր ժամանակին. անվախ դործող, Համոզւած յեղափոխական, լայնահայեացը ազդասէր։ Նա առաջինն էր մեր Հայերից, որ ամէն բան Թողած, աչխարհական ջարողչի դաւաղանը ձեռըն առած՝ ամէն տեղ ջարողում էր Աղատու– Թեան սուրբ խօսըը բաղմաչարչար հայ աղդի Համար։

Առաջին անգամ Թոխմախեանին տեսել եմ Երեւանում 1875 Թըւին։ Նա Հաւաջել էր ծիսախոտագործ Ղուրբանով Գրիգորի տանը մի ջանի երիտասարդներ եւ բոլոր Համոդմունջով ջարողում էր։ Սարսափելի գոյներով պատմում էր տաձկահայերի կրած տանջանջները, ջայջայւած տնտեսութիւնը, ամենաարդար իրաւունջների արդելումը, կոյս աղջկերանց ու երիտասարդ հարսների բռնաբարումը։ Պատմելով տաձկական անդթութիւնների բոլոր դղւելի տեսակները՝ նա բացադանչում էր. «Հաւատացէջ ինձ, որ ջաջ ծանօթ եմ իրերին, որ մենջ կարող ենջ փրկւել, եթէ մեր յոյսը դնենջ մենակ մեզ վրա. հարկաւոր են միայն համոզւած դործիչներ եւ մի աղատ ապաստասան։ Գործիչներ ունենջ, եղբա՛յը, չատ ունենջ. ես եմ չրջում ամէն տեղ, ես էլ դիտեմ։ Դուջ ինձ տւեցէջ միայն մի ապաստարան, ուր կարողանանջ կենտրոնացնել մեր ցիր ու ցան ուժերը»։

Եւ նա առաջարկում էր գնել պարսիկներից Մակուայ խանու-Թիւնն եւ դարձնել Հայ յեղափոխականների օջաղ։ «Հաւատացէ՛ջ, եղբայթներ, — գոււում էր նա Հռետորի նման, — մենք այն ժամանակ մեր օջաղի կրակով մոխիր կը դարձնենք վախկոտ տաձիկներին եւ ծխովը խեղդամաՀ կանենք Թոյլ պարսիկներին։ Գնեցէ՛ջ Մակուայ խանուԹիւնը, — դործողներ ունենք, ես Հաւաքեմ բոլորին այնտեղ»։ Կրկնում էր չուտ – չուտ՝ «Մակուայ խանուԹիւնը, Մակուայ խանուԹիւնը»։

Այս նպատակայարմար միտքը, որ քարողում էր Թոխմախեանը 26 - 27 տարի սրանից առաջ, մի՞ Թէ նոյն արժէքը չունի եւ այժմ, երբ մեր յեղափոխական չարժումը ահագին քայլեր է արել արդէն, իսկ մեր ամենալաւ յեղափոխականները ստիպւած են Թափառելու չատ հեռաւոր տեղերում:

Այս Հարցը անցեալ դարու 70-ական եւ 80-ական Թւականներում Հատ էր դրաղեցնում մեր յեղափոխական ընկերուԹիւններին։ Շատ էլ միջոցների է դիմւել։ Սակայն, մեր կրեսոսները մեռած են մեղ Համար։

Բայց Հեռացայ Թոխմախեանից ։

Նա՝ սկսած 1880 Թւականից դործում էր Հայ յեղափոխական անգրանիկ ընկերուԹեան «կեդրոնական կոմիտէի» անդամների Հետ միասին։ Այդ կոմիտէն կաղմակերպւել է 1879 Թւականին, Թիֆլիսում, 3 Հոդուց րաղկացած։ *) Ցետոյ, 1881 Թւին, ընկերների Թիւը Հասաւ 9 Հոդու։ Նա 1880 Թւականին Հրատարակեց անդրանիկ Հայ յեղափոխական տպադիր ԹերԹիկը՝ «Թռուցիկ ԹերԹ» վերնադրով։ Մի տարուց յետոյ նա միացաւ Մոսկւայի նորակազմ միւս յեղափոխական ընկերուԹեան Հետ՝ Հայրենասէրների Միութիւն անունը ըն-

A.R.A.R.@

^{*)} Բժ. Բագրատ Նաւասարդեա^ռն։ *ԽՄԲ*.

^{*)} Թւում է թէ սա այն կոմիտէն է, որի մասին յիշում է Քրիստափոր Միքայելհանը։

դունելով։ Գործունէու Թեան կենրոնն անցաւ Մոսկւա եւ այնտեղ էլ Հրատարակւում էր այժմեան Գրօշակի դիրջով մի երկրորդ յեղափոխական Թերթը «Աղատու Թեան Աւետաբեր» անունով եւ Թեջ խաչածեւ սուր ու Հրացանի դրոշմով։ Մեր պատմու Թեան այս վերին աստիճանի Հետաքրջրական էջերը արձանադրելու մեծ կարիջ կայ։ ... Թոխմախեանը մարմնացեալ դաղափար էր։ ԵԹէ մեր երիտասարդ բանաստեղծ Քրիստափոր Թաղէոսեանը, չատ տարիներից յետոյ, 1890-ի վերջերում, դանաստեղծական Հիւսւած քով երդում էր միայն կարիչի խօսջերը, Թէ՝

Ես չեմ ցաւում իմ ջահել կեանքը, Չեմ ցաւում նոյնպէս իմ ծնողներին, Չեմ ցաւում նոյն իսկ իմ սիրականին, Բայց ցաւում եմ միայն, որ չեմ կարող էլ Ձեզ հետ միասին կուել, կոտորել, Եւ ստրկութեան լուծն անվայել Ձեզ հետ միասին ջարդել – ջախջախել։

ԵԹԷ, ասում եմ, բանաստեղծը այս քաղցը ցաւերը երդում էր 1890 Թւականին, Թոխմախեանը դեռ տասը տարի առաջ անձամբ էր վայելում, իր սրտի մէջ, այդ ցաւերի բոլոր քաղցրուԹիւնը։

Նրա մինուծար որդին սովորում էր Թիֆլիսի Ներսիսեան դրպրոցում : Հայրն էլ ամիսներով Թիֆլիսում Հալ ու մաչ էր լինում որդու տեսուԹեան կարօտից : Եւ արտասութը աչթերին աղաչում էր՝ «Ի սէր դաղափարի , մի՛ ասէջ տղայիս , որ ես այստեղ եմ» :

«Սարկութեան անվայել լծի ջախջախման» գաղափարն էր այնջան վերացրել Թոխմախեանին, որ նա «չէր ցաւում նոյն իսկ իր» մինուձար սիրական որդուն։ Եւ նրա ծնողական սիրաը սաստիկ էր փափաջում որդու տեսութեանը։ Նա դարձեալ չէր ուղում որդուն տեսնել։ Նա Համողւած էր, որ որդու Հայեացջից կարող է թուլանալ գաղափարի ոյժը։ Ծնողական սէրը Հասնում էր իր դադաթնակէտին... Արսէնը Հաւաջում էր իր բոլոր ուժերը։ Հուժկու ձայնով երդում էր իր սիրած երդը՝ «Ձայնը հնչեց Էրզրումի հայոց լեռներէն». Սիրան աւելի էր բաբախում. նա վոտղ կանչւածի պէս յանկարծ ժամացոյցին էր նայում ու դուրս դալիս սենեակից։ Ո՞ւր էր դնում։ Գաղանի կերպով Հետեւում էինջ նրան եւ ի՞նչ սրտաչարժ տեսարան դիտում։ Սիրող ծնողի բոլոր ուժով նա որոնում էր իր միակ որդու ստւերն այն փողոցում, որով, կարծում էր թէ որդին դնացած կը լինի դպրոցից դէպի տուն։ Օրը ցերեկով, ջարած փողոցում սալայատակ մայթերի վրա նա որոնում էր իր սիրելի որդու ոտատեղերը։ Եւ կչտանում էր դրանով։ Տուն էր վերադառնում մարմնացեալ դաղափար դարձած։ Հրդեհում էր նա մեղ այդ րոպէներին իր վեհութեամբ։ Մենջ մոռանում էինջ նրա ներկայութեամբ ամէն ինչ, բացի հայի աղատութիւնից։

Եւ այսպիսի մի դաղափարական զոհ է դառնում սեւահոդի մարդկանց ստոր մատնութեան։ Նա նահատակւեց *) բայց նրա պաչտած դաղափարները, ինչպէս տեսնում ենք, կենդանի են մինչեւ օրս էլ»։

II

եՓՐԵՄԻ ԴԻՒԱՆԻ ԹՂԹԵՐԻՑ

Եփրեմի դիւանի մի մասը փոխանցւած է Հ. 3. Դ. Կենտր. Դիւանին։ Պարսկաստանի յեղափոխական շարժման վերաբերող բաւական կարեւոր նիւթ-եր կան նրա մէջ։ Այստեղ առաջ ենք բերում Ռոստոմի երկու նամակը՝ Եփրեմին եւ 3. Միրզայեանցին, գխաւորապէս որպէս պատմական վաւերագիր, որ արժէքաւոր է Ռոստոմի կենսագրութ-եան համար։ Նամակը գրւած է Եփրեմի առաջին շըրջանի յաղթութիւններից եւ Թէհրանի ոստիկանապետ նշանակւելուց յետոյ։ Ռոստոմը, Պարսկաստանից հեռանալով, գտնւում էր Պոլառւմ։

ՌՈՍՏՈՄԻ ՆԱՄԱԿԸ ԵՓՐԵՄԻՆ

Սիրելի Եփրեմ ,

Բոլոր այստեղի ընկերների կողմից սրտանց չնորՀաւորում ենջ ջո ջաջութիւնները։ Միայն թէ անյարմար պաչտօն է ջեղ վիճակւել։ Լաւ կը լինի, եթէ յեղափոխական խառը դրութիւնը անցնելու լինի և ջիչ թէ չատ խաղաղ կեանջ ստեղծւելու լինի, Հրաժարական տաս ոստիկանապետի պաչտօնից։

Արդէն ջեղ դիմած կը լինեն մանրամասը տեղեկադրի համար։ Եթե չես ուղարկել, պատրաստիր կամ պատրաստել տուր չատ չուտով եւ անպատճառ ուղարկիր Պոլիս Ազատամարտի հասցէով ինձ յանձնելու համար։ Տեղեկադիրը կսկսես չարժման առաջին օրերից։

Եթե ժամանակ չունենաս դէպքերը մանրամասը նկարագրելու,

^{*)} հնչպես յայտնի է, Ա. Թոխմախհանը սպանւեց Պարսկաստանի Դէրիկի վանքում ինչ որ մութ կասկածներով։ Ենթադրւում է, որ սպանիչը Յունօն էր, որ սպանելուց յետոյ այրել էր նրա դիակը։ ԽՄԲ.

յիչատակիր գոնէ գլխաւոր դէպքերը, ժամանակադրական չարքով։ Տեղեկագիրը պէտը է լինի ընդհանուր չարժման մասին եւ մասնաւորապէս Դաչնակցութեան դերի մասին ձեր չրջանում ։

Սրտագին ողջոյններ բոլոր ընկերների կողմից։ Մասնաւորապէս Մուրատի եւ Արամի:

Համբոյրներս այդտեղի ծանօթ եւ անծանօթ ընկերներին։ 26 յուլիս, 1909 An Promund

ՌՈՍՏՈՄԻ ՆԱՄԱԿԸ ՅՈՎՍ․ ՄԻՐԶԱՅԵԱՆՑԻՆ

26 Julihu, 1909.

Սիրելի Ցովսէփ.

Հաննէս Թումանեանցի մօտ։ Հիմա նա ազատ է, եւ դու կարող ես գրել նրան, որ լանձնի քո ուղած մարդուն։

Քո եւ բժչկի *) ընդարձակ գրութիւններին բաւական ժամանակ պատրաստում էի պատասխանել, բայց, ինչպէս գիտես, դա արտակարգ դժւար բան էր ինձ Համար. մանաւանդ այն ժամանակւայ պայմաններում ։ Հիմա ուրախութեամբ եմ գրիչս ձեռը առնում , - պարսկական չարժման վերջարանը աւելորդ է դարձնում որ եւ է արդարացում մեր կողմից:

Ցուսով եմ , որ թե դուն եւ թե բժիչկը աւելի լաւատես դառած կը լիներ, եւ մոռացութեան տալով միջին շրջանը, Հպարտութեամբ կր յիչէջ եւ կը յիչեցնէջ այն երանելի օրերը, երբ դուջ էիջ հայհոյում Վրէժին նրա պահպանողականութեան, «խուհեմութեան» համար։

Բժիչկը ստացած կը լինի Թաւրիզից ուղարկած մեր չնորհաւորութիւնները։ Շատ կուղենայի մի այդպիսի չնորհաւորութիւն էլ քեզ ուղարկել. սպասում եմ ։

Բժչկին ասա, որ աժէն օր նրան յիչուժ եժ. նոյն իսկ ժի քանի անգամ օրը անհրաժեչտարար։ Երբ կերակուր ուտելիս, մսի Թելեըը բռնում են ատամներիս խոռոչները, եւ լեզւիս ծայրը չարունակ պրպաում է այդ խոռոչները, երբ ԹԹւից կամ տաջից բռնում է ատամիս ցաւը, յիչում եմ , որ մի ժամանակ բժիչկը այնտեղ պլօմը էր խոթում, ապահովացնելով ինձ երկար ժամանակով։

Մահմեր Ալին էլ այդպիսի յիչողութիւններով հեռացած չլինի՞ pt 24/19 ... for Promond .

U. 186114

101

ԴԵՐԱՍԱՆ ԱՐՇԱԿ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

ՑովՀ. Աբելեանից լետոյ երկրորդ ծանր կորուսան է, որ կրում է Հայ բեմը։ Յուլին 27-ին, Երեւանում վախճանւել է վաստակաւոր դերասան Արչ. Ցարութիւնեանը։

Ծնւել է 1869 Թւին Թիֆլիզում ։ ԿրԹուԹիւնը ստացել է Ներսիսեան դպրոցում ։ Մեծ դերասան Պետրոս Ադամեանի ներկայացումնե_ րից տպաւորւած , Ա. Ցարութիւնեանը որոչում է նւիրւել հայ բեմին եւ մանում է Գ. Չմչկեանի ու Տէր - Դաւթեանի խմբերի մէջ։ Շուտով ժողովրդական համրաւ է ձեռը բերում եւ գրաւում է պատկառելի տեղ ղերասանական ընտանիջի մէջ։ Աչջի է ընկնում որպէս Գ. Սունդուկեանի տիպերի լաւագոյն դերակատար՝ երկար տարիներ կա– տարելով Պէպոյի, Չիմզիմովի («Պէպօ»), Ձամբախովի («Խաթաբալա»), Փարսիդի («Քանդած օջախ») դերերը։ Ա. Յարութիւնեանի յաջողւած դերերի չարքին են պատկանում նաեւ Եադոն («ՕԹէլլօ»), Սուլէյման խանը («Դաւաճանութիւն»), Սաղաթէլը («Պատւի հա– մար») , Մետտերնիխը («Արծւիկ») եւ այլն։

Բացի Թիֆլիզի Դրամատիկ. Ընկերութեան ներկայացումներից, <u>Տանդուցեայը մեծ սիրով եւ ձրիաբար մասնակցել է նաեւ Աւճալեան</u> ժողովրդական Թատրոնին, Արաջսեանի Թատրոնին եւ Զուրալովեան ժողովրդ . Տան ներկայացումներին , ինչպէս եւ Բադւում (Բալախանի, Սեւ _Քաղա*ջ*, Բիրի – Հէյրա[ժ) կազմակերպւած Հանրամատչելի ներկայացումներին։ Շրջել է մեր դերասանական խմբերի հետ Ռու-«աստանի զանազան քաղաքները, ինչպէս եւ Իրան ու Պօլիս՝ ամէն տեղ մեծ յաջողութիւն դանելով ։

Անդրկովկասի խորհրդայնացումից յետոյ, Ա. Յարութիւնեանը աչխատում էր սկզբում Թիֆլիզի Հայ Թատրոնում եւ ապա փոխա-Գրւում է Լենինական։ 1927-ին Հաստատւում է Երեւանում , որտեղ մասնակցում է մերթ ընդ մերթ մի չարջ ներկայացումների, բայց չուտով ընդոնիչա Թողնում է բեմը, Հիւանդութեան պատճառվ : 1934 F. Երեւանում տոնւեց նրա բեմական գործունկութեան 45-ամեայ lubplpmanh:

^{*)} Խօսքը ատամնարոյժ Դր. 3. Ստեփանեանի մասին է։

103 -

ի դէմս Արչակ Յարութիւնեանի Հայ բեմը կորցնում է մեր տազանդաւոր դերասաններից մէկին, որ երկար տարիներ ծառայել է Հայ Թատրոնի դարդաւաձման։

ՄԻՔԱՑԷԼ ՄԻՆԱՍԵԱՆ

Օգոստոս 3-ին Բրրջլիի մէջ (Քալիֆ.) վախճանւել է Գրոֆ. Մ. Մինասեան, որ ծանօթ էր թէ՝ որպես կրթական մշակ եւ թէ որպես գրչի մարդ։ Ենւել էր Սարբերդ, 1865 թ. : Իր ուսումը ստացել էր Պարտիզակի ամերիկեան բարձրագոյն քոլէ Գում , որտեղից չրջանաւարտ լինելուց լետոլ, նւիրւեց ուսուցչութեան նախ Ադանալի, ապա Տարսոնի մէջ։ Ուսուցչութեան առաջին իսկ շրջանից սկսեց աշխատակցել Պօլսոյ «Բիւրակն» թերթին։

1897-ին, Հրաժարւելով Թրջական ՀպատակուԹիւնից, անցնում է Ամերիկա եւ մանում ԵԷյլի համալսարանը, մասնագիտութիւն ընարելով թիմիաբանութիւնը։ Աւարտելուց լետոլ, 1900-ին անցնում է Հարվրրա եւ մի տարի հետեւում է այնտեղի համայսարանի փիլիսոփայական դասընթացըներին։ Ամերիկայի մէջ գրել սկսում է «Կոչ-Նակ»-ում , որի խմրագրուԹիւնն է վարում կարճ ժամանակով ։ Չր կարողանալով, սակայն, Հանդուրժել մի քանի պատւելիների ստեղծած մ Թևոլորտին՝ Թոդնում է պաչաշնը եւ 1901-ի վերջերը ձեռնարկում «Լոյս» գիտական եւ գրական հանդէսի հրատարակութեան ։

Թիւրջիոյ Սահմանադրունքիւնից յետոյ վերադառնում է երկիր եւ Միացեալ Ընկերութեան կողմից կարդւում է նախ դպրոցների ընդե. ըննիչ եւ ապա՝ անօրեն Վանի վարժապետանոցին։ 1915 թեւի գոյամարտի ընթացքին իր Հմտութիւնը ի սպաս է դնում Վանի Ձինւսնարար դանդրիր, տասնասաբնող արջուր վասօմ : դաստունարարի նահանջից յետոլ, անցնում է նորից Ամերիկա եւ, ընակուժիւն հաստատելով Բոստոնում , վարում է մի ջանի տարի «Ադդ» օրաթերթե իսքրագրութիւնը, բայց այս անգամ էլ չի կարողանում ընդհանուր լեզու դանել ռամկավարների հետ եւ Թողնում է չուտով Թերթի խըմբաղրութիւնն ու տեղափոխւում Ֆրէզնօ (Քալիֆ.), որտեղ սկսում *է հրատարակել* Սիսուան *պարբերաԹերԹը*։ Ցետոյ հաստատւում *է* Բըրջլի եւ ամբողջ 12 տարի պաչաշնավարում Քալիֆորնիայի Համալսարանի փորձնական Հաւաբուծական ճիւղի մէջ։ Այս շրջանում վերստին սկսում է հրատարակել իր «Լոյս»-ը, այս անգամ նոր ուղմունգրողն թւ ուրանրեր քրաւով:

իր կետրջի վերջին տարիներին նւիրւած էր Հայաստանի նախա-

պատմական չրջանի ուսումնասիրութեան եւ այս ուղղութեամբ մի չարը յօդւածներ լոյս ընծայեց «Հայրենիը» ամսաթերթի մէջ։

ՊՐՈՖ - ԱՆՏԻԱՆ ՄԻՑԵԻ

Սեպտ . 22-ին Փարիզում վախճանւել է լայտնի Պրոֆ . Ա. Մէյեէ , որ իր հայագիտական աչխատանըներով պատւաւոր տեղ ունի գրաւած հայ մշակոյթի դարդացմանը սատարող դործիչների չարքում ։

Մէյեէն ծնւել է 1866-ին Ֆրանսայի Ալլիէ նահանգի Մուլէն աւանում ։ Իր նախնական ուսումը ստացել է տեղական վարժարաննե րում , իսկ բարձրագոյնը՝ Փարիզում ։ Արեւեյեան կենդանի լեզունե_ րի դպրոցում աչակերտել է հայերէնի ուսուցիչ Կարրիերին և 1909-ին ստացել Հայերէնագէտի վկայական ։ 1890-ին գնացել է Վիէննա, որտեղ մասնաւոր դասեր է առել Ֆ. Միւլլերից եւ Հ. Յակորոս Տաչեանից ։ Ցետոյ անցել է Թիֆլիզ եւ Էջմիածին , տեղւոյն վրա ուսումնասիրելու Հայերէն լեզուն։ Այս ուղեւորութիւնից վերադառնալով՝ կարդւել է Համեմատական լեզւաբանութեան ուսուցիչ Փարիզի Բարձըր ուսմանց դպրոցում՝ աւանդելով, ի միջի այլոց, նաեւ Հայերէն ձա իրարանութեան դասեր ։

Իր ուսուցիչ Կարրիերի մահից լետոլ (1902), լաջորդում է նրրան Արեւելեան կենդանի լեզուների դպրոցի մէջ եւ ընտրւում Հայեըէնի ուսուցիչ։ Այս պաշտոնում նա մնում է երկար տարիներ՝ Հասցնելով մի չարք աչակերտներ , որոնցից է եւ պրոֆ . Հրաչեայ Անառեանը : 1906-ին ուսուցիչ է դառնում Քոլէժ դր Ֆրանսի :

Դասախօսութիւններից դատ Ա. Մէյեէն թողել է բազմաթիւ ուսումնասիրութիւներ Հնդկաեւրոպական բարբառների ծագման, արեւելեան լեզուների րառակազմութեան ու ստուդաբանութեան եւ լեզւարանական այլ Հարցերի մասին։ Նրա Հայագիտական գործերից գլխաւորներն են.

1. Notes sur quelques faits de morphologie. Paris, 1809. 2. Notes sur la conjugation arménienne. Note sur le mot sbunchlif. Paris, 1900. 3. Esquisse d'une grammaire comparée de l'Arménien classique. Paris, 1901. 4. Etimologie Arménienne. Paris, 1904. 5. Observations sur le graphic, - quelques anciens manuscrits de l'Evangile Arménienne. Paris, 1904. 6. Auguste Carrière (1838. 1902). Paris. 1902. 7. Alt Armenischer Elementar - Buch, La удра 1903 ·

Բաղմանիւ յօդւածներ է տպագրել նաեւ Journal Asiatique - h, «Բանասէր»-ի, «Հանդէս Ամսօրեայ»-ի եւ իր նախաձեռնութեամբ Փարիզ Հրատարակւող Revue des Etudes Arméniennes - ի մեջ։

46ԱՆՔ ԵՒ ՄՇԱԿՈՑԹ

ԱՆՆԱԽԸՆԹԱՑ ՀԱԼԱԾԱՆՔ ԽՈՐՀՐԴԱՀԱՑ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԳՐՈՂՆԵՐԻ ԴԷՄ

խորհրդ. Հայաստանի գրողների ու գրականութեան դէմ յարուցւած հալածանքն աննախրնթաց է իր ծաւալով, խստութեամր եւ ձեւով։ Երրորդ ամիսն է, որ խորհրդային գրագէտների (վիպագիր, բանաստեղծ, գրական քրննադատ) մեծ մասը քշւած է հրապարակից ու զրկւած գրականութեամո զրաղւելու իրաւունքից։ Դադարել է միակ «հաստափոր» հանդէսի՝ «Խոր-Հրդային Գրականութեան» հրատարակութիւնը, իսկ գրական միւս երկու պարբերականները՝ «Գրական Թերթեն» ու *«խորհրդային Արւեստր»* միանգամայն կորցրել են իրենց իսկական ընոյթն ու դարձել են «խորհրդային Հայաստանի» եւ կոմկուսի կողմից լոյս ընծայւող քաղաքական - հրապարակախօսական միւս օրգանների մի երկրորդ հրատարակու– թիւնը։ ինչ վերաբերում է Պետհրատին, նա ոչ միայն այս վերջին ամիսներում չէ հարստացրել մեր գեղեցիկ գրականութիւնը նոր ստեղծագործու թիւնների հրատարակութեամբ, կատարել է հակառակը՝ արգիլել է վաճառքը արդէն լոյս ընծայած այն բոլոր գրքերի, որոնց հեղինակները ներկայումս ձերբակալւած են կամ քշւած հրապարակից։ Առաջին անգամը չէ որ հայ գրականութիւնն ու գրողները ենթարկւում են հալածանքների, բայց երրեք (եւ ոչ իսկ առաջին հնգամեակի վերջին տարիներում) այդ հալածանք_ ներբ չեն ստացել այն ծաւալը, ինչ որ

այսօր, որովհետեւ, երբեք գրելու եւ ստեղծագործելու արգելքը չէ կրել այնպիսի *բացարձակ ու ղանդւածային* բընոյթ, ինչպէս այսօր։

Նմանը չունեցող երեւոլթ է նաեւ գր– րագէտների ձերբակալութիւնը իրենց ստեղծագործական «սխալների» համար։ թէ՛ Հայաստանում եւ թէ խորհրդա<u>–</u> յին միւս երկրներում եղել են, այո՛, դէպքեր, երբ պատիժների են ենթարկւել գրողներն ու արւեստագէտները, բայց ամենախիստ պատիժը «կազմակերպչական հետեւութիւններ անելուց» (Միութիւնից դուրս վռնտելուց) այն կողմը չէ անցել։ Եւ այն ինչ որ կատարւում է Հայաստանում, իսկապէս որ նախընթաց չունի անցեալում եւ ոչ էլ դրա օրինակը կարող ենք գտնել ներկայումս խորհրդային որ եւ է մէկ ուրիշ երկրում։ Հայաստանի գրողների մի խոշոր մասը «կալանքի տակ է առնւած» եւ նրանց դէմ դատական դործ է բացւած ոչ թէ կուսակցական-քաղաքական «թեքումների» համար, ինչպէս կարծում են իմանք արտասահմանում, այլ զուտ գրական – ստեղծագործական մարզի մեջ թոյլ տւած սխայների պատճառով:

Հայ գրողների դէմ յարուցւած հալածանքներն աննախընթաց են նաեւ մէկ ուրիշ կողմով։ խնդիրն այն է, որ հակառակ որոշակի ճիգերի՝ ներկայացնել ցուդարձերը, որպէս հայ գրողների հերթական ներքին գզւըտուքներից մէ-

կը, անտարակուսելի է, որ այս անգամ մենք վկայ ենք հանդիսանում ո՛չ թէ ներքին պայքարի, այլ արտաքին յարձակման։ Գրական ճակատի տագ նապր կապ ունի Ա. խանջեանի անձնասպանութիւնից լետոլ Հայաստա նում ծայր տւած այն ընդհանուր տագնապի հետ, որը, ինչպէս գիտենք, արհեստական կերպով ու շատ որոշ նպատակներով ստեղծեց Թիֆլիզը ու պար_ տադրեց Հայկոմկուսին։ Հայաստանի Գրողների Միութեան մէջ - ինչպէս եւ խորհրդ. միւս երկրների գրողների կազմակերպութիւնների ներսում - միջտ էլ գոյութիւն են ունեցել գրական խըմրակցութիւններ ու պայքարներ։ Այդ հանրածանօթ փաստ է, որը ժխտել չի կարելի։ Բայց փաստ է նաեւ այն, որ վերջին ամպրոպը հայ գրական երկնակամարում պայթեց այնպիսի մի ժամանակ, երբ այնտեղ համարեա թէ ամա չէր մնացել։ Հայ գրողների շարքերը հնձող կայծակը ոչ թէ ընական, այլ արհեստական ծագում ունի եւ, ինչպէս ասացինք, հայրենի արտադրութիւն չէ, այլ պատրաստւած է Մոսկւայի եւ Թիֆլիզի աշխատանոցներում:

ի նչպէս տեղի ունեցաւ այդ ամէնը։

Ա. խանջեանի ինքնասպանութ-իւնից դեռ բաւական ժամանակ անց, երբ արդէն որոշ էր, որ Թիֆլիզը վճռել է օգտագործել այդ դէպքը Հայաստանի կոմկուսին հերթական հարւած հասցնելու համար, գրողների դէմ կիրարկւելիք հայածանքների մասին խօսք չր կար։ Մինչեւ օգոստոսի կէսերը, «նացիոնալիստ - հակայեղափոխականների» խմբակի անդամների թւում յիշատակ– ւում էին բացառապէս կուսակցական գործիչներ (Ա. Գալոյեան, Ն. Ստեփանեան եւ այլն)։ «Խ. Հ.»-ի օգոստոսի 15-ի թւում միայն առաջին անգամ յայտարարւում է, որ Ն Ստեփանեանի խմրակին մասնակցել են, որպես «անդամներ կամ համակիրներ»,

մի շարք գրագէտներ ու գիտութեան եւ արւեստի գործիչներ, որոնցից թերթը մէջ է բերում Ա. Բակունցի, Ալազանի, Գ. վանանդեցու, Դր. Սիմոնեանի եւ Ու Աթայեանի անունները։ Պէտք է ենթադրել, որ այդ ժամանակ արդէն տեդի էր ունեցել լիշեալ անձնաւորութիւնների ու նրանց ընկերների ձերբակալութիւնը։ Նոյն օգ. 16-ին կայանում է «Գրողների Միութեան անդամների եւ կոլեկտիվի ընդհանուր ժողով - հաւաքոյթը, նւիրւած ընկեր Բերիայի՝ Հայաստանի կուսակցական եւ կեմերիտա_ կան աշխատողների հետ ունեցած գր_ րոյցի քննութեանը»։ «Խ. Հ.»-ի (թ. 192, օգ. 21) մէջ այդ ժողովի մասին տպագրւած տեղեկատւութիւնից արդէն որոշակի կերպով պարզւում է, որ Հայկոմկուսից լետոլ, Բերիայի ձեռքը, իր ամբողջ ծանրութեամբ, իջել է նաեւ Հայաստանի գրողների մի խողջը մասի գլխին։ Այդ ժողովը բաց է անում Ն. Չարեանը, ինչ որ ցոյց է տալիս, թէ Միութեան նախագահ Դր. Սիմոնեանը այլեւս գործի վրա չէ։ Բացակայում են նաեւ այն բոլոր գրողները, որոնց ձեր_ բակալման մասին հետագային հաղորդում են խորհրդահայ թերթերը։

«Խ Հ.»-ի միհւնոյն թւում տպագրրւած է նահւ Բերիայի «*Փոչիացնել*, *Հող- մացրիւ անել սոցիալիզմի Թչնամինե – լին*» յօդւածը, որտեղ նա յայտարարում է, թէ «հայ ինտելիգենցիայի մէջ, *դրողների մի որոչ Հատւածում* բոյն
էին դրել ազգայնական սանձարձակ
տարրեր, որոնք բացարձակ պայքար
էին մղում հայ ժողովրդի ձեւով ազգային, բովանդակութեամբ սոցիալիստական կուլտուրայի կառուցման դէմ, հակադրելով դրան «ձեւով ազգային եւ բովանդակութեամբ ազգայնական» կուլ –
տուրայի հակայեղափոխական ֆորմուլը»:

Այստեղից պարզւում է, որ Բերիան ոչ միայն հրահանգել է հայածանքներ սկսել Հայաստանի գրողների դէմ, այլ նաեւ ձեւակերպել է այն մեղադրանքները, որոնք հետագային պիտի ներկայացւէին նրանց։ Եթէ հաշւի չառնենք կուսակցական գծով տրւած գաղտնի հըբահանգները, որոնք անշուշտ հրատարակութեան ենթակայ չեն, վերոյիշեալ
յօդւածով էլ վերջանում է Բերիայի եւ
Անդրերկոմի ելոյթը Հայաստանի գրողների ու գրականութեան դէմ։ Հետագայ
ամբողջ «կամպանիան» մղում է արդեն
Հայկոմկուսը եւ դրանով զրաղւում է
բացառապես Հայաստանի մամուլը։ Մի
շատ վրան բաց խաղ, որ ոչ ոքի, անշուշտ, մոլորութեան մէջ ձգել չի կա-

Օգոստոսի մէջ (օրբ չէ յայտնւած) տեղի է ունենում Հայաստանի Գրողների Միութեան ընդհ. ժողովը, լսելու համար Ն. Դարադեանի զեկոյցը «տրոցկիստական - զինովիեւական, հակայեղափոխական կազմակերպութեան վե րարհրհալ դատավնռի (տրւած Մոսկւայում օգ. 24-ին), տրոցկիստ - նացիոնալիստ հակայեղափոխական Ն. Ստեփանեանի խմրակի եւ Հայաստանի Խորհրդ. Գրողների Միութեան մէջ րուն գրած նացիոնալիստական - տրոցկիստական Հակայեղափոխական խմբա-46 մասին»։ Այս ժողովում արտայայտւել են գրողներից Արազին, Գ. Արովը, Զար. Եսայեանը, Ա. Վշտունին, Դ. Դեմիրնեանը, 8. Մելիքեանը, Մ. Արմէնը, Գ. Սարհանր, Ս. Տարօնցին, Գ. Ցովնանր (սրանք են հայածանքներից զերծ մնացողները) եւ ուրիշները: Այդ արտայայտութիւններից պարզւել է, որ ամբաստանեալները երեք կարգի ին բաժանւած՝ բուն «յանցագործներ», որոնք կազմակերպւել են նացիոնալիստտրոցկիստներ Դր. Սիմոնեանի եւ Ա. Բակունցի գլխաւորութ.համբ, նպատակ դնելով «իրենց գրւածքներով նացիոնալիզմի թեյնը սրսկել աշխատաւորութեան մէջ», որանց վերաբերմամր «փը-

տած լիբերալ հաշտւողական վերաբերմունք ցուցարերողներ» եւ գործակիցներ։ Առաջին կարգին պատկանողներից յիշւած են՝ Դր. Սիմոնեանը, Ալազանը, Բակունցը, Գ. Մահարին, Թոթովենցը, Գ. Վանանդեցին եւ Վ. Նորենցը. երկրորդ կարգում կայ յիշատակւած միայն Գրողների Միութեան քարտուղար եւ «խորհրդ. Գրականութ-իւն» հանդէսի խմբագիր 3. Մկրտչեանի անունը, եւ երրորդում՝ գրական քննադատներ Ս. Ցարութիւնեանի եւ Խ. Սարգսեանի անունները։ Բացի 8. Մկրտչեանից, որին ժողովը միայն դատապարտել է եւ քշել իր պաշտօններից, մնացածները բոլորն էլ վտարւել են Գրողների Միութիւնից։

Այս ցանկը, ի հարկէ, լրիւ չէ։ Խորհրդահայ մամուլից հետագային պարզւում է, որ գրելու իրաւունքից զրկւել
են նաեւ ուրիշ շատ գրողներ, որոնց
թւում Ռ Աթայեանը, Ա Ադոյեանը,
Մարտեանը, Ա Մելիքեանը, Գ Բեսը,
Խ Դաշտենցը եւ ուրիշներ։

Սեպտ 18 - 21-ին, կենտկոմի պլէնումում, Ամատունու արտասանած նառից տեղեկանում ենք, որ գրագէտների շնորհագրկումն այս անգամ «կազմակերպչական հետեւութիւններով» միայն չէ սահմանափակւել, այլ դատական
հետապնդումի բնոյթ է ստացել։ Նըբանց դէմ սկսւել է դատական գործ,
կատարւել է հետաքննութիւն եւ ձեւակերպւել են որոշ ամրաստանութիւններ։ Աւելորդ է ասել, որ չեկայում
նստած գրագէտները բոլորն էլ «խոստովանել են իրենց յանցանքը»։

Ի՞նչ է այդ յանցանքը։ Այս մասին միատեսակ պատասխան են տալիս թէ՛ Ամատունին եւ թէ Բերիայի մարզած միւս հայ կոմունիստները։ Գրագէտների յանցաւոր գործունէութիւնը արտայայտւել է միայն իրենց գրական –
քննադատական եւ գրական – գեղարւեստական գործունէութեան մէջ։ Բակունցը «նացիոնալիստական տենդենը—

ներ» է թոյլ տւել իր «Ծիրանի փող» պատմւածքի մէջ, Ս. Ցարութիւնեանը «դաշնակցական կոնտրարանդ» է անցկացրել Գ. Սունդուկեանի երկերի հըրատարակութեան կցած իր յառաջարանում եւ վ. Թոթովենցը ատելութիւն է քարոզել «կետնքը Հին Հռովմէական հանապարհի վրա» հատորում։ Թէ՛ այդ եւ թէ հալածանքի ենթարկւած միւս բոլոր գրգէտների յանցագործութիւնը տեղի է ունեցել, ինչպես գիտենք, տարիներ առաջ եւ Հայ կենտկոմի ու Անդրերկոմի աչալուրջ հսկոդութեան տակ ու նրանց թոյլտւութեամր: ինչո°ւ, սակայն, այսօր են միայն դատի տրւում նրանք։ Որովհետև,ասում է Բերիան, - միայն այժմ է, որ յայտնագործւել է, թէ այդ գրագէտները ունեցել են «անլեգալ կազմակերպութիւն», «գաղտնի խմրակ»։ Դուրս է գալիս, որ գրական _ ստեղծագործական գործունէութիւն տանելու համար պէտք է եղել, որ մարդիկ «գաղտնի կազմակերպութ-իւն» առաջացնեն: Ի՞նչ անհեթեթութիւն...

« ... Մեր խմրակի գործունէութիւնը, ամրողջովին վերցրած, - ասել է որպես թէ Ա. Բակունցը հարցաքըննութեան ժամանակ - ուղղւած էր Համամիութենական կոմկուսի ազգային քաղաքականութեան դէմ, եւ ի հակակշիռ կուսակցութեան «ձեւով ագգային, բովանդակութեամբ սոցիալիստական կուլտուրա» լոզունգին, մենք պաշտպանում էինք «ազգային յատկանիշների խտացման» թէզերը, քաղաքականապես այդ նշանակում էր «ձեւով ազգային, բովանդակութ-համբ նացիոնալիստական կուլտուրա»։ Այդպիսով ուրեմն Ա. Բակունցը բառացիօրեն կրըկնում է «իրենց խմբակի» մասին միեւնոյն մեղադրանքը, ինչ որ գտնում ենք Բերիայի յայտնի յօդւածում։ Այսքանը րաւական է, որպեսգի միանգամայն պրզւի մեզ համար գրագէտներին ներկայացրած ամրաստանութեան արժէքն ու նշանակութիւնը։

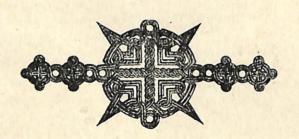
Աւելի լաւ որակի չեն այն «մերկա-

ցումները», որ արւում են գրագէտների գաղտնի խմբակների մասին, որոնք, որպես թե, գոյութիւն են ունեցել տարիներ առաջ։ Վերը մենք ասացինք, որ, իրօք, Հայաստանի Գրողների Միութեան մէջ զանազան ժամանակներում գոյութիւն են ունեցել խմրակներ, որոնք պայքարել են միմեանց հետ։ խմբակային այդ պայքարը տարւել է գրականութեան թէ՛ ձեւին եւ թէ խորքին վերարերող հարցերի շուրջը։ Այդ մասին շատ է գրւել խորհրդային մամու լում եւ բաւականաչափ լուսաբանւած են խմբակների կազմը, գործունէութիւնն ու գաղափարարանութիւնը։ Մեկնելով խորհրդային մամուլի տեղեկութիւններից, մենք վնռականապէս յայտարարում ենք, որ Բերիայի ձեռնարկած հալածանքների հետեւանքով հայ գրագէտ_ ների բաժանումը երկու խմբի՝ հակայեղափոխական _ նացիոնալիստական եւ միջզգայնական - կոմունիստական կատարւել է արհեստական կերպով, հալածանքների ընթացքում ու յստակ նրկատումներով եւ ոչ մի կերպով չի համապատասխանում այն խմրակցութիւններին, որ կային մինչեւ Ա. խանջեանի անձնասպանութիւնը։ Եթէ Ա. Բակունցն ու Գ. Մահարին նաեւ անցեալում ամրաստանւել են «նացիոնալիզմի» մէջ , ապա նրանց շարքին են դասւել եւ Չարենցը, Մ. Արմէնը, Ստ. Զօրեանը եւ ուրիշները, որոնք, սակայն, այսօր հանդէս են գալիս ամբաստանողի եւ ոչ թէ ամրաստանեալի դերում: «Ազգային յատկանիշների խտացման» թէզը, որի հեղինակութիւնը կապում են Բակունցի վզին, ձեւակերպել է Մ. Արմէնը, դեռևս 1933 թ. ապրիլին «Գր. Թեր_ p-ned qpub hp joneudned: Ujn dhեւնոյն շրջանում Դր. Սիմոնեանը ձախից շանթեր էր տեղում աջակողմեան

Չարենցի գլխին, սպառնալով դուրս ձգել նրան Գրողների Միութիւնից, եթէ նա լրջօրէն չուղղի իր նացիոնալիստական սխալները։ Այսօր Դր. Սիմոնեանը րանտարկւած է, որպէս «դաշնակցական», իսկ Չարենցը գերծ է հայածանքներից։ Այս կարգի ուրիշ շատ փաստեր կան, որոնք ցոյց են տայիս ամենայն աներկրայութեամբ, որ «գրական ֆրրոնտի» այսօրւայ ծանր տագնապր

ստեղծւել է արհեստականօրեն եւ ևա մայականօրէն, «յաւուր պատշանի» նրպատակներով ու կոմկուսի Հայաստանից դուրս գտնւող մարմինների հարկաanuliful be up be t abend sh pluned այն իրական վիճակից, որ գոյութիւն ունէր այդ ճակատում Ա. խանջեանի անձնասպանութ-հան նախօրհակին ու մինչեւ անգամ նրանից լետոլ։

U. lu.

ԳԻՐՔ ԵՒ ՄԱՄՈՒԼ

109

«ՆԱԽԱԳԱՀ ՎԻԼՍՈՆ ԻՐԱՒԱՐԱՐ ՏԱՃԿԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ՀԱՑԱՍՏԱՆԻ ՄԻՋԵՒ»

Այս վերնագրով մի յօդւած է գետեդել Բերլինի Արեւելեան Լեզուների Սեմինարի թուրքարանութան ուսուցչաաետ Պրոֆ. Գ. Եշկէ (Iaeschke), նոյն հիմնարկութեան գիտական Տեղեկա գիրների 1935 թ. հատորի մէջ։ Ինչպէս իր մի շարք նման ուրիչ աշխատութիւններում, այնպես եւ այս գուածքի մեջ Եշկէ տալիս է նախ խնդրի պատմականո՝ հիմ ունենալով վաւերաթղթային գրականութիւնը գրեթէ սպառիչ կերպով: Դժրախտարար, հեղինակը չի տալիս բնագիրը վիլսոնի իրաւարարու թեան, ասելով թէ լոյս է տեսած ար_ ηξն Bulletin de l'Institut Juri dique International-h 1934 р. XXXI humnph ofty (ty 329 - 336), ուր եւ պիտի դիմեն քննասէրները։

Եշկէի յօդւածին մասնաւոր շահեկանութիւն ընծայողը նրա յաւելւածն է՝

Վիլսոնեան Հայաստանի Քարտէսը, որ. ինչպէս նկատում է հեղինակը, լոյս է տեսնում առաջին անգամ։ Քարտէսի բնագիրը նա ստացել է պատկան պաշտօնատներից, եւ հրատարաhe pp apfned flowngue appfnd (muտիճանաչափ՝ 1 : 1,000,0000) ։ Այդ իսկ դատճառով, դժբախտաբար, շատ պարց յի տալած քարտէսը։ Գոյնով սեւ է ու կրում է, ի հարկէ, վիլսոնեան սահ_ մանագիծը Հայաստանի եւ Տանկաստաfil thebu:

իր յօդւածի վերջում, Եշկէ աւելացնում է հետեւեալ ծանօթագրութիւնը. «l'Arménie et la question Arménienne avant, pendant et depuis la guerre» (Paris-1922). hujhuhuk Ցուշագրին կցւած քարտէսը եւ դրանից եղած արտատպումները շատ անfihan blis:

«ՏԱՃԿԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ՆԱԽԻՋԵՒԱՆԻ ՀԻՒՍԻՍ - ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՍԱՀՄԱՆԸ»

Այս է վերնագիրը գերման երիտասարդ թուրքարան պրոֆեսոր Գ. Եշկեի մի ուրիշ յօդւածի, որ լոյս է տեumb Die Welt des Islams (bujudh Աշխարհը) հանդէսի 1936 թ. (հատոր 17) 3-րդ եւ 4-րդ միացեալ թիւի մէջ: Ցօդւածն ունի մի շարք ծանօթագրու-Phillipp, npnlig the un th jhouտակւած են նիւթին վերաբերող գրականութիւնը եւ վաւերաթղթերը:

Abpenid wnwe t phpiwo, unabind Մոսկուայի (16 մարտ. 1921 թ.) եւ կարսի (13 հոկտ. 1921 թ.) դաշնագիրներից, սահմանագծին վերաբերող ֆըրանսերէն բնագիրը։ Մատնանշւած են եւ նրանց մէջ նկատւած ինչ - ինչ տար_ բերութիւններ։ Ցօդւածը պիտի շահեր, անշուշտ, եթէ համապատասխան քարտես էլ կցւած լիներ նրան։

Այս վերնագրով եւ Արդար Պայազա
"ի (ուտէացի) հեղինակութեամբ մի
նոր գիրք է լոյս տեսել Երեւանում։
Գործին կցւած է յայտնի լեզւարան Հ
Աճառեանի յառաջարանը, որ կատարելապես համամիտ է աշխատութեան
հիմնական մտքին՝ թէ խալդերէն լեզ
ւի բանալին պէտք է համարել արդի "ւ
"իերէն լեզուն։ Ուտիները, յայտնի է,
ընդամենը մի քանի հազար հոգուց բաղկացած փոքրիկ ժողովուրդ են ներկայիս եւ ապրում են Նիժ, Վարդաշէն ու
հարեւան գիւղերում (Նուխւայ գաւառ,
Ադրբէջան)։ Կրօնով հայադաւան են եւ
համարւում են հին աղւանների սե-

րունդ։ Արգար Պայազատ առաջ է բերում իր գրքի մէջ մի շարք բառեր, որ ընք, իր ասելով, նոյնանում են խալդերենի նոյնահունչ բառերի հետ նաեւ իմաստի կողմից։ Քերականական ձեւերի մէջ եւս նմանութիւն ու նոյնութիւն է գտնում հեղինակը։ Այս հիմնական մտքին Անառեան անվերապահօրեն տալիս է իր համաձայնութիւնը։ Ընդհակառակը, Երեւանի մասնագէտները, ըստ երեւոյթին, խիստ թերահաւատ են։ Ցամենայն դէպս, հետաքրքրական է արծարծւած տեսութիւնը։ Մասնագէտներին է մնում միայն որոշել, թե ո՛րչափ հիմնաւոր է այն։

ՆԱՀԱՏԱԿ ԳՐԱԳԷՏՆԵՐԻ ԲԱՐԵԿԱՄՆԵՐԸ

Նահատակ Գրագէտներու բարեկամ – ները լոյս են ընծայել իրենց մատենա– շարի 10-րդ գիրքը՝ *Արտ ՅարուԹիւն*հանի «Արձակ էջեր եւ բերթուածներ», որով խոստացած շարքը համարւում է փակւած։

Ն․ Գ․ Բարեկամների Ընկերութեան սկզբնական նպատակն էր, ինչպես յայտնի է, լոյս ընծայել Մեծ Եղեռնին զոհ գնացած գրողների երկերը։ Ասլա, գործի ընթացքում, այդ ծրագիրբ ընդլայնւեցաւ եւ մէջը առնւեցին նաեւ ուրիշ մեռած գրողներ, իբրեւ այլ
կարգի նահատակներ։ Այսուհետեւ, հաւանարար, մէջը առնւին եւ կենդանի նահատակներ արդէն ո°ր հայ գրողը
նահատակ չէ որ...

Ն. Գ. Բ. Ընկերութեան հրատարպկած հատորները նւիրւած են հետեւեալ հեղինակներին.— Ռ. Զարդարեան, Մ. կիւրճեան, Գ. Տէր – կարապետեան, Գ. Բարսեղեան, Ա. Արփիարեան, Գ. Ձօհրապ, Տ. Չէօկիւրեան, Օհան կարօ, Ե. Օտեան, Արտ. Ցարութիւնեան: Ընկերութեան գործունէութեան մասին որոշ գաղափար տալու համար առաջ բերենք հետեւհալ թւերը.

Մուտք.- Նւերներ՝ 10,133 ֆր. 85 ս., Տարօնի Հայր. Միութիւնից Գ. Տեր – Կարապետեանի հատորի հրատարակու- թեան համար փոխան 500 գրքի՝ 10,- 126.80. բաժանորդներից 3,620,80. Նիւ - Եորքի մասնաճիւղից՝ 25,465.85. գրքերի վաճառումից՝ 43.187.15 – ընդ–հանուր գումար 92,534,45 ֆր.:

Ե/բ.- Տասը հատորի տպագրութեան՝ 61.196 фր. հեղինակի իրաւունք՝ 2504,20, ընդօրինակութեան՝ 7996,70, պաշտօնեայի՝ 7075,90, առաքման եւ այլն՝ 13.547.35, — ընդհանուր գումար՝ 92,320.15 фր.: Առ դեկտեմբեր ամիս սնտուկում պատրաստ՝ 214,30 փր.:

Այս թւհրը ինքնին պերճախօս են։ Ընկերութիւնը, ինչպէս տեսնւում է, շահակցական ոչ մի նպատակ չունի եւ հիմնւած է րացառարար գոհարերու– թեան սկզրունքի վրա։ Հատորները կազմւած են Բարեկամների անձնական աշխատանքով, նիւթականն էլ հաւաքւած է նրանց ջանքերով եւ, դժրախտաթար, սակաւաթիւ գրասէր բարեկամների աջակցութեամբ։ Այս վերջինների շարքին մասնաւորապէս պէտք է յիշել հանգուցեալ Բժ․ Ճ․ Էրկանեանի անունը, որ թէ՛ անձնական զոհողութեամբ եւ թէ քաջալերելով Նիւ – Եորքի բարեկամներին՝ թանգագին ծառայութիւն հասցրեց Ն․ Գ․ Բ․-ի գործին։

111

Հրատարակւած 10 հատորից առաջին վեցը տպւած է 1500-ական օրինակ, վերջին չորսը՝ հազարական, ընդամենր, ուրեմն, 13,000 գիրք, որից, եօթը տարւայ ընթացքում, կանխիկ դրամով, ծախւել է 3023 օրինակ, որ այնքան էլ սլատիւ բերող բարենիշ չէ «արգոյ ընթերցող հասարակութեան» համար ։ Ն. Գ. Ք.-երի այս համեստ, բայց օգտակար գործը արժանի է աւելի ջերմ քաջալերանքի։

ի վերջոյ, առաջ բերենք Ն. Գ. Բ.-ի հետեւեալ կոչը, որ, կարծում ենք, մեկնութեան կարիք չունի

ԿՈՉ ՄԵՐ ԲԱՐԵԿԱՄՆԵՐՈՒՆ ԵՒ ՀԱՄԱԿԻՐՆԵՐՈՒՆ

1929-ի աշնան էր, որ խումբ մը մըտաւորականներ հիմը դրին Նահատակ Դրաղէտներու Բարեկամներ հրատա րակչական ընկերութեան, նպատակ ունենալով հաւաքել եւ հրատարակութեան տալ արեւմտահայ նահատակ կամ մեռած գրագէտներուն երկերը:

Արդեն կը թեւակոխենք մեր գոյութեան հօթներորդ տարին, եւ հակառակ տնտեսական տագնապին՝ ուրախ ենք յայտարարելու, որ կրցեր ենք հրատարակել արդեն ՏԱՍԸ գեղեցիկ եւ ընտրւած հատորներ, իրականացնելով մեր մատենաշարին առաջին շարքը։

Պատրաստ դրամագլուխով մը չէր, որ գործի ձեռնարկեցինք։ Շնորհիւ հիմնադիրներու աննահանջ եւ անձնւէր գործունէութեան, ինչպէս նաեւ քանի մը նւիրատուներու եւ հաւատարիմ ընթերցողներու համակրութեան, հրատարակչական կեանքին մէջ անհրաժեշտ ձեռնարկ մը դարձուցինք։ Պէտք ունինք սակայն նոր օժանդակողներու եւ համակիր ընթերցողներու, այս գեղեցիկ մատենաշարը շարունակեու համար։

կը հաւատանք, որ այս կերպով մեր նահատակ գրագէտներուն յիջատակը յարգած ու յաւերժացուցած պիտի ըլ– լանք, իբրեւ նւիրական պարտականու– թիւն։

ሀ- ՎՐԱՑԵԱՆ
ሆԿՐՏԻՉ ՊԱՐՍԱՄԵԱՆ
ՏՈՔԹ- Լ- ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ
Շ- ՆԱՐԴՈՒՆԻ
Կ- ՍԱՍՈՒՆԻ

«ԶՒԱՐԹՆՈՑ» տարեգիրքը

Երբեմնի «ԶԻԱՐԹՆՈՑ» գեղարւեստական – գրական հանդէսը, որ երկու տարի լոյս տեսաւ ծարիզ՝ Հր. Բալուհանի խմբագրութեամբ, կը սկսի իր վերհրատարակութեան՝ այս անգամ Տարեղիրքի ձեւով։ Առաջին հատորը պիտի բաղկանայ 250 մեծադիր էջերից։

Հատորը պիտի ունենայ հետեւեալ բաժինները. 1) Հայ գրականութիւն 2) Օտար գրական Էջեր. 3)Գրական ուսումնասիրութիւններ. 4) Գեղարւեստի փիլիսոփայութիւն. 5) Ճարտարապե — տութիւն. 6) Նկարչութիւն, քանդակ — փորագրութիւն. 7) Պար. 8) Թատրոն. 9) Երաժշտութիւն։ Բաժիններին կը յաջորդէ քրոնիկի մասը, ուր մանրամասն կերպով կը ներկայացւին. Ա) Արւեստի նշմարներ, Բ) Զրոյց - հանդիպումներ, Գ) Հայաստանի մշակութային տարին, Դ) Արտասահմանեան մշակութային շարժումը, Ե) Գրախօսականներ՝ Հա-

Մ. Վարանդեանից, կոմիտաս վարդ.-ից, Մատթ. Ձարիֆեանից, Թէոդիկից, Սիպիլից։ Թարգ. Էջեր՝ Փրոֆ.
Վիջթոր Բաչից, Փօլ Վալերիից, Բերդսոնից, Անդրէ Սիւարեսից ու Լէոնիդ
Անդրէեւից։ Տարեգիրքին վերաբերող
ամեն թոթակցութիւն եւ այլ դիմումներ պէտք է ուղղել խմրագրի հասցէին՝ H. PALOUIAN, 1, Rue de
l'Aquéduc PARIS (10°).

Հատորը պիտի արժէ Ֆրանսա, Սուրիա եւ Պալքաններ 30 ֆր․, իսկ մնացեալ երկիրները՝ 40 ֆրանք։

Դրախսնական

113

L. G. GUERDAN, «Tigran Yergate». *)

Պարոն կերտանի այս գեղեցիկ գործը զոյգ նպատակի կը ձգտի. գծել՝
Տիգրան Երկաթի գրաւիչ դէմքը, որ
հոգերանական եւ այլ զանազան պատնառներով չէ կրցած հայկական միտքին մէջ իր բուն տեղը գրաւել, իր հէքհաթը ունենալ, երկրորդ՝ հայկական
դատը անգամ մըն ալ հրապարակ նետել, տիեզերական լեզւի մը մէջ, մեծ
Մօռիս Պառէսին հովանիին տակ։

Այս կրկնակի փորձր կրկնակի յաջոդութիւն մրն է։ Պարոն կերտան այդ դէմքը գծած է զգայուն, ապրող գիծերով: Տիգրանը կր տեսնանք իր դրժբախտ ճակատագիրովը, իր մտերիմ կեանքին եւ ներքին պայքարներուն մէջ, հասարակական իր սուր եւ հեռատես հայեացքովը, իր պատմական եւ հրապարակային հարցերու խորունկ պատրաստութեամրը, իր գրական ոյժով, ինքնայատուկ տաղանդին «բեկորներուն» մէջ։ Որովհետեւ Տիգրան ոյժ մըն է, մեծ ոյժ մը՝ որ խորտակւած ոյժ մր պիտի րլլայ սակայն։ Ինչո°ւ: Նախ հայ րլլալուն համար, երկրորդ՝ հիւանդ րլլալուն համար, աղքատ ըլluinig handan:

Հակառակ այս և ուրիշ շատ մը պատճառներու, որոնք կ'արգիլեն Տիգրանին
իր «բուն չափը» տալու, քսաներեք տաթեկանին տեսակ մը հռչակ ստացած է
արդեն Ֆրանսայի մէջ, ֆրանսերեն լեզւով արտայայտւող այս հայ «քրիջածքն»ը,
որուն յօդւածները ժիւլիէթ Ադամ կը
հրատարակէ իր Նուվէլ Ռըվիւ-ի մէջ՝
նախապես երեւելի ազդարարելով զանոնք։ Մօռիս Պառէս գրողի փայլուն
ապագայ մը կը խոստանայ իրեն Ֆը-

րանսայի մէջ, եւ Լէօն Տօտէ՝ այս բացառիկ տաղանդներու որսորդը, նշմարած է զայն եւ մատնանիշ ըրած արդէն։

Բայց Մօռիս Պառէս Տիգրանին տաղանդէն զատ՝ անոր ասիական ծագու– մեն գրաււած է եւ անոր արեւելեան հրապոյրը կը կրէ առաջին վայրկեանեն, ուժեղ կերպով: «կնդրուկի դիւրարեկ կտոր մըն էր թանկագին բոյրով», «Այս երիտասարդ արեւելքցին, ամենէն հազւագիւտ էակը՝ որուն երբեք հանդիպած րլլամ, որ ոչինչէն բանաստեղծութիւն կը շինէր», կը գրէ։ Ցետոյ, ուրիշ անգամ մը. «Տիգրա՛ն, բարեկամս չե՞ս կրնար ինծի Արեւելքի մէջ գահ մը նւիրել», կը գոչէ։ Որովհետեւ Տիգրան ամբողջ Ասիան, Արեւելքն է Մօռիս Պառէսին համար — հայը եւ հայերը անոր մէջէն կր տեսնէ։ Երեւանը, Արարատը, որոնց անմահ եւ այնքան զգայուն տողեր պիտի նւիրէր, Տիգրանին խորոր սեւ աչքերուն եւ մելամաղձոտ կիսադէմքին ետեւէն պիտի նշմարէր առաջին անգամ, այս ֆրանսացի ամենեն մեծ եւ ամենեն ճշդահայեաց արեւելագէտը:

Եթէ Տիգրան ստակ ունենար, քիչ մը աւելի առողջութիւն, խելացի եւ աւելի անձնւէր ընտանիք մը, անչո՛ւշտ, Ֆրանսայի գրական ցայտուն դէմքերէն մէկը պիտի ըլլար, որուն մէջ սակայն իր ցեղին արիւնը պիտի խօսէր։ Բայց, ինչպէս յանախ կը պատահի. Փարիզի

^{*)} Պ. Լ. Կերտանի այս դեղեցիկ գործին մենջ ուրիչ առիթ էլ կունենանջ անդրադառնալու։ ԽՄԲ.

մեջ փայլուն ապագայ մը եւ փայլուն շրջանակ մը ստիպւած է լքել՝ իրեններուն բաղձանքին տեղի տալու համար, որոնք իրեն համար զոհողութ-իւններ րրած են եւ իրեն պէտք ունին այժմ ապրելու համար Պոլիսի մէջ։ Եւ Տիգրան առաջին եւ ձախող քայլը կառնէ. Պոլիս կը վերադառնայ։

Այստեղ՝ հակառակ իր եւրոպական նրբութիւնները վիրաւորող պզտիկ, խամրեցուցիչ մթնոլորտին, Տիգրան պիտի շահի ազգայնական տեսակէտով, թրքական մոլեռանդ եւ տոկմաթիք hn_ գիին հետ իր առաջին հպումին։ Եւ Մօռիս Պառէսի օրինակին՝ պիտի ծնի իր մէջ ազգային ոգին, որ դեռ անորոչ էր եւ ոչ ցայտուն, իր մանկութենեն ի վեր կրած զանազան ազդեցութիւններուն եւ ստացած զանազան դաստիարակութիւններուն պատնառաւ։ Այստե_ ղէն է որ պիտի ղրկէ իր ֆրանսացի բարեկամներուն այն նշանաւոր յօդւածը, զոր կը գտնենք պարոն կերտանի գիրքին յաւելւածին մէջ եւ որ իրական գլուխ գործոց մըն է։

Երրորդ մասը նւիրւած է Տիգրանին յեղափոխական գործունէութեան։ Ազգային հոգին ծնելէ վերջ՝ այդ հոգին յեղափոխական միայն կրնար բլլալ ժամանակին բերումով։ Բայց Տիգրան այստեղ ալ կր յայտնէ իր բացառիկ մտքին կանխահասութիւնը։ Ամենէն խիզախ եւ ամենէն «անիրականալի» ծըրագիրներ երեւակայելէ վերջ — թբրքական բանակին դէմ հայ եւ յոյն միացեալ ապստամբութեան մր գաղափարը (որուն մասին նշանաւոր ճառեր կը խօսի եւ յօդւածներ կը գրէ Աթէնքի մէջ, ուր իր ամենէն փայլուն փառքի օրերը պիտի ճանչնայ), յետոյ կիլիկեան Հայաստանի առաջին ծրագիրը (որուն պիտի հետեւի յետոյ Պօղոս Նուպար փաշա) -կը քաշւի յանկարծ յեղափոխական կեանքեն։ Թերեւս զինքը գերեզման աnmedapabilif manaaf gmiha mameha bi

լուրջ հպումները կը զգայ արդէն, թերեւս յեղափոխութեան վտանգներ կր նախագուշակէ թրքահայ հատւածին համար։ Որովհետեւ այս զարմանալի խօսքը պիտի ընէ. «Չեմ կրնար չմտածել երբեմն, որ աւելի լաւ է թերեւս ապուշ տիրոջ մր հպատակիլ քան ամ_ րողջական յեղափոխութիւն մր ընել Unjung utes:

իսկ վերջին մասը եղերերգութիւն մըն է, ուր՝ պարտւած, անօթի, մոռցւած, րայց հպարտ տղան չտրտնջար իսկ, եւ Փոինքիփօի մէջ, այն մոգական կղզիին՝ ուրտեղ գերի բիւզանդական հին թագուհիներուն ստւերները իր տանջւող մարմինը եւ հիւծող հոգին դեռ պիտի օրօրեն... կր մարի անշշուկ, առանց արձագանգի: «Առանց հասարակաց oquinh»: which put Vonhu Muntu:

Պարոն կերտան ազգային անիրաւութիւն մր կը դարմանէ Տիգրան Երկաթի մոռցւած դէմքը երեւան հանելով: Իրապէս «երկիւդածութեան եւ գորովի գործ մրն է» -_ ինչպես ինքը կըսէ: Տիգրան Երկաթի հրապարակային կամ գրական գործերէն իր տւած էջերը լաւ ընտրւած եւ ամենեն յացողներեն պէտք է բլլան։ Եթէ իրապէս, ինչպէս կը լըսեմ, մտադիր է Տիգրանին ամբողջական գործերը հաւաքել եւ հրատարակել, իրական մեկենասի եւ մեծ հայասէրի գործ մր րրած պիտի բլլայ:

իսկ այս գրաւիչ նկարին **ֆո**նը հայկական դատր, զոր պարոն կերտան գիտուն եւ փափուկ վրձինով մր կր դըրոշմէ, իր բուն տեղն է, իր ճիշդ «փլօհ»-ին վրա է — ինչպէս կրսեն, եւ մեզի կրկնակի հետաքրքրութեամբ եւ յուզումով կը պահէ մինչեւ վերջը։ Վրատահ եմ որ մեկէ աւելի հայասէր օտարներ հետաքրքրութեամբ եւ համակրութեամբ պիտի կարդան այս գործը: իսկ «շուկայի օռիանթալիստները» եթէ հանին զայն թղթատել, թերեւս խոկումի նիւթ մր գտնան այնտեղ։

ելից ՄԷՀՏԷՐԵԱՆ

Կ․ ԲԱՍՄԱՋԵԱՆ, «Հայկական ընդհանուր դրամագիտութիւն»

կ. Բասմաջեանի այս աշխատութիւնը, որ 1934 թւին արժանացած է «Սրբոց Թարգմանչաց - Դուրեան գրական մրրվերջերս լոյս տեցանակ»-ին, սած է, Վենետիկ, Ս. Ղազարու տպարանը:

Հայրենի բնավայրեն խլւած ժողովուրդի մը մնացորդներուն է որ կընծայարերէ բազմավաստակ բանասէրը՝ այս աշխատութիւնը՝ շքեղ եւ խնամւած հրատարակութեամբ մը, զարդարւած հարիւր քառասուն պտկերներով:

Հայկական մատենագրութեան մէջ դրամագիտական ուսումնասիրութիւն _ ները շատ հազւադէպ եղած են, հակառակ այն մեծ տարողութեան, որ ան ունի, մեր անցեալն ու պատմութիւնը առարկայական կերպով ուսումնասիրելու տեսակէտով։ Ասոր պատճառները բազմապիսի են։ Հայկական հնագիտութեան ուսումնասիրութիւնը ցարդ ա_ ռաւելապէս օտար մասնագէտներու գործն է հղած։ Բացառապէս դրամագիտութեան մէջ միայն ունեցած ենք, Եւրոպական ըմբռնումով հեղինակութիւն մը, անցեալ դարուն, Հայր կղեմէս Սիպիլեան, վիեննական, որ առանձինն, հիմը դրած է հայկական դըրամագիտութեան — երբ գրեթէ անկոխ գետին մրն էր ան _- իր կազմած դրամական հաւաքածուներով: Այսօր, դրժրախտարար, յանիրաւի մոռցւած դէմքերէն մէկն է ան։ Անուղղակի նպաստ բերած են անոր նաեւ հին դրաժներու հաւաքածոյ կազմողներ, ինչպէս, Սերորէ Ալիշան (եղբայր Հ. Ղ. Ալիշանի), Զենոր պէլ Մերհամետնեան, կեսարացի միջատագէտ Գրիգոր Թէլլալեան, կիլիկիոյ Սահակ Բ. կաթողիկոսը, Նըշան Գալբպնհան, եւ այլն, առանց յիշելու երկրորդականները:

Aspbill byhup worklit h ilbe qquig-

ւած պակաս մը կուգայ լրացնել կ. 8. Բասմացեան, իր այս երկասիրու թեամբ, որ կընդգրկէ հայկական դրամագիտութեան բոլոր շրջանները, երբ Հայաստան անկախ էր, եւ կամ օտար տիրապետութեան ենթակայ, եւ ասիկա՝ տեսակ մր հանրագիտարանի ձեւով: Երբ պատմական շատ մբ յիշատակարաններ _ ձեռագիրներ, արձանա գրութիւններ, նախնեաց շէնքեր ու գերեզմաններ ընդմիշտ կորսւած են, համեմատարար, դրամները ուսումնասի րութեան համար աւելի հանրամտչելի նիւթեր են, ամենէն վաւերական աղբիւրներն են մեր անցեալ պատմութիւնր առարկայօրէն եւ անխարդախ կերպով լուսարանելու։ Անոնք ամենէն նշգրիտ վաւերանիշերն են, հաստատող ժողովուրդներու անկախութեան եւ կամ оտար տիրապետութեանց ազդեցութեան ենթարկւելուն։ Դրամադիտական աղ րիւրներու Համաձայն պիտի գրւի օր մը մեր ճչգրիա եւ ըննական պատմութիւնն ալ: Այսպիսի աշխատանք մը գործը չէ անհատի մը, եւ ամէն շրջաններու մաս_ նագէտներու պրպտումներուն ձեռք բերած արդիւնքէն միայն կախում ունի ան։ Բայց այս ուղղութեամբ դատելով իսկ, կ. 8. Բասմաջեանի այս գործր իր նախընթացը չունի մեր մէջ, որ իրը ուղեցոյց պիտի ծառայէ հայ սկըսնակ բանասէր – դրամագէտներուն։

Գրախօսական

Արւեստի տեսակէտով հայկական դըրամագիտութեան ամենեն շահեկան շրրջանր, Մեծն Տիդրանեան շրջանն է, հելլէն քաղաքակրթութեան իբր հայատիպ եւ յունագիր կոթող, եթէ կը ներւի այս բացատրութիւնը, եւ *Կիլիկեան* շրջանը, Ռուբինեան դրամները, որոնք հայ գրերով արձանագրւած են։ Ո՛չ մէկ տեղ, այնքան անսպառ առատութեամբ կը գտնւին այս դոկիւմաններեն, ո'ր-

117 -

քան Հայկական - կիլիկիոյ մէջ, հակառակ անոր ամենավերջին տիրապետողներուն՝ օսմանցի թուրքերուն՝ ամեն հայանիշ յիշակերտ փնացնելու իրենց վանդալութեան։ Հայ ծերունիներ կը պատմէին ինծի (1890 եւ աւելի վերջերն իսկ), թէ իրենց տղայութեան, Հայակիլիկիոյ ամէն դին, երբ ան դեռ օսմանեան կայսրութեան մաս չէր կազմեր — Գոզանօղլուներու քիւրտ – տիրապետութիւն — եգիպտական գրաւման շրջան — ժողովուրդին մէջ, առուծախի միջոցին, դեռ շրջարերութեան մէջ էին, իրրեւ ընթացիկ դրամ, կիլիկեան հայկական հայագիր դրամները, ասլանլը (առիւծանիշ) անւանակոչու – թեամբ, որ ատեն հայերը հոն կիսանկախ էին, անկախութեան կորուստէն nupbp jbunj ...:

Պարզ մատենախօսականի մէջ սահմանափակւիլը աւելի նախընտրելի էր, այս գործի մասին, դայց տեղին էր, այսօր, այս կարգ մր յիշողութիւնները արձանագրել, անցողակի կերպով: Աչքի ացեւ ունիմ, սակայն, հրատարակւած գործը, որ համրերատար աշխատութեան մը արդիւնքն է, հակա nul ujumpuh annobnu uto anbet միշտ անխուսափելի թերիներուն, եւ ներընչումի աղբիւր մըն է, հայրենա զուրկ հայկական սփիւռքին։ կ. 8. Բասմաջեան այն մեղւաջան բանասերն է, որ կրցած է, - աւհլցնեմ նաեւ որ րախտն այ ունեցած —, լոյս ընծայելու, պարբերաբար, իր երկար տարինե_ pni hbwmgowniphililbpp, apfh abind: Ամիր - Տովյաթեն յետոյ, իր այս դրրամագիտական երկասիրութիւնը, իր ամենեն լաւ գործն է, զոր այսօր կր ներկայացնէ գիտական աշխարհին, միս_ մինակը, - գործ մր, որ կատարելատիպ բլլալու մեծամտութիւնը չունի արդէն, բայց անհատապէս հերոսական գործ մրն է։ Այս կարգի աշխատութեանց հրատարակութեանց գործը կր պատկանի աւելի պետական հաստտութեանց, ի՛նչ րէժիմի եւ աշխարհայեացքի ալ պատկանին։ Անցեալին ուսումնասիրութիւնը լաւագոյն կերպն է գոհացում տալու, մարդոց հոգեկան եւ մտաւոր անտեղիտալի պահանջքներուն, զոր պիտի ունենան միշտ, ըլլան անոնք բրաժոյ պահպանողականներ թէ ծայրայեղ ձախեր...:

Այս գիրքը լաւագոյն առաջնորդ մրն է հայրենազուրկ եւ հայաբնակ սերունդներուն, մղելու համար զանոնք, որ շահագրգուին իրենց անցեալովը: Դիւրաշխատ գործ մրն այ չէ, եւ կարելի չէր զայն ի գլուխ հանել, առանց այն հաննարեղ համբերատարութեան , որ կ. 8. Բասմաջ եանր կը բնորոշէ, իր Թրջախօս մանկութենեն ի վեր, որ հետամուտ եղած է, հայ անցեայր անձամբ ուսումնասիրելու, փորձած է հայ յիշատակարանները մոռացութենէ և կո_ րուստէ փրկել, անցելապաշտ մեծ հոգիներու աղապատանքով մր, արձանացնելով զանոնք պարբերական հրատարակութիւններու մէջ:

Պիտի վարանէի ո եւ է դիտողութիւն մը փորձելու, *մէկ անձի մը կողմէն* գլուխ հանւած այսպիսի աշխատութեան մր մասին։

Գրքի տպագրութիւնը անթերի է։ Հեղինակը իւրաքանչիւր շրջանը կը փակէ
մատենադրութեամբ մը։ Նախընտրելի
էր, սակայն, որ առանձին եւ ամրողջական գլուխ մը յատկացներ անոր,
որովհետեւ գործը սահմանւած է հայ
եւ օտար նորընծայ մասնագէտներու։
Կը թւի թէ հեղինակը զանց ընել ստիպւած է այս, ինչպէս նաեւ կարգ մը նորագիւտ հայկական դրամներու վերարտադրութիւնն ալ, հաւանարար մեծածախս ըլլալուն համար։

Այս հրկը ոչ միայն նպաստ մըն է հայ գիտական գրականութեան, այլ եւ կարեւոր նիւթական գիւտ մը՝ օտարներու ձեռքին, հայ պատմութիւնը ուսսոնասիրելու համար։

4. 2.

խՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

ՄԵՐ ԲԱԺԱՆՈՐԴՆԵՐԻՆ ԵՒ ԳՈՐԾԱԿԱԼՆԵՐԻՆ

Խմբագրի դէպի Հար. Ամերիկա կատարած ճամբորդութեան հետեւանքով էր դլխաւորապէս, որ «Վէմ»-ի վերջին համարները սովորաակնից ուչ լոյս տեսան։ Այս յապաղումի համար որոչ չափով պատասխանատու են նաեւ բաժանորդներից ու դործակալներից չատերը, որոնը ժամանակին իրենց հաչիւր չեն փակել։

Խմրադրութիւնս միջոցներ է ձեռը առնում, որպէսգի այսուհետեւ «Վէմ»-ի համարները ժամանակին լոյս տեսնեն։ Այդ բանում, սակայն, մեզ պէտը է օգնեն եւ բաժանորդներն ու գործակալները, որոնց դիմում ենը յատուկ խնդրանըով՝ օր առաջ փակել իրենց հաչիւները։

Պէտք չունինք ծածկելու, և արդէն քանիցս ասել ենք, որ «Վէմ»ը ղուտ դաղափարական ձեռնարկ է, որ եւ է չահադիտական նպատակ-ներ չի հետասներում եւ ապրում է լոկ բաժանորդների տւած դրա-մով։ Հետեւարար, նրա հրատարակութեան կանոնաւորութիւնն էլ կախւած է բացառապէս բաժանորդների ձչդապահութիւնից – հա-մարները ժամանակին ստանալու համար պէտք է ժամանակին վճա-րել բաժնեդինը։

Յոյս ունենը, որ մեր յարգելի բաժանորդներն ու դործակալնե– րը անձետեւանը չեն Թողնի մեր այս դիմումը։

Ֆրանկի անկման Հետեւանքով, ստիպւած ենք Ամերիկայի եւ Բրիտանական Կայսրութեան մէջ մտնող երկրների բաժնեդինը Հաչւել չորս դոլար, որ աւելի պակաս է, քան 70 ֆր. մինչեւ ֆրանկի արժէջաղրկումը։

ՎԷՄ ՆՒԻՐՈՂՆԵՐ

Տիկ. Ո. Շաւարչունի, փութաբեթ - Մ. Յովանհանին, Բրանքս. Ն. Ե. Տիկ. Ս. Սինանհան, փութաբեթ - Ա. Տիրատուրհանին, փութաքեթ. Տիկ. Մ. Յարութիւնհան, փութա- բեթ - Իր հղթորը՝ Տ. Ռստիկհանին, Գումանիա.

บรนรหนช ขานรนานจกหล่าง บุคบ

Ա. Պարտիզեան, «Հայ եկեղեցու տագնապը եւ անոր պատասխանատուները», 1936, Բոստոն

Գարեդին Եպ. Խաչատուրեան, «Աշխարհի լոյսն ի Հայս», Ա. հատոր, 1936, Փարիզ.

Լաս (Լուիզա Ասլանեան), «Հարցականի ուղիներով», վէպ, 2 հատոր, 1936, Փարիզ

Արտ. Յարութիւնհան, «Արձակ էջեր եւ քերթւածներ», հրատ. Նահատ. Գըրագ. Բարեկամների, 1936, Փարիզ.

Արժ Էն Միւնի, «կարմիր – կանաչ», (Ա. շարք).

Գեորդ Դարֆի, «Սիաւուշ եւ Սուտարէ» (դրամ), 1936, Թէհրան

Հր. Ֆալեան, «Հողամարդը» (պատմւածք), 1936, Թէհրան

8․ Քիւրտեան, «Առաջին եւ երկրորդ խաչակրութիւնները ըստ Սիւրիացի անանուն ժամանակագրի մը», 1936, Բոստոն

N. ADONTZ, «Sur la date de l'Histoirede l'Arménie de Moîse de Chorène. Extrait de Byzantion». T. XI, 1936. Bruxelles. N. ADONTZ, «Les Taranites en Arménie et à Byzance». Extrait de «Byzantion». T. X, 1936. Bruxelles,

L. KESHISHIAN, «The Churches in Jerusalem», I. 1936, Jerusalem.

L. GUREKIAN, «Primo Centenario della fondazione del Collegio Armenio Moorat - Raphael.

«Տեղեկագիր Հ. Կարմիր Խաչի Կեդր. Վարչունեան», 1936, Բոստոն

«Ծրագիր - Կանոնագիր Հ. Կ. Խաչի Կեղը. ՎարչուԹեան», 1936, Բոստոն.

«Հայրենիջ», ամսագիր, Սեպտ․, Հոկտեմրեր.

«Հայ - Բոյժ», թիւ 23, 24. «Հանդես Աժսօրեայ», թիւ 4 - 6. «Սիոն», թիւ 8, 9. «Կեանը եւ Արւեստ», թիւ 7, 8, 9. «Հասկ», թիւ 9 - 10. «Գրական Թերթ», թիւ 23, 24, 25. «Խորհրդ. Արւեստ», թիւ 19, 20. «Կավկաղ», (ռուսերէն), թիւ 9, 10,

«MASSIS», No. 10 - 11.

ԳՐԱՏՈՒՆ ՀՐԱՆՏ–ՍԱՄՈՒԷԼ

51, Rue Monsieur-le-Prince, Paris VIe Chèque postal: Paris 1278-35. Tel: Danton 88-65.

Փարիզի մտաւորական կեդրոնին մէջ հաստատւած այս Գրատունը օրը օրին կը ստանայ Հայաստանի եւ գաղութներու բոլոր հրատարակութիւնները։ Բացի հայերէնէ, ունի ֆրանսերէն եւ այլ օտար լեզուներով գիրքերու նոխ մթերք։ Աշխարհի բոլոր կողմերէն հասած ապսպրանքները կը գործադրէ խղճամիտ կերպով։ Ունի արդիական կազմատուն։

Գործառնութիւնները՝ կանխիկ դրամով։

ረ Ա 8 ቦ b ኄ ኮ Ք

ԱՄՍԱԳԻՐ

Տարեկան 5 դոլար Վեցամսեայ 3 ,, ՀԱՑՐԵՆԻՔ ԱՄՍԱԳԻՐ ԵՒ ՕՐԱԹԵՐԹ ՄԻԱՍԻՆ

Տարեկան 10 դոլար Վեցամսեայ 5 ,, Հասցէ՝

13-15 Shawa ut st.

BOSTON MASS (U.S.A.)

иипигья

ชนคนคนคชาค

Ամերիկա, *տարեկա*ն, 1.50 դոլար Արտասահման 2.00 ,, Հասցէ՝

"ASBAREZ" P. O. Box 865 Fresno, Calif., U. S. A.

U. Q. U. S. W. O. U. A. Orubber

Բուլգարիա՝ *տարեկան* 550 լեւ Բուլգարիա՝ *վեցամսեայ* 300 լեւ

Ամերիկա՝ *տարեկա*ն 6 դլ. Ուրիչ երկիրներ՝ *տարեկա*ն 150 ֆր.

Zuugt'

45, Bld. M. Louiza, Sofia, (Bulgarie)

ሀ Լ Ի Ք

ԵՐԿՕՐԵԱՑ ԹԵՐԹ

Տարեկան 85 ռիալ Վեց ամիսը՝ 45 ռիալ *Արտասահման* Տարեկան՝ 170 ֆր. ֆր. Հասցէ՝

"ALIK", Impr. Moderne Khiabane Posthané, Teheran (Iran)

8 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1

อาสจมาก

իգիպտոս, տարեկան, 150 եգ. դհ.

Արտասահման, *տարեկան*, 40 շիլին

,, վեցամսեայ 20 ,,

¿mugt'

'Houssaper", B. P. 868
Le CAIRE (EGYPTE)

Մ b l n h

Երգիծական Շարաթաթերթ

Ներքին՝ տարեկան 100 լէվ ,, վեցամսեայ 50 լէվ Ամերիկա Տարեկան 2 դոլար Արտասահման Տարեկան 30 ֆրանք

K. Kaladjian B. P. 444, Sofia, (Bulgarie).

ረ በ ቦ ኮ ዴ በ ኄ

ՕՐԱԹԵՐԹ

Ներքին՝ *տարեկա*ն 300 տր Արտասահման՝ *տարեկա*ն 150 ֆր Հասցէ՝

Rue Mitropoleos, 14. Salonique, (Grece)

ህ ኮ በ Ն ԱՄՍԱԳԻՐ

Տարեկան 6 անգլ․ շիլին կամ 1.50 դլ․ Հասցէ՝

Patriarcat Arménien, Jérusalem (Palestine)

F L Q V L L L A

ԱՄՍԱԳԻՐ

Տարեկան 3.50 դոլար Հասցէ՝

"Pazmaveb", St. Lazar, Venise (Italie)

225

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՎԱՀԱՆ ՄԻՆԱԽՈՐԵԱՆ - Արհաւիրքի օրեր
ԲՐՕՖ․ ՆԻԿ․ ԱՏՈՆՑ Նոր Հայերէն Քերականութիւնը 46
ՏՕՔԹ․ ՎԱՀՐԱՄ Յ․ ԹՈՐԳՈՄԵԱՆ - Յուշատետրէս, դ․ ․ ․ 54
ՑՈՎԱԿ ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ - Անդրանիկը Սիւնեաց Երկրում դ 59
Վ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ - Համաշխ. պատերազմ և Տարօնի Աշխարհը 72
ՀԱՑ–ՀԱՑԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ
ՀԻՆ ԹՈՒՂԹԵՐ - Արսէն Թոխմախեան . Ռոստոմի նամակները 95
ԱՆՑԵԱԼՔ - Դերասան Ա. Ցարութիւնեան - Միքայէլ Մինասեան -
Պրոֆ ․ Անդւան ՄԷյեէ
ԿԵԱՆՔ և ՄՇԱԿՈՅԹ . Աննախընթաց հալածանք Խորհրդահայ
Գրականութեան և Գրողներու դէմ , <i>Ա. Խ</i> 104
ԳԻՐՔ և ՄԱՄՈՒԼ – «Նախագահ վիլսոն իրաւարար Տանկաստանի
և Հայաստանի միջեւ» – 3Տանկաստանի եւ Նախիջելանի
հիւսիս-արեւելեան սահմանը» – «խալդերէն լեզւի բանա_
լին» – «Նահատակ գրագէտներու բարեկամները – «Զը–
ւարթնոց» տարեգիրքը
"Mahuluu ninh houufughin he
ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵՍՆ, ԽՈՎ IPA8
3 h h b
ՅԱՒԵԼՒԱԾ Վահրամ Եպ. Մանկունի, «Գէորգ Դ. և իր Ժա- Մանակը»
ишишqп» , , , 225

ՆՈՐ ՏԱՐԻԱՑ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՑՄԱՆՆԵՐԸ

Ամերիկա, Բրիտ. կայսրութիւն, Եգիպտոս՝ տարեկան 4 դոլար Ֆրանսա եւ մնացեալ երկիրները, տարեկան՝ 60 ֆրանք Ռումանիա, Բուլգարիա, Յունաստան Սիւրիա, եւ Պարսկաստան՝ ,, 50 ֆրանք

ծևենու Տևրիների իերև «Անջիեր Տևրեն» 6 դիր «Ը՝ 25 Ֆր. Հասցէ՝ նամակների, դրամի, յօդւածների եւ ուրիշ ամէն տեսակ առաքումների համար...

S. VRATZIAN — 13, Rue des Platanes, Cité Jardins de Plessis-Robinson (S.)

Gérant: V. Hampartzoumian

imo. ARTISTIQUE, 42. Rue de la Jonquière, PARIS (47e)

« կարդաւորը իցեն եւ Թէ աչխարհականը՝ նղովեալը եւ անիծեալը « եղիցին յԱստուծոյ եւ յամենայն սրբոց եւ ի Հայրապետական կար-« գէս մերմէ եւ յեպիսկոպոսաց ժողովոյս, ամէն»։

Ունէր Հայրապետս այս րարեյիչատակ առաջի աչաց զժամանակակից դանցս Տ․ Ղաղար կաԹուղիկոսի Չահկեցւոյ (1738) եւ այլոց։ Գուչակէ[®]ը արդեօք եւ դապադայ անցս Տ․ Եփրեմայ կաԹուղիկոսի (1830–31):

իսկ Տ. Յակոր ԿաԹուղիկոս Շամախեցի կանոնադրէ այսպէս.

« . . . Երրորդ՝ պատուէր եւ կանոն եղիցի լայսմ Հետէ , գի լետ « վախճանման Հայրապետին մերոյ՝ յորժամ ԱԹոռայնոցս եւ Սպա-« Հանցւոյն եւ այլոց արեւելականաց՝ Կոստանդնուպոլսեցւոյն եւ այ– « լոց արեւմտականաց Հայկասէր Ազգաց (°) ի Քս․ Հաւատացելոց « լուսաւորչակրօնից եւ միաբնադաւանից ՀամաՀաւանութեամրջն « ընտրեսցի ոմն Արջեպիսկոպոս ուր ուրեջ եւ լինիցի ի Հայրապե– « տութիւն ամ . Հայոց եւ Սրրոլ Աթոռոյն Էջմիածնի, նա պարտի « գչորեսին կանոնս դայսոսիկ պահել։ Նախ՝ դանունն իւր ոչ լիչեցու-« ցանել ի լեկեղեցական աղօքսն նախ քան գօծանիլն իւր ի Հայրա-« պետ ։ Երկրորդ՝ նախ ջան գօծանիլն իւր՝ ի լսկզրան ԹդԹոցն իւ– « ըոց գորս գրէ առ Այգն մեր՝ այսու ոճիւ գրեսցէ. «Ցիսուսի Քս.ի « ծառալ այս անուն Արբեպիսկոպոս եւ ԿաԹուղիկոսացու (եւ կամ « կոչմամը եւ ոչ օծմամը կաթուղիկոս) ամենայն Հայոց եւ մեծի « Աթոռոյն Սրբոյ Էջմիածնի որ ի Վադարչապատ մայրաքաղաքի, « յորմէ ժամանեալ, եւ այլն»։ Երրորդ՝ յառաք քան գօծանելն իւր ի « Հայրապետ զգիրս կնքոյն իւրոյ՝ Հայրապետական անուամբ մի՛ « գրեցուսցէ, ցոր եւ կարմրադեղով ի գործ ոչ ածցէ, այլ գտիպն եւ « գյարմն (արմն = արմա) Միածնաէջ եւ սբ. տեղւոյ՝ իւրոյ ան-« ւանագրութեան ի տեղի կնջոյն իւրոյ ի գործ ածցէ, որով գձակատ « *ԹղԹոյն կնջեսցէ եւ ի վերայ յատուկ կնջոյ իւրոյ* Եպիսկոպոս « գրել տայցէ եւ նավաւ ի լուսանցակայա կողմն Թոթեոյն ի մէջ ծաղ-« կադիր Յիոյն (Յիւն) կնջեսցէ սեւադեղով ։ Չորրորդ՝ եթէ կարելի « լինիցի ի Մայր ԱԹոռն Սբ. Էջմիածին գնայն՝ արտաքոյ սրբոյ Ա-« Թոռոյն յայլ ուրեք կաԹուդիկոսցուն մի՝ ձեռնադրեսցի եւ մի՝ o-« ծանեցի ի ՀայրապետուԹիւն» ։

Ակնարկէր բարեջան կաԹուղիկոսս այս յօծումն Կարապետ կա– Թուղիկոսի Ուլնեցւոյ (ՌՃՃԵ) եւ ի ժամանակակից անձս Ահագին ՍաՀակայ (ՌՄԵ–ՌՄԸ), եւ այսութիջ պարտաւորեն դնել դայնոսիկ կանոնս։

ցաւրքուղծ նրմ ոսոր աղեսմ[առիւ մաշնաժևաշ իրճրագրսաժին

պատասխանի պատմական՝ պատրիարջի Սբլ. Սաղիմալ Տ. Ձաջարիա Արջեպիսկոպոսի որ առ Մատթէոս Եպս․ Պատրիարը Կ․ Պոլսոլ, առնիւ խնդրոլ լիչատակունեան Տ. Ներսիսի Աչտարակեցւոլ ընտրելւոյ ի Կաթեուդիկոս ի 1843 թեուականի, որ յամէր ի Պետերբուրգ, դուցէ ի պատճառո ծանու հիւանդութեանն ։

«Վեհափառ Առաջելաչնորհ Սրբադան,

4kV

« Ծնդրէջ տեղեկանալ վասն յիչատակութեան տիեղերալուր « անուան Ներսէս Սրբազանին։ Արդ՝ յաթոռս մեր վաղեմի աւան-« դութիւն կայ իբրեւ օրէնք եկեղեցական անփոփոխելի, դրնարեայն յանժոռ կանժուղիկոսական մինչեւ ո՛չ ձեռնադրեսցեն ի Սր. Էջմիա-« ծին օծութեամբ սրբալոյս Միւռոնի՝ ո՛չ յիչատակեսցեն զանուն « Նորա, եւ գայս վասն զգույութեանց տարապարտ ազգային խուո-« վութեանց կարդադրեալ են․ ջանցի երբեմն դանադան Հակառակա-« Թոռը երեւեցան յազգի մերում, որպէս եւ յաւուրս մեր, եւ Սը. « Աթոռս տերունի վիճակէ Սբյ. Էջմիածնի, եւ բաղում երեւելի o-« տարադգիք Հարցեալ են մեզ եւ Հարցանեն վասն կաթուղիկոսի « եւ Եպիսկոպոսաց ձեռնագրութեան՝ թէ որպէ՞ս է սովորութիւն « Ձեր. եւ մեր պատասխանի տուեալ թէ՝ ձեռնադրութեամը ըստ ա-« ռաջելական արարողութեանց, թէ հեռաւորը եւ թէ մերձաւորը 6-« պիսոպոսցուք պարտին գնալ ի Մայր ԱԹոռն մեր ի Սր. Էջմիածին, « եւ ընդունել գայն չնորհ եպիսկոպոսու թեան ձեռնադրու թեամ բ ան-« միջապէս ի Սրբազան Կաթուղիկոսէն.եւ ամեներեան խոստովանին « թե առաջելական է . վասն գի Պապն Հռովմայ ոչ երբեջ ձեռնադրե « գոր Եպիսկոպոս, այլ յանձնէ Կարդինալի միոյ կամ Եպիսկոպոսի « տանել լեկեղեցի մի, եւ ձեռնադրել, կամ հրամանագրով տալ իչ-« խանուներւն կարդաւորի միոլ վարել զպաչաօն եպիսկոպոսունեան ։ « Այս պատերացմ՝ գօրաւոր է այժմ ի մէջ Անգոիացւոց եւ Ամերի-«дшяспя:

« Տէր Սրբագան, յիշատակութիւն կաթուղիկոսի անուան, ո՛չ է « հաստատել (*հալ*) ի վերայ ընտրութեան, ԱՅԼ ի վեՐԱՅ ՁԵՌՆԱ-« ԳՐՈՒԹԵԱՆ: Աստուծով , ի լսել մեր գձեռնագրութիւն նորին Ամե-« նաբարձր Սրբազնութեան , պահելով անփոփոխ պառաջելական ա-« ւանդութեն՝ որ է նչան Առաջելական Եկեղեցւոյ, եւ մեծահանդէս « տօնախմբութեամբ լիչատակեմը դՀամրաւատենչ Անուն նորին « Սրբազնութեան. ապա խնդրեմ սակաւիկ մի եւս երկայնամիտ լի-« Libj:

« Սինօդն Սր. Էջժիածնի գրէ առ մեզ զընտրութիւն Նորին Սըր-« բազնութեան , եւ ապա խոստանայ ծանուցանել գձեռնադրութիւն

« վաղվաղակի․ զի նուքա գիտեն զմեր սովորութիւն Հնաւանդ եւ « անայլելի․ որպէս մեջ զնոցայն․ կայ այդուիսի հին աշանդութիւն « նաեւ ի Սբ․ Էջմիածին , այս է չձեռնադրել արտաքոյ Սբ․ Էջմիածնի « Եսլիսկոպոս , չԹողուլ չրջիլ Եսլիսկոպոսաց , ո' եւ իցէ պատճառաւ « ի վիճակս իւրեանց սեփական ։ Մեջ չեմջ յաչաղկոտ եւ Հակառա-« կասէր. այլ միչա Հնադանդ. եթե այնպիսի ոք լինէաք, չորս ամ « ոչսպասէաջ նորին գալստեան. կարող էաջ բերել ղկաթուղիկոսն « Սըսայ առ մեզ , կամ զեպիսկոպոսցուս առաջել անդը , սակաւ խար-« ճագնացութեամը. թէեւ երբեմն առաջեալ են գծերունի ոջ կամ « տկար , զայն եւս ծանուցեալ են ի Սբ. Էջմիածին , եւ բերեալ են ի « Սրբազան Կաթուղիկոսէն գիր օրհնութեան, ուրախակցութեան եւ « չնորհաւորութեան ։

«Ոչ ախորժիմը նորաձեւութիւն ինչ մուծանել ի կարգադրու-« *Թիւնս նախնեաց մերոց* . զանուն ի լոյս հանգուցեալ Եփրեմ Սրբա-« զան կաթուղիկոսին ՄԻՆՉԵՒ ՑՀՐԱԺԱՐՈՒՄՆ *մեջ յիչեցա*ք. զա-« Նուն Ցովհաննես ԿաԹուդիկոսին ոչ յիչատակեցաջ երբեջ. այլ « Հանդուցեալ կաԹուղիկոս մինչեւ ցայժմ . դեռ տակաւին ո' գիտէ Թէ « որպես կարդադրի. գի ի ձևոս օտարագդեաց է. ասեն՝ թե եւ ձևո-« Նադրի, բայց տչ ի Սբ. Էջմիածին, այլ ի Տփխիս Նստի. գիտես՝ « հրբեմն գԱրմաչ կամէին չինել Կաթուղիկոսարան, այլ Աստուած « խափանեաց ։

« Ողջ լեր յուրախութիւն ցաւայից որտի մերոյ։

« 1846, Muph, , , bpncumgts,

«լԱռաջելական Աթոռս Սրց . Ցակորեանց»

Սրբոյ Երուսադէմի Պատրիարը ՉԱՔԱՐԵԱՅ ԱՐՔԵՊՍ · » (կարմրադեղ կնիջ)

Պարզէ սոյն այս Թուղթ պատուական եւ Հետաբրջրական զկարեւոր խորքրը ոչ միայն՝

- 1. Կա Թուդիկոսական լիչատակու Թեան, այլ եւ գրգու զուչագրութիւն մեր սակս,
- 2. Տէրունիութեան Ս. Աթոռոյ Յակոբեանց Ս. Երուսաղէմի առ Սր. Իջմիածին,
 - 3. Ցարաբերութեանց Ս. Երուսաղէմի ընդ Ս. Էջմիածնի,

- 5. Երկուց որոչակի իմաստից գրութեանց Սինօրի Ս. Էջմիածնի,
- 6. Անցից Եփրեմ Կաթուղիկոսի եւ յիչատակութեանն,
- 7. Ընդոչեն Յովհաննես կաթուղիկոսի Կարբեցւոյ,
- 8. Տարաձայնութեանցն սակս Ներսիսի նորընտրի,
- 9. Մտադրեալ ԿաԹուղիկոսարանի Արմաչու վանուց, եւ
- 10 · Միամտութ-հան Մատթեոս Եպիսկ . Պատրիարքի (ապա կա-Թուղիկոսի) ։

8ետ միոյ ամսոյ, իմա՝ յ7-ն Մայիսի, բարեյիչատակ Տ. Ձաջարեայ Արջեպս. Պատրիարջ կնջեաց գաչիսարգային կեանս, որում յաջորդեաց Կիրակոս Արջեպս. ընտրութեամբ ժողովոյ գումարելոյ ի Կ. Պոլիս, ի 23 Դեկտեմբերի (1846), յաւուրս որոյ յիչատակէր անուն Ներսիսի կախուղիկոսի Աչտարակեցւոյ յետ օծմանն։

Արդ սոյն ԹուդԹ, ակնարկեալ նաեւ ժամանակակից Սինօդի Սրդոյ Էջմիածի, առԹիւ յիչատակութեան, գրէ՝ եթէ «Սինօթն Սր. « Էջմիածնի գրէ առ մեղ դրնտրութիւն Նորին Սրբազնութեան (Ներ- « սիսի), եւ ասա խոստանայ ծանուցանել զձեռնադրութիւն վաղվա- « դակի, գի նռքա գիտեն դմեր սովորութիւն հինաւանդ եւ անայրելի « (անայլայլելի)», անչուչա առ ի յիչատակել զանուն նորընտիր կա- Թուդիկոսին Ներսիսի։ Եւ պարտիմ թ յաւելուլ ի պատիւ ժամանակարկից Սինօդի ըստ խնդրոյ յիչատակութեան, գի ջանայր նա հաւատարկից Սինօդի ըստ խնդրոյ յիչատակութեան, գի ջանայր նա հաւատարին եւ նախանձախնդիր մնալ այսմ առաջի ոչ եւեթ Երուսաղէմի, այլ եւ համօրէն ամենայն եկեղեցւոյ եւ Ադդի Հայաստանեայց՝ այլ եւ համորեն ամենայն եկեղեցւոյ եւ Ադդի Հայաստանեն ի չաղուածոն ԷջՄիԱԾնի ԱՐԽիի անուն (տես ի 1883, Թ. Ը., Օդոստոս, յերես 350)։

Շարեմ ը ահաւասիկ դիսկական յօղուածն «Արարատ»այ.

« Ներսէս ԿաԹուղիկոս ընտրելուց ու Հաստատուելուց յետոյ, « ներջին գործոց նախարարի միջոցաւ Հրաւիրուելով Ս․ Պ․բուրգ, « այնտեղ հիւսմողանում է, որով եւ յետաձգւում է դէպի Ս․ Էջմիա- « ծին դալուստն ու օծումն։ Ինչպէս երեւում է Սինօդի 1843 Թուի « Նոյեմբերի 12ին կայացրած օրագրուԹիւնից, ոչ միայն նորընտիր « կաԹուղիկոսների անուններն՝ ի Հնումն նախ ջան օծուիլը չէ յիչ- « ուել եկեղեցում, այլ եւ նոջա եկեղեցու մէջ չեն էլ կանդնել կա-

« Թուղիկոսին յատկացեալ գմբէ թարդի մէջ *). իսկ անդրանիկ Կոն– « դակը միայն Ս․ Օծումն ընդունելուց յետոյ է հրատարակուել։ Թէ « եւ Սինօդը նորընտիր Կաթուղիկոսի անունը եկեղեցում չր յիչատա– « կելու տարակուսուԹիւնը բառնալու Համար սկսել էր գրագրուԹիւն՝ « Վրաստանի գլխաւոր կառավարութեան միջոցաւ ներջին գործոց « Մինիստրի Հետ , սակայն Ներսէս նորընտիր Կաթեուղիկոսը իւր Հա-« մար26 ի 26-ն Նոյեմրերի 1843 ամի կոնդակով յանդիմանում է Սի-« նօդին եւ Հրամայում է առանց իւր Համաձայնութեան ինչ եւ իցէ « գործի Համար բողոքարկու չը լինել դէպի Տէրութեան բարձրա-« գոյն կառավարութիւնները ։ Այս կոնդակին ստորագրում է «Եպիս-« կոպոսապետ Կաթուղիկոս եւ Պատրիարը ամ․ Հայոց Ներսէս»։ Իսկ « իւր առաջադրութեամբ յանուն Տեղակալ Բարսեղ Արջեպիսկոպոսի « 21-ին Յունվ .1844 ամի , պատուիրում է Թուղթը ստանալու առա-« ջին կիւրակէին՝ անձամը պատարագել, եւ Մայր ԱԹոռում Կա-« Թուղիկոսի անունը յիչատակելուց յետոյ, հրամանագրել Սինօդից « որ յիչատակուի Կախուղիկոսի անունը բոլոր եկեղեցիներում»։

կամէաք ամրողջուժեամրք ամփոփել աստէն չյիչատակեալ 0լագրուժիւնս եւ զգրուժիւնս Սինօդի եւ Ներսիսի, այլ սակայն բաւական լիցի մեղ քաղել ի համառօտ րովանդակուժենէ իմաստիցդ,
ղի մինչ Ներսէս ջանայր ի միոյ կողմանէ զգուչացուցաել զՍինօդ ի
յարաբերուժեանց ընդ օտարս, ի միւսմէ կողմանէ մեղանչէր չարաչար ընդղէմ ազգային եւ եկեղեցական սովորուժեան, եւ բանայր
ղզուռն նորոց զեղծմանց չարունակելոց ցաւուրս մեր **): Միանդամայն խորին իմն տգիտուժեամբ նուիրագործէր ուղղակի զ19-րդ
յօղուած Պալաժէնիոյ 1836 Թուականի (ըստ նոյն տպագրուժեան),
յորում դրի. «Թագաւոր կայսրն ՆՇԱՆԱԿԵԱԼ (°) գծայրագոյն Պա-

Երիտասարդ վեղարակիրն կարօտի տակաւին ուսման եկեղեցական պատմու-Իեան, կանոնաց եւ եկեղ․ իրաւարանութեան։ Եւ արդ ըստ դաւանութեան նորա հարկ էր դասել զՆերսէս վարժապետեան ի շարս կաթուղիկոսաց համաձայն ընտրութեանն որ ի 1884 թուականի, եւ առ ի՞նչ մնայ Ներսէս արտաքոյ ի ցանկէ կամ ի դասակարգութենէ կաթուղիկոսաց (Ծանօթ․ Հեղինակի դրոյս)։

**) Տես մանրամասն ի «Ներսէս Ե. Աշտարակեցի», ի Կ. կոստանեանցէ, տպ. 1900, Աղեքսանդրապալ։

^{*)} Միայն Ղուկաս կաթուղիկոս մինչեւ Տանկահայոց հաւանութիւնն ընդունիլը գմբեթարդի մեջ չէ կանգնել։ Ըստ ազգային սովորութեան, ընտրութիւնը լրանալուն պէս, ընտրեալը կաթուղիկոս է բոլոր իրաւամբ (* · · ·), կը մնայ հանդիսաւոր օծումն։ (Ծանօթ. Փ. Վ. խմբագրի «Արաբատ» ամսագրոյ)։

« տրիարջն Էջմիածնի դկաթուղիկոսն Հայկադանց՝ ամենաողորմա-

« ծաբար չնորհէ սմա գառանձին հրովարտակ վասն այսը աստիճանի, « եւ ՀՐԱՄԱՅԷ գկնի երդնյոյն լինել Հաւատարիմ առ դամն ամ.

« Ռուսաց, կատարել գօծումն նորա ըստ վաղեմի ծիսի եւ սովորու-« *թեան լուաւորչական (ի Ռուսս* Գրիգորհան) *եկեղեցւոյն Հայոց*»։

Արդ Թուի մեզ, դի առաւել պերճախօս եւ գօրաւոր լիցին կանոն եւ Հրահանդ օծման կաթեուդիկոսի՝ կանոնը եւ փաստը վերաբերեալը վերջին դարուց միայն , ի վկայութիւն եւ ի հաստատութիւն ինդրոյ յիչատակութեան ընդ դուդնաբեայ դիտողութեանց մերոց. իսկ կանոնն օծման կաթուղիկոսի, որպես տեսաք ի հրահանգս ոչ սակաւ ձեռագիր Մեծ-Մաշտոցաց, ըստ որոց տպագրեցաւ ի Մայր Ա. Թոռոջ յամի Տև. 1876, բացարձակարար պատուիրէ 368 00ՄԱՆՆ սկսանել զյիշատակութիւն անուան նոր^ոյ կաթուղիկոսի, *միանդամայն առա*քել զանգրանիկ չրջաբերական կոնդակս Հայրապետական ի համօրէն աժենայն վիճակս Հայաստանեայց։ Եւ սոյն այս պատուէր եւ կանոնական ՀրաՀանգ բաւական լիցի ի կնիջ բանիցս։

Բարւոք լիցի՝ որոց ուչագիր են՝ ընթեռնուլ եւ զգրեալոն ի Սիմէոն կաթուղիկոսէ Երեւանցւոյ ի «Ջամբո»ի (ապ. ի Ս. Էջմիածին յամի 1873, յերեսս 58-63, Գլ. Թ.):

ALAPh be.

ՑԱՂԱԳՍ ՈՒՂԵՒՈՐԵԼՈՑ Տ. ԳԷՈՐԳ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ի ՊՐՈՒՍԱՑԷ Ի Կ. ՊՈԼԻՍ

Фија выб էր писишций ципшинирисавый р сивиды дв. 95որդ նորընտիր կաթուղիկոս սակս ձեպելոյ փութալ մեկնիլ ի Թուրքիոյ եւ երթայ աւուրբ յառաջ ի Ս. Էջմիածին՝ առարկեալ զպատ -Տառս հրապուրականս դիւանագիտական հնարամտութեամրք, որոց ակարանայր Թափանցել Նորին Սրբութիւն՝ միանգամայն Թուէր իմն՝ զի ձանձրացեալ գոլով յայսոցիկ կողմանց եւ առաւել ի սանձարձակ անձանց՝ յուխտեալ հակառակորդաց եւ ստապատիր հրատարակունեանց ազգային լրագրաց կ. Պոլսոյ եւ այլոց, յուսար գտանել զգիւրութիւնս եւ գյաջողութիւնս ի Ռուսաստան եւ ի Ս. իջնիածին ի պաչապանութիւն արժանապատուութեան իւթոյ, մանաւանդ յարդիւնաւորութիւն ազգօգուտ եւ եկեղեցաչէն նպատակաց իւրոց ծայրագունից եւ ջանիցն ։ Մինչ գլիաւոր եւ իսկական նպատակ ռուսական կառավարութեան էր խանգարել գխնդիր վերաջննութեան Պալաժէնիոյ՝ եւ եթէ զօտար թելադրութիւնս եւ զազդեցութիւնս՝

ենք ոչ յամեր Տ. Գերրդ կանքուղիկոս ի կ. Պոլիս եւ ի սահմանս Parpetal:

Ապարեն անապարեր ռուս . կառաարւթիւն , նոյնպես Տ . Գերրգ Կաթեուղիկոս, դի ընդփոյթ մեկնեսցի ի Թուրջիոյ եւ հաստատեսցէ գրնակութիւն իւր ի Մայր Աթուռոջ, յայսմիկ համաձայնէին միմեանց, այլ բազմօք եւ յանՀունա իմն տարբերէին ի միմեանց ընդ նպատակացն եղելոց ի սպառ ներհակ եւ հակոտնեայ միմեանց ։ Գիտէր ռուս. կառավարութիւն գոր առնէր, իսկ S. Գէորդ կաթուղիկոս էր միամիտ եւ միայն կայր յերուսաղէմ ։

Եւ անա ըստ ակնարկութեանց ռուս. կառավարութեան, տեսին Տեղակայ եւ Սինօդ Ս. Էջմիածնի զպատրաստութիւնս ուղեւորականս եւ Հրաւիրակաց, առանց խնդրելոյ կանխաւ՝ համաձայն պարտաւորութեանց իւրեանց՝ զանմիջական Հրաման ինչ ի նորընտիր Կաթեու ղիկոսէ ։

Bbm օծման նորաչէն Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ ընդ կից մաառանց կամ եկեղեցեաց, եւ զկնի կատարելոյ գերաչափառ տօն Ս. Ծննդեան ի Պրուսա ընդ հօտի իւրում սիրելւոյ, պատրաստեցաւ Նորին Սրբութիւն Հոգեւոր Տէրն ուղւոյ լինել, հետեւեալ դարձեալ ակ-Նարկութեանց Հիւսիսայնոց, միամիտ իմն ըմբռնմամբջ։

ջան կայաւ եւ Պատրիարջարան ի պատրաստութիւնս կարեւորս առ ի Հրաւիրել զնորընտիր Կաթուդիկոս ի Կ. Պոլիս, եւ Հիպրասիրել աստ ըստ արժանւոյն ։ Վասն որոյ բանակցեալ կանխաւ ընդ ռուսական ռեսպանատուն, - որ կանխեալ յառաջ քան գ0սմ. կառավարութիւն, գուցաներ գնախանձախնդրութիւն եւ ձեւացուցաներ պատուեյն գՍրրբացան կաթուղիկոս՝ առուջելով գդեսպանական չոգենաւն ի կէմ լէ լիկ Նաւահանդիստ առ ի փոխադրել դհոգեւոր Տէրն, - կարգեաց ի դիմաց Երեսփ . Ժողովոյ ղՀրաւիրակս , որը են .

> **ՑովՀաննէս Եպիսկ. Կապուտիկեան, Քարոզիչ Միջագեղջ** (4. 9njunj),

Ներսէս Եպիսկ. Վարժապետեան, Քարոցիչ Խասգեց,

արրեն Վրդա. Գայֆայեան, Քարոգիչ U. Երրորդութիւն եկեղ . Բերայի ,

Գաբրիել բննյ. Ս. Երրորդութեան եկեղ. Ղայաթիոյ,

Bովհաննես բննլ, երաժիչա Ս. Լուսաւորիչ եկեց. Ղայաթիոյ Արիստակես բննյ. Քարակեօմրիւկի,

Սահակ բննյ. Տեր Սարգսեան Միջագեղջ,

Բժչկապետ Տուքժ. Ռաֆայելեան լֆենտի,

Bակորիկ էֆէնաի Նավրուգաան (ի դիմաց "առառն իւրոյ՝

Ցակոր էֆէնտի Նորատունկեանի), Ցարութիւն էֆէնտի Գասպարեան, Գարու Օղլանի (Բ. Գործակատար Պատրիար,ջարանի առ Բ. Դրան)։

Արդ մեկնեցան Հրաւիրակջ ի Կ. Պոլսոյ զվեցեւկէս ժամու միջօրէի Թաման անուն չոդենաւաւ ռուսական Դեսպանատան յաւուր
հինդեւչարաթու ի 12-ն Ցունվարի (1867), և հասին ի կէմլէյիկ ի մեծ
նաւահանդիստ յառաջին պահու դիչերոյ ի 13-ն Ցունվարի, ուր առնուն հանդիստ մինչեւ ցժամն 7 1/2 դիչերոյ, եւ ի նմին իսկ ժամու նստեալ ի կառո՝ եկեալ ժամանեցին ղերկու եւ կէս ժամաւ առաւօտեան ի Պրուսա, մինչ դտանէր Հոդեւոր Տէրն ի Ս. Եկեղեցւոջ յաւուր տօնի Անուանակոչութեան Տն. յութերորդ աւտւր (Ութօրէից)
Ս. Ծննդեան։ Վեղարակիր եւ անվեղար եկեղեցականջ առեալ անմիջապէս զփիլոնն, ըստ հրամանի Հոդեւոր Տեառն, ի պաչտելն մեր
դՍ. Սորհուրդ պատարադի, հրաւիրանօք եւ առաջարդութեամը
Պետրոս վարդապետի իջին կարդաւ եւ պատկառանօք ի Ս. Եկեղեցի,
եւ համրուրեալ դԱջ Նորին Սրբութեան՝ կանդնեցան յերկուս դասս
ըստ կարդադրութեան Հոդեւոր Տեառն, ըստ կարդի անձնիւր աստի-

Յորժամ երդէին դպիրը դ«Լցաք ի րարութեանց», ել ՎեՀ.
Հայրապետ ըստ սովորականին ընդ հրաւիրակս ի Ս. Եկեղեցւոյ,
ընկալաւ ի ներկայութիւն իւր դհամայն Հրաւիրակս Պատրիարքարանի եւ Երեսփ. Ժողովոյ, որք յանձնեցին Հոդեւոր Տեառն զպաչտօնաթուղթս իւրեանց, եւ տեսին դպատիւս արժանաւորս։ Երեւելիք
Հայոց Պրուսայու բաժանեալ ի տունս իւրեանց հիւրասիրեցին
զՀրաւիրակս, պատուեցին յոյժ, եւ ցուցին նոցա սէր բազում։ Առաջնորդարան-վանքն ոչ բաւէր նոցա։ Յաճախեցին այլեւս չնորհասակալի, ընդ Օսմ. աւադանւոյ եւ պաչտօնակալաց, ընդ հիւպատոսս,
ընդ Առաջնորդի եւ երեւելեաց Ցունաց, ընդ Քահանայապետի եւ երեւելեաց Հրկից։

Ս. Հայրապետ ի 13 եւ ի 14 Ցունվարի շրջեցաւ պաշտօնապէս ի մնայք բարեաւ առ կուսակալ փաշայն, առ հիւպատոս Անդղիոյ, Գաղդիոյ, Աւսարիոյ, Իտալիոյ, Պարսիկ եւ Ցունաց, առ Մետրապո-լիտ Հրէից, առ սմանս նշանաւոր անձինս օսմանցիս բարեկամս իւր որը փութացին եկին ի նորոյ առ ի մաղթել զձանապարհ բարի:

Ըստ խնդրանաց ժողովրդեան կարգեաց ի տեղի իւր դԱռաջնորդ Պրուսայու գնարթուդիմ էոս վարդապետ Չամիչեան զջարողիչ Սամա– Միոյ, պատուիրեալ ցամս երիս փորձել գիրեար եւ յետ այնորիկ խնդրել դեպիսկոպոսութիւն նորա, եթէ ոչ ունիցին զդժգոՀութիւնս դիրերաց։

ի դիմաց զօրավար Իկնաթիէվի դեսպանի ռուսաց առաջին թարդման Պ. Օնու եկեալ էր ընդ Հրաւիրակս Թաման չոդենաւաւ, եւ կանխեալ ի Պրուսա՝ լուաւ գՀրաման Ս. Կաթուդիկոսի եւ վերադարձաւ անմիջապէս ի չոդենաւ եւ մնայր դալստեան Հոդեւոր Տեառն:

եր 15 Ցունվարի, ի կիւրակէ աւուր էջ Նորին Սրբութիւն ի Ս եկեղեցի, ուր, որպէս և ի Թուրջիա Համայն սովորութիւն է կատարել ի միասին զոյգ ընդ առաւօտեան ժամերդութիւն զս և պատարագ, լրցեալ էր ժողովուրդ բաղում եւ սրտաչարժ երդեցողութիւնջ դպրաց աղդէին եւ չարժէին զամենեսեան ի տխրութիւն եւ յարտասուս:

Խօսեցաւ Նորին Սրբութիւն դջարող Համառօտ՝ առեալ ի բնաբան «Եղիցին կամ ջ Տեառն օր հնեալ», դորպիսի բնաբան արտասանեաց եթէ յերթալն ի պատրիարջութիւն եւ եթէ ի վերադառնալն,
որպես եւ ի դալն յառաջնորդութեան Պրուսայու, օր հնեաց զհրամանն Աստուածային, որ կոչեաց գինջն ի Կաթուդիկոսութիւն ամենայն Հայոց՝ ի պաչտօն ծանր եւ վսեմադոյն, ետ զողջոյն իւր հրաժեչտի, պատուիրեաց ամենեցուն առհասարակ ճանաչել եւ վճարել
դանձնիւր պարտս, սիրել դԱստուած, սիրել դԱզդ եւ դեկեղեցի, հետեւել անխոնջ ի պայծայռութիւն տանն Աստուծոյ եւ ի յառաջադեմ արդիւնաւորութիւն Գէորդեան վարժարանի, օր հնեաց եւ խրախուսեաց դհօտ իւր սիրելի յորդառատ արտասուօջ եւ սրտարուդի
մաղթանօջ, ոչ դադարէր ժողովուրդ ի յորդաբուղի արտասուաց,
դոդցես խունեալ էին ի տան սդոյ։ Արար դմաղթանս նաեւ վասն Օսմանեան պետութեան եւ վեհ և Սուլթան Ադիդ կայսեր։

Ցետ արձակման Ս. Եկեղեցւոյ, յելանելն Նորին Սրբութեան յԱռաջնորդարան, չրջապատեաց ժողովուրդ եւ կարօտալիր համբուրէր դԱջն Հայրապետական հանդերձ արտասուօք եւ աղեկէղ հառաչանօք։

Համախմբեալ էին յԱռաջնորդարան – վանս ազդային իչխանք, քաղաքական պաշտօնեայք եւ անձինք նշանաւորք, հիւպատոսք, դը– լուխք պրուսայաբնակ ազդաց, ղորս ողջունեաց Հոդեւոր Տէրն եւ պատուասիրեաց յարդանօք։

ԵՀաս վերջին ժամն բաժանման ի Պրուսայէ, եւ էր ժամ Հինդ եւ կէս ի միջօրէի ։

Քահանայք զդեստաւորեալ եւ Թափօր կազմեալ յառաջոյ վանուց-Առաջնորդարանի , դպիրք եւ երդեցիկ մանկունք , որպէս եւ համայն դպրոցականք կանդնեալ էին ի հանդիպակաց երկուս կարդս սկսեալ ի փողոցային մեծ դրանէ Առաջնորդարանի մինչեւ ցդուռն Գէորդեան վարժարանի ի մեծ պողոտայի, դոդցես փակեալ էին անցջ Տանապարհի, այնչափ էր բազմութիւն երկսեռ ժողովրդեան, թողցուջ դտունս, դպատուհանս, դրարձրադիր տեղիս եւ զչրջակայս եկեղեցւոյ եւ Առաջնորդարանի:

Եւ Հոդեւոր Տէրն յԱռաջնորդարանի, եւ առաջի դրանն օրհնեալ եւ իսաչակնջեալ զժողովուրդ՝ ասաց զՊահպանիչ եւ զՀայր մեր։ Ա- պա որոտաձայն հնչեցին երդջ մանկանց եւ դպրաց · նստաւ Նորին ՍրբուԹիւն յերիվար ամեհի, զոր առաջեալ էր կուսակալ փաչայն ի պատիւ Նորին ՍրբուԹեան, նստան ի մեծ պողոտայի ի ձիս Հրաւի-րակջ, հիւպատոսջ, ազդային երեւելիջ եւ պաչտօնեայջ, նչանաւոր անձինջ, ջաղաջականջ, ոմն ներկայացուցիչ ի դիմաց կուսակալի, եւ սկսաւ Թափօրն յառաջանալ ի ձայն երդոց մանկանց տակաւ առտակաւ՝ անցեալ մեծաւ դժուարուԹեամբ ի միջոյ խուռներամ բազ-մութեան, յորում կրկին եւ ոստիկանջ զմեծամեծ դժուարուԹիւնս։

Եհաս Թափօրն ի գլուխ ՍԷԹ Պաչի կամրջոյ, ուր օրհնեաց Հոգեոր Տէր զարտասուալից մանկունս, զգալիրս եւ զջահանայս, հրամայեաց դադարել այլեւս եւ ինջն չարունակեաց զուդին ընդ ուղեկցացն յիչելեաց՝ իմա՛ ձիաւորեալ հիւպատոսաց, ջաղաջական պաչտօնէից, նչանաւոր անձանց եւ ներկայացուցչաց այլոց ազգաց, յաորումջ յիչել զմեծամրոխ ուղեկցութիւն հեծեալ եւ հետիոտ ժողովրդեան։

Հասեալ ի Թաթարլար, ի հիւսիսային սահման ինչ չինութեանց բաղաջի, հանդերձ չնորհակալութեամբ օրհնեաց գժողովուրդ, զհիւպատոսս, զջաղաջական ուղեկիցս, ղներկայացուցիչս եւ արձակեաց գնոսա վերադառնալ յիւրաջանչիւր տեղիս, յետ այնորիկ նստեալ ինջն ի կառս, որպէս եւ Հրաւիրակջ եւ այլջ ուղեկիցջ բաղումջ նստեալ էին ի կառս, չարունակեաց զուղի իւր. ուղեկցէր ոստիկանապետ պէյն եւ ներկայացուցիչ կուսակալի մինչեւ ցկէմլէյիկ։

իր ժամ 12 ընդ երէկս ժամանեաց ի կէմ լէյիկ, ուր դիմաւորեաց Գ. Օնու զՀողեւոր Տէրն, որ ելեալ ի կառաց՝ զնաց ուղղակի ի ռուսական չոգենաւ Թաման, որ կացեալ ի րացեայ՝ գրօչակապարդեալ էր եւ ռուսազդի նաւաստիք կանգնեալ էին ի րարեւ։ (Եւ գի էր ծոմ (րամազան) մաժմետականաց, ի մտանելն ի չոդենաւ՝ զուդադիպեցաւ եւ որոտաց ԹնդանօԹն)։ Հանդիստ էառ Նորին ՍրբուԹիւն իրրեւ ժամ մի եւ ապա նստաւ ի սեղան ընդ համայն ուղեկիցսն, ընդ որս եւ Գ. Օնու, եւ վայելեաց զռուսական ընթերիս։ (Անդէն յընթերեան անմե

ջապես ուսաք մեք ի ռուս ծառայից զռուսական բառս ինչ՝ խլէպ (Հաց), վատա (ջուր), ապէԹ (կերակուր), վինօ (գինի), վօԹքա (օղի – ցջի), տավայ (կամիմ), նիէԹ (ոչ), խարաչօ (բարի, լաւ), մարտարիեիւ (չնորՀակալ եմ) եւ զայլս այսպիսիս)։

Ցետ դիչերոյ, ի յաջորդ աւուր ի 16 Ցունվարի ընդ արչալոյսն գմի ժամաւ չարժեցաւ չոդենաւն եւ չափեաց զուղին։ Ձվեց ժամու միջօրէի եհաս ի կ. Պոլիս եւ խարսխեաց առաջի Գապաժաչի։ Եւ ահա եկեալ մտին ի չոդենաւ եպիսկոպոսունը, վարդապետը եւ գրբխաւոր աղդայինը, ներկայացուցիչը Ազդ. Պատրիարջարանի եւ Թաղ. խորհրդոյ Ս. Երրորդ. Եկեղեցւոյ Բերայի, եւ մի ոմն ի դիմաց ռուսական դեսպանի, եւ ոչ ոք ի դիմաց Օսմ. պետու Թեան։ Եւ ներկայացան Հոդեւոր Տեառն խորին յարդանօք։

Ձկնի մէկ եւ կէս ժամեայ հանդստութեան եւ տեսակցութեանց ի չոդենաւի, ել Հոդեւոր Տէրն մակուկաւ ի նաւահանդիստ Գապաթաչի ընդ համայն ուղեկիցսն եւ ընդ նորեկս, օրհնեաց դրազմութիւն Հայոց կուտակելոց, ընդ որոց լցեալ էին եւ օտարազդի ոչ սակաւջ, նստաւ ի փառադարդ յատուկ կառս եւ սկսաւ յառաջանալ յամրընթաց դնացիւջ, խումր ոստիկնաց առաջելոց ի կառավարութենչ երթայր յառաջեաւ։ Դժուարութիւն մեծ էր ի բանալ դուղի ի բազմութենչ Հայոց եւ հետաջրջիր անձանց օտարազդեան, միանդամայն եր-

Հասեալ առաջի պողոտական մեծի դրան Ս. Երրորդութիւն Եկեղեցւոյ Հայոց Բերայի (որ նախ ջան զվերջին հրկիզութիւն) ի Թօղրու – եօլ, ուր կազմ եւ պատրաստ սպասէր մեծահանդէս Թափօր եկեղեցական հանդերձ սարօջն, սկսան դպիրջ նուադել ի ձայն ջաղցր
զնորահիւս երդս (Բարեաւ երթ- ի մէջ), եւ Վեհ. Հայրապետ չուրջառեալ եւ կանդնեալ ընդ ամպհովանեաւ ի դլուխ հանդիսի, եմուտ
ի Ս. եկեղեցի երդովջ չարականաց (Ուրախ լեր Ս. եկեղեցի եւ Հրաշափառ), եւ ստիպեալ ի բազմութենչ ժողովրդեան՝ ել ի բեմ, ուր
յետ սազմոսելոյ (Ուրախ եղէ ես) ըստ սովորական կարդին, դարձաւ
առ ժողովուրդ, համառօտ իմն բանիւջ օրհնեաց զԱզդ եւ զեկեղեցի
Հայաստանեայց, դհանդիսականս, դերեսփոխանս եւ դհամայն պաչտօնեայս ադդայինս, յաւել զՊահպանիչ եւ ղՀայր մեր:

Ելեալ ի Ս․ Եկեղեցւոյ եւ ըստ խնդրանաց եւ զՀրաւիրանաց Թաղ․ խորՀրդոյ՝ եկն ի խորՀրդարանն Թաղական , գոր կահաւորեալ պատ– րաստեալ էին յատկապէս , հանդիստ էառ ընդ աղդայինս ։

Անդ ներկայացան Նորին Սրբութեան խումբ ազգային խմբագը-

A.R.A.R.@

րաց եւ մատուցին մեծարանօք յետ ընթեռնլոյ ի ձայն բարձր գուղերձո ղայս․

« Վեհափառ Հայրապե՛տ.

« Կ. Պոլսոյ Ազգային Երեսփոխանական Ժողովը եւ ի Մ. Էջմիա« ծին գումարեալ Համազգային ընտրողական ժողովը գՁեր սրբագ« նուժիւն կոչելով ի Միածնէջ Գահ Սրբոյ Հօրն մերոյ Լուսաւորչի ,
« Պրուսայու ձեր սիրելի Հօտին հովուուժենկն կը բարձրացնկ յընդ« հանրական հովուուժիւն բովանդակ Հայոց Ազգին , ուստի այսօր
« մայրաջաղաջիս ժողովուրդը , դասջ եկեղեցականաց եւ աչխարհա« կանաց եկան դիմաւորելու զՁեզ , Վեհափառ Տէր , եւ Ձեր անձին եւ
«նուժեան դարօրուժիւն եւ բարեյաջողուժիւն դործոց մաղժելու ։

« Գիտեք, Վեհափառ Տէր, ո՛րչափ մեծ եւ բարձր է այդ կոչու-« մը եւ աստիճանը, առ որ Հոդին Սուրբ առաջնորդեց զՁեզ, նոյնչափ « մեծ եւ ամենամեծ է Ձեր պարտքը, մանաւանդ այս ժամանակիս « մէջ, յորում Հայոց Ազդը ընդ ոլորտս երկրի, իբրեւ ի միակ յոյս « եւ ապաւէն առ Ձեղ դարձուցած է իւր հայեցուածքը եւ Ձեր փոր-« ձառութենեն ու կատարելութեան ձիրքերէն կակնկալէ։

« Նախ՝ պահպանութիւն եւ ամրողջութիւն Հայաստանեայց ուղ« դադրու նկեղեցւոյ, անխախտ եւ ամրասինդ պահելով Քրիստոսա« դիր կարդ ու կանոն Առաջելական եւ Լուսաւորչական դաւանու« քիւնջ եւ արարողութիւնջ, որջ ի նախնեաց մերոյ ի սրրոց Հարց
« եւ ի ջաջարի նահատակաց մեղի մնացած անդին եւ անդիւն սրտա« եւ մեղի հասած, որջ մեր աղդութեան միմիայն կնիջը կը կրեն, եւ
« մերցնելով այն ամէն նոր ու Եկեղեցւոյ եւ Աղդի վնասակար կար« ձեռօջ ներմուծուած ու դօրութիւն դատծ են:

« Երկրորդ՝ երաչխաւորեալ պահպանութիւն Ազգիս, ազգային եւ « անհատական իրաւանց, ապահովութիւն իւրաքանչիւր բարեխնամ « կառավարութեանց ներքեւ, որոնց հպատակք կը դանուին Հայ Ազգի « պաւակները վասնդի Ձեր վեհափառութիւնը ոչ միայն Ռուսաբնակ, « այլեւ Թուրքաբնակ, այլեւ Հնդկաբնակ եւ Պարսկաբնակ եւ Աւրս-« հովիւ էք Ազգեն ընտրուած, եւ անոր հայրենաւանդ Ս և կրօնին, Ե- « կեղեցւոյն, աւանդութեանց, սովորութեանց, ազգային եւ անհա- « տական ամեն իրաւանց պաչտպանը առաջի Ռուսիոյ ի Ռուսիա,

« առաջի Թուրքիոյ ի Թուրքիա , առաջի Անդղիոյ ի Հնդկաստան , ա-« ռաջի պարսից ի Պարսկաստան , առաջի Աւստրիոյ ի յԱւստրիա . ուս-« տի եւ այս ամեն կառավարութեանց հետ իբրև ընդհանրական գլուխ « եւ ներկայացուցիչ Ազդին՝ կարող էք բանակցիլ , եւ Ձեր Հօտին ու « Ձեր ժողովրդեան համար բարեխօսել , միջնորդել եւ բարոյական , « նիւթական եւ մտաւորական ղարդացման հող տանել:

« Երրորդ՝ ըստ կարգի, բայց ըստ պիտոյից առաջին Համարե– « լի , ազգային դաստիարակութեան ծառալումը , այն է սրտով , մրտ-« թով եւ Հոդւով Հայեր պատրաստել․ Հայաստանեայց Ս․ Եկեղեցին « եւ Հայոց Ազգր մեծ կարօտութիւն ունի քաջարթուն, Հոգելից, բա-« նիբուն , վերջապէս արժանաւոր եկեղեցականներու եւ աչխարհա– « կաններու։ Արժանաւոր եկեղեցականաց պիտոյքը Դուք ին_ւընին « փորձիւ զգացած էջ, Վեհափառ Տէր, հովիւ պէտք է ոչ անձնդիւր, « գլուխ՝ ոչ ինջնասէր, այլ ժողովրդասէր, եկեղեցասէր, ազգասէր։ « Այս պիտոյքը մեծ ու զգալի եղած է, մանաւանդ ներկայ ժամանա-« կիս մէջ, յորում անարժան եկեղեցականաց երեսէն Եկեղեցին նչա-« ւակ , Այգը յուսաբեկ , եւ մանաւանը Թեմեր ալ խայտառակ եղած « են ։ Ձդենը վանջերէն մեծ մասին եւ ամենէն Հռչակաւորներուն ող-« բայի վիճակը. Թողունը Առաջնորդաց մեծ մասին անպիտանուԹիւ-« Նր, այլ անպատմելի խայտառակութիւնք, քստմնելի սրբապդծու-« Թիւնը եւ անլուր եւ անխիղճ գայթակղութիւնը գործուեցան մօտ « ատեններս երկու մասնաւոր ԿաԹուղիկոսութեանց թեմերուն մէջ « լԱղթամար եւ ի Սիս երկու անարժան եւ իսպառ անարժան եկեղե-« դականաց միջոցաւ ։ Ազգը ջստմնելով տեսաւ անոնց անվայել գոր– « ծր, եւ վիճակային ժողովով այս ինընընտիր, ինընահրաւէր եւ ինը-« նակոչ անձանց անվաւերութիւնը եւ անարժանութիւնը վճռուեցաւ։ « Ձեր Վեհափառութիւնը՝ այսպիսի սրբապղծութեանց եւ Հայաս-« տանեայց Եկեղեցւոյ եւ Հայ Ազգի կործանումն եւ աղէտ սպառնա-« ցող ոճրագործութեանց վրայ անչուչտ արժանաւոր սրամաու– « Թեամբ կր նայի, եւ Տիրոջը Այգին այնպիսի աղուէսներէ դերծ պա-« հելու փոլթեր պիտի ցուցնէ ։

« Այս երեք գլխաւոր պիտոյից մէջ, որոնք կակնկալէ Աղգը « այսօր Ձեր ՎեհափառուԹենէն, կը պարունակեն եւ այլ ամենայն « պիտոյք, զորոնք հարկ չենք համարեր մանրամասնել հոս. Ձեր Վե- « հափառուԹիւնը այդ ամենը գիտէ ու կը զգայ, եւ արդէն Ազգը մեծ « յոյսեր կը սնուցանէ իր սրտին մէջ, եւ վստահուԹեամբ կրնայ ը- « սել Թէ իր ընտրուԹեան մէջ վրիպած չէ. Դուք ալ այս արժանա- « ւորուԹիւնը ոչ միայն խօսքով, այլեւ դործքով պիտի ցուցընէջ՝

« Ձեր փառջը Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ պահպանութեան եւ ամ-« բողջութեան մէջ փնտռելով , Ձեր պատիւր Ձեր Հարազատ զաւակաց « կենդանի երախտագիտութեանը մէջ, եւ Ձեր յիչատակը Ձեզի ար-« ժանաւոր Յաջորդացը մէջ։ Դուք այսօր կը դահակալէք այս ԱԹո-« ռը, որ Ձեզմէ առաջ բազմաներ կանժուղիկոմներ ժառանդած են, « բայց անոնցմէ մէկ մասը միայն իրենց անուանը հետ իրենց բարի, « առաջինի , սիրելի եւ պաչտելի յիչատակը Թողուցած է , մնացեալ-« ները միայն Անուննին ։ Անչուչտ , դուք ի չարս կաԹուղիկոսաց՝ մի-« այն անուն Թողելու չէջ, այլ արժանաւորաց օրինակին պիտի հե-« տեւիջ, եւ մանաւանդ Ձեր նախորդին նախորդ Աշտարակեցի Հո-« գելոյս Ներսէս *) կաթուղիկոսին, այն անմահ յիչատակաց արժա-« նի անձին, որուն Համար Ազգը յաւիտեան երախտագէտ պիտի մը-« Նայ։ Կը տեսնէը, ՎեՀափառ Տէր, Թէ ժողովուրդը՝ Ձեր սիրելի զա-« ւակները ի՛նչ սիրալիր եւ որդիական դդուանօք զՁեզ չուրջ պատած « են. այո՛, ոչ միայն գգուելի, այլեւ պաչտելի պիտի ըլլաք, երբ ի-« րենց ակնկալութեանց կատարումը տեսնեն , իսկ եթէ գրկուին այս « յոյսեն, ո' 4, եւ ոչ մեկը պիտի դանեք Ձեր չուրջը։ Քիչ մր խիստ « են այս խօսքերը, այո՛, բայց Ազգին այսօրուայ աղէտալի եւ վը-« տարմառոն վիջակիր դէն ի սերդան գանսվեմբար այս անմահանաւ-« Թիւնները պէտը է որ հոս ըլլան ։ Ժողովուրդը արթնդած է, կը « զգայ, կիմանայ, կը յուզի, ասանկ տեսարաններու վրայ չլամտու-« թեամբ չնայիր, Հոդեւոր եւ կենսական Հանդէսներու ու տեսարան-« ներու կը բաղձայ, Դուք այս փառքին ու պատւոյն մէջ ոչ [# հան-« գոտութիւն , խաղաղութիւն եւ երջանկութիւն դանելու կուդաք, « այլ գիչեր ցերեկ անջուն տջնութեան, Ազգային Եկեղեցւոյ, Հայ-« րապետական կանոնաց , ազգային յառաջգիմութեան եւ աղդային « ընդՀանրական եւ անհատական իրաւանց պաչտպանութեան Հաժար « մինչեւ իսկ նահատակութեան։ Վտանդը մեծ է, հարկաւ, եւ Ձեր « Վեհափառութեան աչխատութիւնն ալ մեծ պիտի ըլլայ, բայց աւհ-« լի փառջ ու պարծանջ պիտի գայ Ձեր անուան եւ յիչատակին, դի « այսպիսի ալեկոծեալ եւ փոթորկալից ժամանակի մէջ նաւապետու-« թեան կոչուեցաբ։ Ազգը պիտի չսխալի այս իր ընտրութեան մէջ։ « Ձեր Վեհափառութեան փորձառութիւնը եւ ազդու բնաւորութիւնը « կը խոստանայ մեզ ամէն բարեյաջողութիւն : Կր ձայնակցինք ու-« բեմն այս խուռն բազմութեան՝ Ձեր սիրելի ժողովրդեան հետ կո-« չելով՝ կեցցես վեհափառ Տէր։

« Մնամ ջ Վեհափառ Հայրապետիդ ամենախոնարհ որդիջ

Ազգային խմրագիրք ի Կ. Պոլիս.
Կարապետ Չուիսանեան (Ծիածան)
Կ. Ս. Իւթիւնեան (Մասիս)
Մարկոս Աղաբէդեան (Ծիլն Աւարայրի)
Ս. Փափաղեան (Ժամանակ)
Հ. Ս. Ալանանեան (Փունջ)
Կարապետ Ց. Փանոսեան (Մանզումէ)

« 16 Bունվարի , 1867 · »

Համառօտագոյն եղեւ պատասխանի Հոգեւոր Տիառն, եւ առանց ձետեւելոյ տեսական եւ վերացական ուղղութեանց՝ չնոր-Հակալ դեւ եւ օրՀնեաց գլրագրապետս, կարդաց զօգնութեւն ամենակալին Աստուծոյ առաջնորդել ինջեան եւ Հայոց յօգուտ եւ ի պէտս Եկեղեցւոյ եւ Աղգի Հայաստանեայց։

Ցետ երկժամեայ միջոցի՝ տեսեալ եւ յարդեալ ղհիւրասիրութիւն Թաղ. խորհրդոյ, ել Նորին Սրբութիւն ի խորհրդարանէ եւ Համաձայն յատուկ փափաջանաց, խնդրանաց եւ հրաւիրանացն եկն ի հոյակապ բնակարան Մեծ Ցակոբայ էֆ. Նորատունկեանի ի Թօղբու եսլ, մերձ ի Թագսիմ, եւ ընակեցաւ անդ մինչեւ մեկնեցաւ աստի ի Կ. Պոլսոյ։

Անդ պարզեալ ի նորոյ Հրաւիրակաց, եկեղեցականաց եւ աչխարհականաց, ազդային երեւելեաց, անձանց նչանաւորաց եւ այլոց եւ այլոց զմաղթանս, դիղձս եւ գմեծարանս իւրեանց, համրուրեալ ղՀովուապետական Աջ Հոդեւոր Տիառն, առին զօրհնութիւն եւ մեկնեցան յիւրաջանչիւր ընակարանս։

ԳԼՈՒԽ ԽԳ .

ցաղահՍ ացցել ՈՒԹԵԱՆՑ, ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆՑ, ՎԵՂԱՐԱԽԱՉԻ ԵՒ ՈՄԱՆՑ ԱՆՑԻՑ

Հանգիստ առետլ Հոդեւոր Տիառն սակաւուջ, ի սմին իսկ աւուր (16, Բչ.) մերձ ի մուտս արեւու ել եւ գնաց յայցելուԹիւն ռուսական դեսպան Նիկոլայ ԻկնաԹիէվ զօրավարի ի դեսպանատան ի ԹօղԲու – Խօլ։ Եւ այսու առԹիւ փոխանակեաց նմա զչնորՀակալուԹիւն սակս Թաման չոդենաւու եւ ՀիւրասիրուԹեանցն որ ի նմին չոդենաւի, եւ վասն Պ. Օնույի։

^{*)} Ակնարկ միամիտ, արդիւնք տգիտութեան, որպիսիք երեւին եւ յայլ բանս ինջնաբուս ազգային իմբագրաց։

ի յաջորդ աւուր ի 17-ն Յունվարի եկն Տ. Պօղոս Արջեպս. Թաղ-Թադեան Ս. Պատրիարջ յառաջին այցելուժիւն եւ ի չնորհաւորու-Թիւն առ Հոդեւոր Տէր եւ ետես զընդունելուժիւն եւ զհիւրասիրու-Թիւն արժանաւոր ե սիրալիր խորին մեծարանօջ։ Կամջ Տեառն տնօրինեալ էին այսպէս, դի գոր իբրեւ դփոջրաւոր իւր ունէր երբեմն Պօդոս Եպիսկոպոս ի պատրիարջական փոխանորդուժիւն իւրում ի պատրիարջարանի արդ ներկայանար սմա իբրեւ պետի եւ Հայրապետի Աղդի եւ Եկեղեցւոյ Հայաստանեայց։

Ցայոմ աւուր երէկս գտասներորդ ժամու, որպէս տնօրինեալ էր կանխաւ, եկն պ. դօրավար Իկնաթիէվ դեսպան ի փոխադարձ այցելութիւն առ ՎեՀ. Հայրապետ, որում եւ մատոյց Հանդերձ չնորՀաւորութեամբջ զվեղարախաչ աղամանդեայ ընդ կայսերական Հրովարտակի ի դիմաց Օգոստ. Աղեջոնդը Բ. կայսեր Ռուսաց ։ Հրովարտակն ունէր օրինակ զայս.

« Նորին Ս. Օծութիւն

« Ծայրագոյն Պատրիարը Ս. Էջմիածնի եւ Կաթուղիկոս Աժենայն

« Հայոց Գեորգ:

« Երկար ժամանակեայ վաստակ ի հողեւոր ասպարեզի դրաշեաց « առ Ս․ Օծութիւն Ձեր առհասարակ զվստահութիւն ժողովրդեան « Հայոց, որ ահա ընտրեալ բարձրացուցանէ ղՁեղ ի պատրիարջական

« ԱԹոռ Սրբոյն Գրիդորի Լուսաւորչի Հայաստանեայց ։

«Ի Հովուական դործօն ջանս ձերոց ձղանց նկատեալ մեր դրա« ւական իմն ի բարօրութիւն Եկեղեցւոյն Հայոց, որ այնչափ սիրելի
« է մերում սրտի, որպէս և առ Հողեւորն յառաջդիմութիւն որդւոցն
« նորա, ընծայեմ ջ Ձեղ սիրով մեծաւ ի ղարդ վեղարի օծութեանդ
« դիաչ աղամանդակուռ, զդրօչ ասեմ նուիրական ղՀաւատոցն Քրիս« տոսի, որ վառեալ գօրացուցանէ ղՀովիւն եւ ղՀօտ միանդամայն:

« Յանձն արարեալ զիս աղօԹից Ձերոց , մնամ Ձեղ բարեացակամ Աղեթսանդր .

« Ի 23-ն Նոյեմբեր 1866

« Ի Ս . Պետերսբուրկ .»

Սիրալիր եղեւ այցելուԹիւնս այս եւ տեսակցուԹիւն, որ եւ տեւեաց իբր երկու ժամ ։ Քաղաջավարական էին խօսակցուԹիւնջն խառն ընդ փոխադարձ Հարցուփորձից սակս ուղեւորուԹեան եւ այլոց ։

Այսու առեիւ Հաճեցաւ Պ. Իկնաթիէվ խարդաւանել ըստ այսմ եդանակին -- պատրուակեալ բարձրացուցանել գպատիւ եւ զդիրս կա-Թուղիկոսական, առաջարկեաց Նորին Սրբութեան ոչ կանխել երթալ յայցելութիւնս եւրոպական դեսպանաց ըստ եւրոպական սովորու« 4 5 U » - P U

Բաժանորդ կարելի է գրւել հետեւեալ տեղերը.-

Bruflum' L. 9-Lenblum, 17, Rue Damesme, Paris.

7. Կակոսեան, (Մարսէյլի եւ չրջակայգի ընդ:. դործակալ)
49. Rue Nationale, Marseille.

3 nılimumuli' «Torp Op», 20-A, Rue Vouli, Athènes.

կիպրոս՝ 3. Մահահահահ, Arasta St. No. 1, Nicosia.

Բուլզարիա՝ գ. Հալաձեան, К. Haladjian, В. Р. 444, Sofia. Ռումանիա՝ *Ե. Սարդսեա*ն,

Typ "Astoria", 14, Str. Pictor Luchian, Bucarest.

Եզիպտոս՝ Գ. Մաիթարևան, ամբաղը. «Յուսաբևը»-ի.

B. P. 868, Le Caire.

եթովակա՝ B. 9. Պուրսայեան, Hirna.

Պաղեստին, Վահան Կէտիկեան, Haret-el-Nasara. Jerusalem. Լիրանան, Գասնիկ Գիւդայեան,

Collège Arménien 127, rue Vadi Abou Jemil, Beyrouth.

Միւրիա՝ 3. Միմանի, B. P. 310, Alep.

,, U. Anjustiub, B. P. 321, Damas.

Ppunf' U. Vouokuin, South Gate Badaveen, 27-1, Bagdad.

ppul' h. Theparthun, Durphy:

,, Ա. Գերրդեան (Խուղիստանի ընդեն գործակ<mark>ալ</mark>), Իրան՝ Թ. Համբարձումեան, Անվաղ,

Southern State Railway, Ahwaz.

Թեհրան՝ *Ար. Խոջայեան*,

A. Khodjayan. Magasin «Khochnoud», Avenue Lalezar, Téhéran. Սպահան – Ջուղա՝ Թաղ. Թաղէսսեան

Հիւս - Ամերիկայի ընդև գործակալ՝ 8 - Կորոյետն,

են. Gopoian, 359 W. 28th St. New York, N. Y., (U. S. A.) Հարաւ Ամերիկա՝ *Եղ . Խաչերեան* , Canning 1245, Buenos-Airec » » *Ար . Գալստեան* ,

Rua 25 de Março, 262 São Paulo (Brésil).

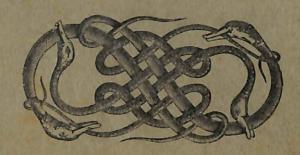
«8 U A U &»

ՕՐԱԹԵՐԹ ԱԶԳԱՑԻՆ, ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

խմբագիր՝ ՇԱՒԱՐՇ ՄԻՍԱՔԵԱՆ

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՑՄԱՆՆԵՐ Տարեկան Վեցամսեայ Եռամսեայ Ֆրանսա եւ Գաղուբներ 140 ֆրանք 70 ֆրանք Անգլիա, Եգիպտոս,, Զւիցերիա, Իտալիա 250 ֆրանք 130 ֆրանք Ուրիչ երկիրներ 200 ֆրանք 100 ֆրանք

ZULSt .- 17, Rue Damesme, Paris XIII

Imp ARTISTIQUE. - 42. Rue de la Jonquière, PARIS (17e)